

Kötetlen

Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete

Kötetlen

Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötetete

Budapest, 2011

Szerkesztette:
Ambrus Márton
Bacsák Dániel
Demeter Endre
Hajdu Gábor
Gerő Márton
Király Emma
Krámer Lili
Meixner Boglárka
Nagy Júlia Petronella
Sárkány András
Szabó Fanni
Szabó Zsófia

Olvasószerkesztő:
Benkő Zsuzsanna

Borítóterv:
Balla Csöngé

ISSN 2061-7453

Kiadja az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium
1117 Budapest, Nándorfejérvári út 13.
<http://tarstudkoli.tatk.elte.hu>

Nyomdai előkészítés: SL és Társa Bt.
Készült a Robinco Kft. nyomdájában

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Vigvári András Köztes-Európa kertjei: lokalitást szorgalmazó modellek a hazai társadalomleírás hagyományában	11
Meixner Boglárka Önfeláldozás a fogyasztásban – <i>Ellentmondás vagy modern fogyasztói igény?</i>	29
Ábrán Ágota A fénylő erdők – <i>Éden mítoszok Hayao Miyazaki filmjeiben</i>	35
Hajdu Miklós Nyelvi problémák kezelése a nemzetközi kutatásokban	49
Bacsák Dániel Virtuális rémálom: „ <i>cyberbullying</i> ” a diákok között	57
Krámer Lili A pszichiátriai diagnosztika problémái a szexuális zavarok tekintetében	65
Birtha Magdolna A cselekvőképesség elvesztésének megjelenései az egyéni narratívában <i>Esettanulmányok</i>	81
Fazekas Ágnes A fogyatékossgal élő hallgatók felsőoktatásba való bekapcsolódását meghatározó tényezők	103
Csótó Mihály – Demeter Endre: Nemzetközi gyakorlatok a civil hitelezésben	119
Veres Imre Alexis de Tocqueville gondolatai a többség mindenhatóságáról és zsarnokságáról a XIX. századi Egyesült Államokban	127

Rejtélyes dolog számomra a Társadalomtudományi Szakkollégium. Láthatatlannak tűnt sokáig, sőt kifejezetten ügyetlennek, mert sehogyan sem illettek bele az egyetem szabályos kereteibe, mindennapjaiba. Mit lehet kezdeni egy pár hiperaktív szakember palántával, akiknek van egy kis kuckója a prospektúrára emlékeztető –1-es szinten, együtt laknak a kollégiumban, nem függnék senkitől, nem akarnak külső vezetést, ám merik a saját gondolataikat beleereszteni közös tereikbe?

Hát talán reménykedni lehet, hogy az, amit a szakkollégisták csinálnak az fertőző és úgy elterjed, mint egy megállíthatatlan kór, ami legyűr mindnyájunkat, akik egyetemeset játszunk. Hogy kifekszünk majd, nem leszünk képesek több bizottságot létrehozni, ám egy kis sarok is elég lesz nekünk is ezután, hogy teremtsünk egy teret, ami csak a miénk.

Van számomra a szakkollégisták befelé élésének, közösségi tevékenységének, önrendelkezésének és önkormányzásának egy olyan hangulata, ami talán a középkori egyetemek világába röpít bennünket vissza. Ami kifelé zárt – egy világi bíróság nem is ítélkezhetett egy egyetemi polgár felett –, befelé azonban végtelenül szabad. És egy olyan kreativitást öltő világban, mint amit mi itt berendeztünk magunknak, csak így lehet levegőhöz jutni. Ma alig találni olyan közösségeket, akik ilyen szorosan, éveket töltenek együtt, megteremtik a külső függéstől mentes szabad gondolkodás lehetőségét. A tudomány legtöbb ága olyan 40-50 éve feladta ezt, és az egyetemek többsége ma már csírájában sem hordozza azt, ami pedig a lényege volt egykor.

A *Kötetlen*ben megjelenő írások kétségtelenül értelmezhetőek a tudományos kánon-jog szerint is, azonban én elsősorban nem ezen a mérlegen ítélném meg a most közölt munkákat. Érdemes annak tudatában olvasni a kiadvány tanulmányait, hogy azok egyetlen sorát sem a kényszer, az iskolás megfelelés, netán a piaci szorítás szülte. Még azokban az esetekben sem, amikor szakdolgozatok át- vagy továbbdolgozott verzióit olvashatjuk. Itt nem „hallgatók” írnak, amit én az egyik legszerencsétlenebb kifejezésnek tartok a magyar nyelvben, hanem gondolkodó fiatal emberek.

Budapest, 2011. május

Bugarszki Zsolt

A Szakkollégium tagjai:

Ábrán Ágota
Ambrus Márton
Bacsák Dániel
Balla Csöngé
Benkő Zsuzsanna
Bíró Ibolya Andrea
Boros Veronika
Donáth Anna
Dörgő Benedek
Ember Kata
Fazekas Ágnes Sarolta
Fejős Anna
Hajdu Miklós
Horzsa Gergely
Király Emma
Kovács Adrienn
Kovács Judit
Krámer Lili
Nyíró Zsanna
Petényi Mirkó
Petényi Sára
Pethes Barbara
Priksz Tamás
Sárkány András
Somi Gábor
Somlai Helga
Susánszky Pál
Szabadkai Bálint
Szabó Fanni
Szabó Zsófi
Szekeres Bertold
Terplán Győző
Thury Gábor
Tóth Dávid
Vasas Anna Luca
Vecsei Anita
Veres Imre
Vigvári András

Seniorok:

Bak Anita
Demeter Endre
Gerő Márton
Győri Lóránt
Hajdu Gábor
Lőrincz Dalma
Meixner Boglárka
Nagy Júlia Petronella
Szócs Máté

A Szakkollégium volt tagjai:

Antal Tibor
Ágoston Andrea
Békási Balázs
Béni Rita
Birtha Magdolna
Czegő Tünde
Dulics Éva
Fehér Borbála
Fonyó Attila
Girasek Edmond
Gyulai Zsófia
Heiter György
Hordósy Rita
Ignác Zsófia
Jancsics Dávid
Kengyel Judith Gabriella
Kiss Kelemen
Kiss Mónika
Komáromy Gergely
Körmendi Zsófia
Lakatos Zsombor
Lippényi Zoltán
Lórántfy Andrea
Marton Anikó
Mészáros Gábor
Micsinai István
Mikolai Júlia
Misetics Bálint
Mittich Boglárka
Nagy Klaudia

Nagy Petra Eszter
Polyák Emese
Siró Viktória
Szanda Attila
Szekeres Judit
Szente Thomas
Szigeti Dániel

Tóth Krisztina
Tóth Sándor
Tucker Dávid
Varga Éva Flóra
Vida Blanka
Zeöld Zsombor

Szakkollégiumi kurzust tartottak:

Bajnai László
Barna Ildikó
Bass László
Békés Vera
Bernát Anikó
Bíró Judit
Bugarszki Zsolt
Csákó Mihály
Csepeli György
Csótó Mihály
Debreczeni József
Faragó Klára
Fehér Márta
Finszter Géza
Fleck Gábor
Fokasz Nikosz
Géró Györgyi
Gyurkó Szilvia
Hargitai Dávid
Heller Mária
Horn Dániel
Horváth László
Ignác Ádám
Kóczé Angéla
Kopper Ákos
Kovács Éva
Kutrovátz Gábor

Lakner Zoltán
Léderer Pál
Micsinai István
Nagy Beáta
Nemes Attila László
Örkény Antal
Papp Richárd
Rác András
Rényi Ágnes
Sági György
Sági Matild
Ságvári Bence
Sik Endre
Somorjai Szabolcs
Szabari Vera
Szabó Márton
Szekeres Szidónia
Ungváry Krisztián
Vajda Júlia
Vajda Zsuzsa
Váradi László
Vida Blanka
Vidra Zsuzsa
Virág Tünde
Wessely Anna
Zemplén Gábor
Zombory Máté

Szakkollégiumunk igazgatói:

Fokasz Nikosz 2003–2004
Örkény Antal 2004–2006

Bíró Judit 2007–2010
Bugarszki Zsolt 2010–

Köztes-Európa kertjei: lokalitást szorgalmazó modellek a hazai társadalom-leírás hagyományában

Bevezetőül: vizsgálódásunk tárgya: a kert magyarázata

Jelen írás célja kettős: egyrészt bemutatni két, egymástól, mind korszakban, mind stílusban független írást, s feltételezni közöttük a logikai, tudományos, esztétikai, eszmetörténeti kapcsolatot. Másrészt magyarázatot kíván nyújtani a fent említett kapcsolat okára, történeti, társadalmi kontextusára. Választott tanulmányaim Németh László: *Töredékek a reformból* című esszéje, illetve Lányi András: *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* című tanulmánya. Hipotézisem szerint – annak ellenére, hogy a két tanulmány keletkezése között közel hatvan év különbség van – jelentős motívumbeli azonosságok, sajátosságok fedezhetők fel, melyek a lokalitáson alapuló gazdasági és társadalmi reformot szorgalmazzák Magyarország számára. Ezen lokális modelleket nevezem *a kert metaforájának*, utalva egyrészt Németh és Lányi hasonlataira, másrészt a modell lokális, autarkias aspektusára. Jelen esszének nem célja fogalomtörténeti áttekintést adni témánk tudományos diskurzusából. Céлом e két konkrét, általam lokális modelleknek nevezett elmélet elemzése; olyanoké, melyeket az elmúlt száz év társadalom- és eszmetörténete termelt ki magából, s melyek szerzői nem is ismerték, nem is használták a lokalitás-globalitás fogalompárját. Lokális modellen olyan megfogalmazott politikai programot értek, melynek központjában a már fent említett meghatározásokban is megfigyelhetően a helyi értékekre, adottságokra, erőforrásokra támaszkodó, a bezárkózásra hajlamos, önigazgatást előnyben részesítő, s a globális rendszertől távolságot tartó, önállóságot kereső, azt kritikusan vizsgáló eszmeiség áll. Így összességében jelen esszé célja kettős: egyrészt átfogó képet kíván nyújtani a magyar lokalizációs diskurzusról úgy, hogy két teljesen különböző történelmi kor szellemi termékét hívja segítségül és keres közöttük eszmetörténeti összefüggést, áthallást, illetve adott esetben különbséget. Másrészt magyarázó szándékkal is fellép; s a magyar lokalitásról szóló eszmetörténeti hagyományokat globális, európai társadalomtörténeti

narrációba helyezi, hogy magyarázatot találjon a dolgozat első felében taglaltakra. Ehhez a dolgozatom végén tárgyalt, Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című elméletét hívom segítségül.

A lokalizáció modelljének két világháború közti hagyománya: Németh László és a Kert-Magyarország

A Kert-Magyarország koncepcióját Németh: *A minőség forradalma* című tanulmánykötetében publikálta az 1940-es évek elején. A népi írókra és az aktuális korszellemre jellemző politikai harmadikutasság Trianon visszatérő traumája mellett egyéb külpolitikai okokra, a szovjet és náci-fasiszta ideológia Közép-Európa felé törekvő hatalmi expanziójára, valamint a kapitalizmus első nagy válságtünetére, a Nagy Gazdasági Világválság okozta megrendülésére kínált egyfajta politikai, gazdasági és ideológiai válaszlehetőséget. Meglátásom szerint a némethi kert-szimbólumrendszer mai napig meghatározó motívuma a magyar eszmetörténet kritikai áramlatának, s számos követője dolgozik expliciten (Somogyi¹, 1997) vagy impliciten az író fogalomkészletével.

Nagybányától Kert-Magyarországig: Németh László életútja és Kert-Magyarország kapcsolata

Németh László író, esszéista, drámaíró 1901-ben született a partiumi Nagybányán, de születése után négy évvel családja Budapestre költözött. Bár ettől kezdve a fővárosban nevelkedett, „választott szülőföldjének” mégis az apai családi birtokot, Mezőszilast tekintette, amire számtalanszor utal műveiben. Későbbi tanulmányainak sokrétűsége egész írói tevékenységére kihatott: előbb bölcsészetet, majd orvostudományt hallgatott a budapesti egyetemen. Ezért beszélhetünk az orvos, az író, a pedagógus és az esszéista Németh Lászlóról egyaránt. Számunkra most esszémunkái érdekesek, mert pontosan tükrözik azt a sokféle tapasztalatot, tudást és kötődést, amit életpályájának íve leír. Esszéíró munkásságát az irodalmon túli területekre (történelem, politika, pedagógia, társadalomtudományok) is kiterjesztette, „belső dialógusokban az objektivitás igényét a feladatvállalás és a küldetésstudat erkölcsi elszántságával kötötte össze”. (Péter, 1994) Németh ideológiai mezőjéből nőtt ki egy egyfajta új, ideológiailag nehezen besorolható, politikailag elszigetelt programépítési mozgalom, ami a harmincas évek új írói nemzedékeit ért kihívásokra, a nemzet sorsát érintő kérdésekre próbált választ találni a II. világháború előestéjén. A nemzeti, illetve népi gondolat prioritássá válásának első életrajzi állomásaként Némethnek a Nyugattal való szakítását tekinthetjük, amelynek legfőbb oka a népi mozgalom (Kodolányi János) iránti elköteleződésben keresendő. (Péter, 1994) Egy levelében a szakítás után így ír a Nyugatról és a hozzá kapcsolódó szellemi irány-

¹ Somogyi Imre, író, szobrász, népeduáló volt. Gyakran emlegették így: „Kertmagyarország apostola”. Legismertebb műve *Kert-Magyarország felé* című könyve öt kiadást is megélt.

zatról: „*Én mint novella író hajóztam be az irodalomba, amikor 25-ben a Nyugat novel-lapályázatát megnyertem. Akkor elköttem azt a bolondságot vagy bölcsességet, hogy Osvát Ernőnek az én magyar erőket összefogó irodalmi álmaimat kitálaltam. A Nyugat erre B-listára tett s én minden hajlamom ellenére, a magyar irodalmi viszonyok fölötti elkeseredésemben lettem kritikussá.*” (Füzi, 2001) A Gömbös-kormány reformkezdemé-nyeiben bízó Új Szellemi Front tagjává vált 1935-ben számos író társával (Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Féja Géza) együtt, mely tovább növelte a szakadékot Németh és a nyugatos, urbánus értelmiség között, s melynek eredménytelensége egy-re szkeptikusabbá tette a Horthy-korszak politikai garnitúrájával szemben, és erősítette benne a harmadik utas ideológia legitimitását. 1932-ben saját folyóiratot indított *Tanú* címmel, ahol kiteljesedett polihisztorsága, vátesz természete, esztétizáló hajlama. Ő maga az esszéista szerepéről, minőségéről a következőképpen nyilatkozott: „*Folyó-iratom ihletője, e kor igazi múzsája: a szorongó tájékozatlanság. Hajótörtek vagyunk, akik a csillagokat nézzük, s a partot keressük, abban a hitben, hogy van part, s a csilla-gok vezetnek.*” (Monostori, 2001) A két világháború közötti magyar politika lavírozási kényszere, az expanzív külpolitikai régiók, azaz a nemzetiszocialista-fasiszta és a sztálini hatalom közép-európai befolyásra törekvése, valamint a kapitalista modell kudarca, kiütkeresése (1929-33), a magyar értelmiség atomizáltsága termékenyen hatott esszéista munkásságára: A minőség forradalma című esszékötete 1940-ben jelenik meg. Utóbbi esszékötetben fogalmazza meg *Kert–Magyarország koncepcióját*, mely modell magán viseli a harmadikutas, alternatív közgazdasági kiütkeresés és modellalkotás, a *köztes-európaiság*², és a globális kapitalista világgazdasággal szembeni lokalitás, a nemzeti sa-játosságokra súlyozó alternatívakeresés egymásba simuló motívumait.

A Reform szelleme – a Lelkek Reformja

A szerző esztétizáló reformszellemiségét *Töredékek a Reformból* című 1935-ös esszéje alapján kívánom bemutatni. Németh írói-esszéista koncepciója egyértelműen tagadja az észelvű gazdasági mechanizmusokra épülő ökonómiai magyarázatokat. Ahogyan írja: „*Gyorsfőzőn készült reformereink között általánosan elterjedt rögeszme, hogy a re-form, melyen a politikában belelovagoltak, a közgazdaság reformja [...]*” (Németh, 1992: 645-646) Analógiájában a közgazdasági racionalizmust a múlt század már önmagát is igazoló kudarctermékeként festi le. Németh az új paradigma alapját a lelkek reformjában véli felfedezni, s egy ilyen típusú reformot vizionál megoldásként. Mint fogalmaz: „*Megújhodott népek másolt intézkedései – közgazdasági reformok a lelkek reformja nél-kül: visszájukra sülnek el.*” (Németh, 1992: 645-646) A váteszi természet és esztétizáló hajlam, az irodalmi és közgazdasági nyelvezet összefonódása szolgál eszközként a be-zárkózás, elszigetelődés alternatív politikai program és reformstratégia bemutatására.

² Utalás Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjére

Kert-Magyarország felépítése

A Kert-Magyarország felépítéséhez legitimitást nyújtó feszültségalmazt Németh a kisbirtokos parasztság sanyarú életformájánál, egzisztenciális perspektívtávlanságánál ragadja meg. Ellenzi a radikális földosztás intézményét, mondván, az nem megoldja, hanem konzerválja a magyar nyomort. Németh szerint a telepesnek nem a birtoklás, hanem a termelés kell, hogy a célja legyen. Ehhez a – földéhes, röghöz kötött – magyartól teljesen idegen attitűdhöz véleménye szerint, egy olyan új osztály konstruálására van szükség, mely számára a legfontosabb tőke nem a föld, hanem a tudás. Ehhez elengedhetetlen a mezőgazdasági ismeretek fejlesztése. Németh a nagybirtokrendszert, amely a két háború közti polgári kormányzás és törvényhozás számára állandó féket jelentett az agrárkérdés rendezésénél, nem rossz történelmi hozadékként, hanem az új gazdasági rendszer alapstruktúrájaként képzelel el. Ahogy Németh írja, *„új osztály létesül így, befelé csupa önálló vállalkozás, a birtok kifelé egyetlen gazdasági test.”* (Németh, 1992: 648) Az író a rendszer konkrét felépítésére is kitér; a katonaságot hívná segítségül a hálózat kiépítéséhez, akik szolgálatuk alatt megtanítanák a vidék népességét az új modellben való gondolkodásra. A „Katona” – Németh koncepciója szerint – egyfajta mezőgazdasági nevelő lenne, aki közmunkásként tanítaná és formálná a parasztok szemléletét. (Németh elfeledkezni látszik a trianoni békeszerződés egyik diktátumáról, amely a hadsereget nemcsak erőteljesen redukált formában hagyta meg, hanem társadalmi-politikai szerepvállalásának is gátat szabott.) Németh víziója szerint a későbbiekben, a már kialakuló jobb közállapotok értelmiségieket is a telepekre vonzanának, melyek így a maguk teljessé tett társadalmi vertikumával lokális, helyi, zárt (?) egységeket alkotnának a nemzet gazdasági testén belül.

A Kert mint a lokális autarkias egység metaforája

Németh a *kert*, a *kertészkedés*, a *majorság* fogalmait tulajdonképpen metaforaként használja: az autarkia, az önellátás fogalmára. Ahogy írja, *„minél nagyobb egy ország gazdasági sejtjének az autarkiaja, annál kisebb a piaci összeomlások veszélye és lehetősége.”* (Németh, 1992: 650) Németh egyfajta *autarkias gyűrű* koncepciót vázol fel, melynek lényege a zárt, elkülönülő telepek fogyasztó és értékesítési szövetkezetekbe tömörülése, a lokális csere intézményének felélesztése. Ezek a tájszövetkezetek, melyek a telepek autarkias gyűrűi felett rendeződnek össze, specializálódnának valamely áru termelésére. Mindegyik tájszövetkezet más-más profillal bírna, az ország belső szükségleteit figyelembe véve, s mindez *az önellátásos termékek belső cseréjét* eredményezné. (Németh, 1992: 650-651) Németh szerint ez a típusú telepítés, *ha okosan csinálják, nem lehet elszigetelt reform*, hisz ezek a lokális működési mechanizmusok készek beindítani egy globálisan működő gazdasági formát is. Ahogy fogalmaz, *„a szövetkezeti, földbirtokrendszereket teremtő telepítés az ország testébe ültetett új gazdasági elv, mely, mint élesztő a kenyert, az egész nemzetgazdaságot átkeleszti”.* (Németh, 1992: 651) Az író koncepciójában a kereskedelem reformját is célként tűzi ki. Véleménye szerint

a hagyományos értelemben vett kereskedelem megszűnik és helyébe egyfajta árukereskedelem-cserekereskedelem lépne, ahol a szövetkezeti tagok közvetlenül érintkeznek egymással, s ahol a közvetítő nem a pénz, hanem az áru lenne. Így gyakorlatilag megszűnik a kereskedő hagyományos szerepköre is, mely az árut csak eladja és megveszi, de annak előállításában nem vesz részt. Ennek feltétele, hogy a telepések megszerezzék a városi piacokat illetve, hogy a külkereskedelem állami monopóliummá váljon. Németh szerint „a kereskedelem jó része nélkülözhetetlen vállalkozásból előjogos élősködéssé vált. A közvetlen szövetkezeti értékesítés ezt az élősködő kereskedelmet szünteti meg, megőrizve a kereskedelem előjogait ott, ahol erre az előjogra a jogcím megvan. Ez a jogcím az, ami mindig volt: a piacteremtés nehézsége, az áruösszehozáshoz megkívánt szellemi készség, erkölcsi önfeláldozás. [...] Közvetlen értékesítés és minőségkereskedelem elveinek egyszerre kell a mai szürke, egyszínű kereskedelmet átjárnia.” (Németh, 1992: 652-653) Németh a külkereskedelem mellett a nagyipart is központosítaná és az állam központi döntésére bízna, hogy mely iparágak működését támogatja. A bürokrácia szétszélesztése a Kert-Magyarország utolsó, de egyik legfontosabb pontja. A városi bürokrácia szélnek eresztése, azaz létszámának leépítése a *mandarinállam* (Németh, 1992: 654) leépítése mögött a foglalkozások horizontális egyenlőségének elve húzódik: Kert-Magyarország önigazgató, autartikus társadalmában a foglalkozások között sem lehetnek vertikális különbségek. Ez az elv húzódik meg Németh bürokráciaellenes fel-fogásában, mellyel gyakorlatilag a modern polgári állam paradigmájának állít alternatívát. Németh szerint Magyarország gazdasági kiemelkedési lehetősége nem a hagyományos nyugati fejlődési modellben rejlik, hanem egy új, a nyugat-európai és amerikai civilizációtól független utat kell járnunk a gazdaságpolitika területén is. Ahogy 1935-ös *Életcél* című tanulmányában írja: „A keresztsháborúk területe a Kelet volt, a reneszánsz Európa a kapitalizmusé: az anyagban szunnyadó kontinens, Amerika a gőz, benzin, elektromosság világa. A mi területünk: az új, az embermilliókat felszívó világ: a Kert, a minőség-földművelés. A föld milliókat küldött fel a városokba, de ma még több milliót hajlandó kertjeibe visszavenni.” (Tóbiás, 2001: 27–28) Németh ezzel a gondolatmenetével nemcsak az autarkia alapuló, a nyugati civilizációs modelltől különböző, egy kárpát-medencei alternatív modell mellett tesz hitet, hanem egyfajta urbánus-népi, városellenes narrációba is helyezi mondanivalóját, mely gondolat visszatérő motívumként jelenik meg az általam elnevezett, későbbi magyar lokalitás-kert diskurzusban.

Kisebbségi sors – Kert-Magyarország: kényszer, adottság, lehetőség

„A világpolitika nyilvános cselszövényé alakult [...], s ebben a nagy világpolitikai társasjátékban elhagyottabb versenyző a magyarnál alig van” (Németh, 1992: 657) – sommáz Németh. Kert-Magyarország koncepciójának relevanciáját épp ez a herderi gyökerű gondolat biztosítja, miszerint a magyar egyedül van Európa szláv-latin-germán tengerében, amelyben az elsüllyedés veszélye fenyegeti. Németh szerint Magyarországon a sor, hogy *minőséget* mutasson Európa számára, s ezt ő, a klasszika-filológia elkötelezett híve és művelője, a magyarság görögös karakterjegyeiben véli felfedezni, melyre

számos esszéjében utal korábban a szerző. Németh szerint a *Kert paradigmája* van születőben Európában, s ezzel a magyarságnak egyedülálló lehetősége van saját válságából való kilábalására. Ahogy 1935-ös *Életcél* című tanulmányában írja: „A Kert éppolyan nagy jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek: a gyár.” (Tóbiás, 2001: 27–28) A kert modell megvalósításának feltétele pedig a *vállalkozók hadserege*, mely fogalom a szabad egyéniség és a közösségkényszer, azaz a lokális szinteken az egyéni és közösségi érdekek eddig nem ismert kiegyezési formája. A vállalkozók hadseregének némethi terminus technicusa a modell talán legszemléletesebb metaforája: ahogyan ő fogalmaz, „a mindenkit tisztviselőruhába bújtató marxizmus s a magántulajdon anarchiája közt: a vállalkozók hadserege egészségesebb forma, s a minőség szocializmusa a fasizmusnál jóval mélyebbre nyúló, átalakuló rend.” (Németh, 1992: 660) Németh a görög-magyar sorsközösséget tovább mélyíti: szerinte az új Kert-Magyarország agorás jellege „szabadság az egyéni kísérletben, rendező erő a közösségben: kitűnő égalj, hogy ez a lappangó magyar görögség, melyet már Csokonai is érzett, példamutató kultúrában virágozzék ki.” (Németh, 1992: 660) Az író a revíziós politikát is Kert-Magyarország gondolatainak fűzné tovább: véleménye szerint a magyarságot eszmévé kell tenni. Németh szerint a Magyar Reform akkor tud győzni, ha a minőség szocializmusa megbuktatja a minket körülvevő országok jelenlegi paradigmáit, s ez a *köztes régió*³ a minőség forradalma után a minőség szocializmusa alatt egyesül, s együtt tudja kivédeni a harapófogó keleti és nyugati szárának szorítását, majd kezd expanzióba, hogy paradigmáját kiterjessze egész Európára és uralkodó régióvá váljon a kontinens felett.

A fenntartható modell mint a XXI. század Kert-Magyarországa?

Németh László Kert-Magyarország modelljének elemzése kapcsán jogosan vetődik fel a kérdés, miszerint a XXI. századi magyar eszmetörténet tartogat-e számunkra hasonló gondolatmenetet, eszmeiséget, megközelítési módot, mint a némethi lokalitás: a *Kerten* alapuló, azaz egy belülről szerveződő és önmagát eltartó, a globális rendszertől önmagát elzáró gazdasági és szociális entitás koncepciója. Feltételezésem szerint a XX. század végétől a némethi alternatív modellkeresési kísérlet a vidékfejlesztés, vidékleírás terén bizonyos értelemben összekapcsolódott a környezetvédelemmel, az úgynevezett zöld kritikai gondolkodással és a globális civilizációs paradigma megkérdőjelezésével, majd új filozófiai keretet kapott az ökológiai gondolkodás és a fenntarthatóság gondolköre által. Az egyik legfrissebb magyarországi kutatási anyag az ELTE Társadalomtudományi Karán működő Közös Örökségünk Kutatóműhelyé, mely terepmunka keretében vizsgálja a hazai fenntartható vidékfejlesztés lehetőségeit. Vezetője, Lányi András író, dramaturg, filozófus, emellett az ELTE Társadalomtudományi Karán a humánökológia képzés vezetője, továbbá a Védegylet civil szervezet és az Élőlánc Magyarországért Párt alapítója, utóbbinak elnökségi tagja. 1994 és 2004 között a Liget ökológiai és irodalmi

³ Utalás Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című esszéjére

folyóirat főmunkatársa, jelenleg a Heti Válasz tanácsadó szerkesztőbizottságának tagja. (MTI, 2009) A 2010-ben megjelent *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* című tanulmánya az Őrség aprófalvas térségében végzett terepmunkára támaszkodik, melyben a fenntartható vidékfejlesztés lehetőségeit vizsgálja a nyugat-dunántúli aprófalvas vidéken. Egyik hipotézisem, hogy a két világháború közötti eszmetörténeti hagyományok (gondolva itt elsősorban Németh László előző fejezetben tárgyalt munkásságára, a Kert-Magyarország koncepciójára) – teljesen más kontextusban ugyan, de – megtalálhatóak a lokalitásról szóló XXI. századi diskurzusban. Hogy ennek mi lehet az oka, arról bővebben ezen dolgozat utolsó fejezetében fogok szólni. Jelen alfejezet célja, hogy a fent említett munkán keresztül bemutassam, elemezzem a kortárs, általam kertirányzatnak, azaz a lokális alapokon nyugvó, alternatív modellnek nevezett magyar eszmevilág fogalomkészletét, látásmódját, melyhez *Lányi András Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* című tanulmányát választottam. (Lányi, 2010: 12–53)

Filozófiai és etikai keretek – a fenntarthatóság

Napjainkban a *fenntarthatóság* a politikai-retorikai szókészlet elmaradhatatlan eleme és kelléke, melytől hivatott kifejezni, hogy a fejlődés csak akkor biztosítható, ha a szükségleteinket úgy elégítjük ki, hogy nem éljük fel az utánunk következő generációk erőforrásait. Ez a definíció az 1987-es, az ENSZ megbízásából készített ún. Brundtland-jelentésben olvasható. (Lányi, 2010: 12–13) Azonban tanulmányában Lányi András a Brundtland-jelentéssel ellentétben a fenntarthatóságot nem a szükségletek kielégítésének oldaláról közelíti meg. Szerinte a fenntartható fejlődés fogalma tautologikus, hisz az olyan fejlődés, ami nem fenntartható (példaként hozza fel a mezőgazdasági monokultúra esetét) nem is fejlődés, hanem hanyatlás, pusztulás. (Lányi, 2010: 13–14) Lányi a fenntartható fejlődés fogalmát alapvetően jogfilozófiai, etikai mezőben helyezi el. Véleménye szerint a fenntartható fejlődésnek azt az elvet kell szolgálnia, hogy a jövő nemzedékeit ugyanolyan formában megillessék mindazon értékek, amik elődjeiket megillették. Lányi az emberiség közös örökségéről beszél, ami alatt a földi élővilág sokszínűségének, változatosságának és változékonyságának megőrzését, valamint a nemzedékekről nemzedékekre hagyományozódó, folyamatosan gyarapodó tudást, tapasztalati anyagot érti. (Lányi, 2010: 14) A fenntartható fejlődés így – véleményem szerint – egyfajta lelassított, fontolva haladó fejlődés, melynek eszmevilága a konzervatív, azaz az állagörző és közösséglvű gondolatvilághoz köthető. (A kérdés számos ismeretelméleti, tudásszociológiai problémát vet fel, melyekkel azonban jelen írásban nem áll módomban részletesebben foglalkozni.) A fenntartható fejlődés fogalma a globális fejlődés elé kíván retorikai görbe tükröt tartani, és a globális, extenzív fejlődés visszafordított paradigmája. Ez a fogalmi és gondolati háttér lehetővé teszi számunkra, hogy az 1930-as évek közepi némethi eszmevilághoz kapcsolhassunk egy XXI. századi szerzőt és mondandóját; hogy eszerint tudjuk a *fenntartható vidékfejlesztést a lokalitás* gazdasági, politikai és társadalmi-kulturális szinten megragadható és elemezhető, a XX. és a XXI. század egyaránt megfogalmazódó gondolatvilágaként értelmezni, amely

nem marad meg a puszta eszmeiség szintjén, hanem megvalósítható politikai stratégiát is kínál. Azaz: a globális gazdasági hálózatoktól lehető legfüggetlenebb helyi forrásokra épülő gazdaságpolitikát, a részvételi és közvetlen demokrácián alapuló helyi hatalomgyakorlást, illetve a helyi hagyományokon, sajátosságokon nyugvó, teljes struktúrájában élő civil társadalom kiépítését.

Az alábbiakban Lányi András őrségi esettanulmánya alapján szeretném bemutatni a kortárs, lokalitást szorgalmazó vidékleírás főbb karakterjegyeit, valamint azokat a helyi szinten meglévő gazdasági alternatívakereséseket, melyeket teoretikusan ez az irányzat is zászlajára tűz.

Meg nem értett, feldolgozásra váró múlt – fenntarthatatlan jelen

Mondandója kifejtésekor Lányi András – csakúgy, mint a két világháború között működő népi írók, teoretikusok – nagy hangsúlyt fektet a történelmi örökség számba vételére. Lányi, hasonlóan a fentiekhez, összefüggést mutat a vidéki Magyarország hiányos társadalmi struktúrája és viharos történelmi múltja között: a kettő együttese egyfajta köztes ütközőzóna létbe: a magyarság kiszolgáltatott történelmiségének kontextusába teszi helyezhetővé az elemzett jelenséget. Lányi *lefejezett vidéki társadalmi struktúráról* beszél, és időben körülbelül ott veszi fel a vonalat, ahol Németh László letette, azaz a második világháborúnál. (Lányi, 2010: 17) A csonka *vidéki társadalom* kialakulása – véleménye szerint – két epizódban zajlott: az első epizód a nyilas hatalomátvételhez, majd a szovjet megszálláshoz köthető, amikor is a mecénás arisztokrácia kényszerű emigrációjára, illetve a helyi kereskedelmi, kisiparos életet meghatározó zsidóság deportálására került sor. A második epizód – Lányi szerint – az 1949-es kommunista hatalomátvétel, amikor is ténylegesen sor került a birtokos parasztság kitelepítésére, földjeik elvételére, illetve az erőszakos iparosítás következtében az agrárproletariátusnak a falusi környezetéből a korszerűbbnek mondott, városi környezetbe való kiszakítására, betagozására. A szerző szerint a társadalmi struktúrába való, ilyen fajta erőszakos beavatkozás a mai napig érezteti hatását a falusi társadalmak csonkaságában és „akadályozza a városi civilizáció áldásainak, a városi szolgáltatásoknak az elterjedését falun”. Az *arisztokrácia* külföldre emigrálása a helyi kezdeményezések felkarolásának hiányában jelenik meg, míg a *zsidóság fájdalmas hiánya* a helyi kereskedelmi láncok szétverésével a globális, centralizált kereskedelemre való kizárólagos utaltságban köszön vissza: mindezek együttese rendkívül hátrányos helyzetbe hozza a helyi termelői, gazdasági érdekeket, s akadályozza a fenntartható gazdálkodás feltételének kialakulását. A vidék számára a birtokos parasztság internálása a gazdálkodási szakértelem elvesztését jelenti, míg az agrárproletariátus városba áramlása a falvak demográfiai mutatóiban, előregedésében jelentkezik. (Lányi, 2010: 17-19) Az Őrségben és az egész magyar társadalomban a viharos történelmi múlt egy *rendkívül torz, csonka társadalmi szerkezetet* hoz létre, mely nem képes megtermelni egy jól funkcionáló társadalom működéséhez szükséges erőforrásokat. Lányi rámutat arra is, hogy az őrségi és általában véve a magyar falusi társadalmat alapvetően három réteg alkotja: az első réteg az

„*eljáró dolgozók, ingázók*” csoportja, akik a falu tulajdonképpeni aktív lakosságát jelentik. Ezek az emberek a közeli városok által nyújtott munkalehetőségeket használják ki, azaz zömmel multinacionális cégekhez járnak dolgozni, mivel helyben nem lenne lehetőségük munkát találni. A napi nyolc óra munka mellett az ingázásuk akár ezenfelül napi három órát is igénybe vehet – azaz ezen réteg számára a lakhely nem többként, mint pusztán alvótelepülésként szolgál. A másik réteg az úgynevezett „*gyűttmentek*” csoportja. Ők azok a „*bebíró lakosok*”, akik az esetek döntő többségében értelmiségi foglalkozást űznek, és ezen munkájukat – az információs társadalomból adódóan – most már távmunka formájában, akár egésznap a házukban ülve is tudják végezni. Egy részük a klasszikus dezurbanizáció hatására költözött faluba, azaz alapvetően a természeti és nem a lakókönyezet jelent számunkra vonzerőt. Ők a falu közösségi életétől is távol tartják magukat, és közösségi életüket a városban és/vagy az interneten élik. Nagyrészt ingázók, és sokszor rendelkeznek a – civilizációt biztosító – városi ingatlannal is. Másik részük viszont teljesen feladta városi életét, s egyfajta radikális életformaváltás következtében, a civilizációból való kivonulás mellett döntve építették fel vidéki életformájukat. Esetükben olyan értelmiségiekről beszélhetünk, akik a falusi életmód természeti és környezeti vonzereje mellett annak életritmusát, értékrendjét is át szeretnék venni, így aktív alakítói szerepre törekcsenek a falusi társadalmakban. Az őslakosok azonban rendszerint bizalmatlanok az új betelepülőkkel szemben – így kizárólag fizikai értelemben élnek egy térben, a kooperáció csak nagyon csekély formában tud kialakulni köztük. Az utolsó réteget Lányi „*otthonmaradóknak*” nevezi: ők a falu azon lakossága, akik a valódi helyi társadalmat alkotják, hisz a faluközösség őshonos tagjai, és munkaerő-piaci inaktivitásuk miatt az egész napjukat a faluközösség keretein belül élik. Általában nyugdíjasokról, illetve a szociális segélyekből élőkről, közmunkásokról beszélünk, akik azonban személyes társadalmi helyzetük miatt cselekvőképtelenek a falu társadalmi életének építése szempontjából. (Lányi, 2010: 17–19)

Lányi a társadalmi struktúra csonkulása mellett a gazdálkodási és munkavállalási feltételek radikális átalakulásában és szűkülésében látja a múlt kísértésének és a jelen kilátástalanságának legfőbb meghatározottságát. A gazdálkodás napjainkban tapasztalt jellemző ellehetetlenülésének első okaként az erőszakos kolhozosítást jelöli meg annak máig érezhető hatásaival, a birtokos parasztság szakértelmének eltűnésével. Ahogy fogalmaz, „*a falusi társadalom lefejezése, majd a parancsuralmi módszerekkel szervezett téészekben végzett kényszermunka megfosztotta a társadalmat az önszerveződés és az önálló gazdálkodás képességétől.*” (Lányi, 2010: 18) Lányi András szerint a vidék és az Őrség történetében a privatizáció és kárpótlás folyamata ugyanolyan traumatikus esemény, mint a téészesítés. A kárpótlás rendszere, amellet, hogy a korrupció melegágyaként a földbirtokok egyenlőtlen és igazságtalan szétosztásához, valamint a mezőgazdasági foglalkoztatás radikális csökkenéséhez segített hozzá, hozzájárult a XX. századi „falusi bizalmatlanság” elmélyüléséhez, amely generációkra előre megbélyegezte a faluközösség állapotát. (Lányi, 2010: 27–28) Lányi mindvégig nagy hangsúlyt fektet a történelmi kontextus, a XX. századi magyar sors bemutatására, s így utal vissza a némethi

esszéista, stílárís hagyományokhoz, melynek tartalmi, esztétikai lényegét véleményem szerint egyik interjúalányának megnyilatkozása adja vissza a leghűebben, mondván: „Batthyány elvette a nemességünket, a császár a vallásunkat, a kolhoz a földünket, jószágunkat.” (Lányi, 2010: 37)

Egy fenntarthatóbb vidék felé: modell és alternatíva

Tanulmányában Lányi külön fejezetet szentel (Lányi, 2010: 37) azon őrségi kezdeményezések bemutatására, melyek szerinte útmutatóak lehetnek a fenntartható vidék programjának bemutatására. Míg ő a fent említett kezdeményezések jelenlegi működési nehézségeire hívja fel a figyelmet a fennálló gazdasági, jogi szabályozásokkal szemben, addig én egy ilyen kezdeményezésen keresztül szeretném bemutatni a fenntartható modell gyakorlati megvalósulásának elemeit, kereteit és legfontosabb motívumait. Választott példám – véleményem szerint – mind szellemiségében, mind szimbolikájában remekül illusztrálja a fenntartható vidék modelljét.

Az őrségi Tündéerkert⁴ (Lányi, 2010: 36) egy *bebíró* budapesti művész, egy göcseji erdész és egy nagyvárosi egzisztenciával rendelkező polgármester összefogásával valósult meg az egyik őrségi aprófalú határában. A szóban forgó budapesti művész felfigyelt annak a göcseji erdésznek a gyűjteményére, mely a helyben őshonos gyümölcsfák páratlanul gazdag, mintegy 500 változatot magában foglaló gyűjteményével rendelkezik. Ahogy a göcseji erdész mondja, célja, „hogy itt, nagyon kicsiben, létrehozzam hagyatékunkat, azoknak az embereknek, akik veszik a fáradságot, hogy bepillantsanak ebbe a hagyatékba [...]”. A történet lényege, hogy az egykor virágzó, rendkívül sokszínű őrségi gyümölcsfafajtákat, melyeket szinte kivétel nélkül kivágtak ez elmúlt években, megőrizzék az utókor számára. A mára már terhessé vált sokféleségnek azonban nagyon is gyakorlati haszna volt: más és más fajta termett az év különböző szakában, ráadásul a különböző eljárásokkal (aszalás, nyersen fogyasztás, befőzés) lehetett őket hasznosítani a fogyasztás számára. (Lányi, 2010: 36)

Az őrségi Tündéerkert az egyik iskolapéldája a fenntartható vidék modelljének. A termelés maximálisan a helyi természeti és környezeti adottságokat, értékeket veszi figyelembe, melyekhez a helyi, több évszázados tudás és tapasztalat társul. A termelés és betakarítás a helyi munkaerőn és munkakultúrán alapul, s a helyben nagy hagyományral bíró termelési tradíciók (pálinkafőzés, lekvárkészítés) segítségével profitálhatna velük a helyben lakó közösség. A Tündéerkert elképzelése, mely mind tartalmi, mind metaforikus elemében sok szempontból összevethető a némethi Kert-Magyarország koncepcióval, a fenntartható vidék modelljének összes fogalomkészletét felvonultatja: a tájkímélő gazdálkodás összekapcsolását a közösségépítő tevékenységekkel, a lokális adottságokból történő előnyfaragást, az *élelmiszer önrendelkezés* helyreállítását, valamint a helyi munkaerő és munkakultúra kihasználását. (Lányi, 2010: 16) A munkaerő és a munkakultúra kapcsán Lányi fontosnak tartja kiemelni, hogy ez a modell kizá-

⁴ Utalás Móricz Zsigmond *Erdély* trilógiájára

rólak akkor működőképes, ha a mezőgazdasági munka társadalmi megbecsülést kap, és ha a mezőgazdaság nem csupán egy piacorientált, haszonelvű gazdasági ágazatként működik, hanem egyfajta életforma, életstratégia-választás, mely az adott lokális egység civilizációs hagyományait hivatott továbbvinni, fejleszteni és ápolni. (Lányi, 2010: 27) A fenntartható vidék modelljének létjogosultságát és versenyképességét a szerző – Némethhez hasonlóan – globális küzdőtérben helyezi el. Lányi szerint a földrészek közötti gazdasági kiegyenlítődés a jövőben mérsékelő hatást fog gyakorolni a világkereskedelemre, így nem lesz értelme annak az interkontinentális élelmiszer-forgalomnak, amelynek jelenleg a magyar mezőgazdaság az egyik nagy vesztese. Véleménye szerint, „a földrészek és az országok, ha tehetik, visszatérnek az ökológiai-fenntarthatóság szempontjából már ma is szorgalmazott élelmiszer-önellátáshoz, és felfedezik ennek előnyeit: ellenőrizhető forrásból jobb minőségi élelemhez jutnak ismét. Ebben a helyzetben a magyar mezőgazdaság visszaszerezheti hazai piacát, és termékei keresettek lehetnek más európai országokban is.” (Lányi, 2010: 31)

Összegzés

A fejezet elején taglalt hipotézisem az volt, hogy egy, a két világháború közötti eszméletörténeti hagyomány teljesen más kontextusban ugyan, de megtalálható, felfedezhető a XXI. századi, lokálisról szóló diskurzusban. Lányi András: *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* című tanulmányának elemzése hipotézisemet igazolja. Számos olyan motívum, tartalmi, esztétikai elem fedezhető fel Lányi András munkájában, amik a némethi gondolatmenethez csatlakoztathatók. Az erős történelmi, esztétikai, stiláris párhuzamok mellett a lokális gazdasági berendezkedés, a világgazdasági trendek kritikus vizsgálata, az alternatív, mainstreamtől eltérő kritikai gondolatvilág, a mezőgazdasági alternatívakeresés és az abban rejlő geopolitikai potenciál mind-mind olyan vándormotívum, mely meglátásom szerint relevánssá teszi a két szerző összevetését. Emellett a történelmi sorsszerűség (Némethnél Trianon és a II. világháború előestéje, míg Lányinál a náci, illetve szovjet megszállás társadalomtörténeti elemzése, valamint a hazai rendszerváltás húsz évének kritikus vizsgálata, illetve az erős globalizációkritika), a Kert metafora és szimbólumrendszer (Németh *autarkias gyűrűn* alapuló kertjei, valamint Lányi *Tündéerkert*-példája) összességében azt bizonyítják, hogy a magyar eszméletörténet egy meghatározó áramlatára találtam rá. Céлом és végkövetkeztetésem természetesen nem egyenlőségjelet tenni a két szerző közé, hisz társadalmi, politikai környezetük, munkásságuk számos ponton különbözik, hanem egy olyan eszméletörténeti hagyatékot feltételezni, amely valószínűleg, még a jövőben is számos tudományos produktumot tartogat a lokálisról és a globalizációról szóló diskurzus számára Magyarországon.

A Kert koncepciók miértjei – válaszkeresések Szűcs Jenőtől

Jelen fejezet célja a fent említett eszmetörténeti hagyaték útjába eredni és egyfajta globális történeti magyarázatot találni a magyar gondolkodástörténet lokális kert-képeire, képzeteire. Túl a kert esztétikai, biblikus asszociációin (amellyel Tóbiás Áron a némethi párhuzamot magyarázza), illetve a magyar történelem boldog, stabil megélhetést nyújtó kert hagyományain (utalva itt Lányi András tanulmányára és a Kádár korszak háztáji, a család és a rejtett piac számára jól termő, gyümölcsöző kertjeire), a kert mint a lokalitás egységét megtestesítő hagyomány hipotézisem szerint globálisabb, mélyebb okokban gyökerezik. A magyarországi kert-hagyományok magyarázatához Szűcs Jenő esszéjét kívánom segítségül hívni. Szűcs Vázlat Európa három történelmi régiójáról című esszéjében arra tesz kísérletet, hogy az európai társadalomfejlődés bemutatásán keresztül magyarázatot találjon a magyar társadalomfejlődés egyes sajátos elemeire, jelenségeire. Mondandója vázának a régióelméletet választja, három történelmi régióra osztva az európai kontinenst: Nyugat- Európára, azaz „Europa Occidens”-re, Közép-Kelet-Európára, azaz „Köztes-Európára”, illetve Kelet-Európára, s ezen egységek civilizációs fejlődésútját veszi nagytípus alá.

A történelmi utak szétválásnak gyökere, a hűbérrendszer kialakulása

Kiindulópontnak Szűcs az antikvitás bukását választja, melyet mérföldkőnek vél, hiszen ez a legnagyobb fordulópontra és civilizációs váltás az európai kontinens történetében lévén, hogy a súlypontok és központok északra húzódnak. Ennek hátterében a Római Birodalom és ezzel párhuzamosan a hellenisztikus világkép megrendülése, a muzulmán hódítás, a Kelet- és Nyugat-Római Birodalom fokozatos kulturális különválása, valamint a népvándorlás, a barbár-germán, illetve kis-ázsiai népcsoportok Európa felé történő migrációja áll. Szűcs Kr.u. 395-ben, a Kelet- és Nyugat-Római Birodalom szétválásánál veszi fel a fonalat: a 395-ös évszám mind szimbolikusan, mind strukturálisan változásokat hozott a IV. századi világtörténelmi centrumban. Nyugaton civilizációs *take off*, (Szűcs, 1983: 20) az erjedés korszaka vette kezdetét, hogy aztán pár száz évvel később valami teljesen újfajta modell épülhessen ki a későbbi Európa centrumában. Az anarchia és a mélyrepülés katartikus pillanata, a Nyugat-Római Birodalom 476-os bukása szimbolikusan is véget vetett annak az antikvitáson alapuló modellnek, ami keleten eközben továbbélt. (Szűcs, 1983: 15–20) A konstantinápolyi városi civilizáción alapuló Kelet-Római Birodalom működési mechanizmusában megőrizte az antikvitás igazgatási modelljeit ezzel évszázadokig konzerválva és kizárva magát a később *európainak* mondott fejlődési pályából. (Szűcs, 1983: 23–25) Ezzel szemben Európa nyugati felében a több száz éven át tartó anarchia teljesen új modellt szült, hogy univerzális érvényességgel megteremtse a következő ezer év civilizációs mintáját. Az antikvitás egykori dicsősége egyszerre bomlott le a benyomuló barbár hordák kultúrájával, hogy egy új, egyedülálló fúziót hozzon létre. Az egykori barbarikum népcsoportjai egy alulról szerveződő, a „populus seu societas civilis” (Szűcs, 1983: 18) szellemében építették

újra a nyugati-európai civilizációs vívmányokat, ami az addigi történeti, társadalmi struktúrákat felülíró formában történt. A széttöredezett állam- és településszerkezet miatt egyértelműen felerősödtek a lokális elemek, megoldások, melyek egyrésztől jótékonyan hatottak az önszerveződő társadalmi dinamikák beindulására, másrésztől pedig magukra utaltságuk révén előkészítették a középkori Európa agrárforradalmát. Az agrárforradalom és az alulról szerveződő „civil society” egymásba érésével létrejövő sűrű, autonóm városok hálózata pedig megteremtette a feltételét az európai civilizációs fejlődés későbbi motorjaként szolgáló polgárság megszilárdulásának. (Szűcs, 1983: 20–23) Ezzel párhuzamosan Európa keleti fele, az „Orbis Latinus”, a „régí világ” makacsul tartotta magát a régi paradigmákhoz: az állam vezető rétegeit még mindig – weberianus fogalmat használva – a „prebendális függés” határozta meg. A nyugati, gomba módra szaporodó városokkal ellentétben a keleti urbanizációs trendek nem változtak: a túlcenzalizált városképlet a Konstantinápolyhoz hasonló „vízfejűséget” mutatott, a városok katonai-igazgatási központként funkcionáltak, és szabad kereskedelem helyett a birodalom által kontrollált árucserét bonyolították. (Szűcs, 1983: 25–33) Ezek a keleti vízfejek nem voltak képesek megadni azt a civilizációs keretet, amiben a nyugati fejlődés motorjául szolgáló társadalmi réteg, a városi polgárság berendezkedhetett volna. Ezeket a folyamatokat leírva Bibó István találóan használta a nyugati világra a „mozgás”, míg a keletre a „mozdulatlanság” metaforáját. (Szűcs, 1983: 22) A Nyugat alulról újraszerveződő struktúrájának alapköve a hűbériség intézményrendszerének létrejötte, mely a spontán módon alulról szerveződő, lokális egységek szervezőerejeként szolgált. A hűbériség jelentősége abban állt, hogy képes volt kialakítani a magánjogi függési rendszer intézményét úgy, hogy közben minden társadalmi elemet a rendszerbe tudott integrálni. Ezzel a hűbéri láncolat és társadalmi szerveződés képes volt az antik állam képletét helyettesíteni, később a helyébe lépni, mely előkészítette az európai polgári társadalomfejlődés lehetőségét. Az emberek közti viszonyrendszer, a vazallitás pedig megalapozta azt a szerződéses jelleget, melynek értéke később az európai kultúra és mentalitás alapeszményévé és normájává lett. (Szűcs, 1983: 28–33) Ez a szerződésen alapuló államberendezkedés garantálta földesúr és jobbágya között a jogok és kötelezettségek világos rendszerét, segítette a társadalom horizontális integrációját, valamint vonultatta fel később az egyik legfontosabb európai értéket, az emberi méltóság motívumát a hűbéres és hűbérura között létrejövő kézfogás és csók ceremonialitásában. A hűbéri láncolat, túl társadalmi, gazdasági szervező erején, politikai jelentőséggel is bírt, mivel megteremtette a feltételét és egyúttal alapját a nyugati értelemben vett „corpus politicum” létjogosultságának. (Szűcs, 1983: 50–52) Míg nyugaton előbb a stabilizáció, majd a politikai és civilizációs expanzió játszotta a vezető szerepet, addig keleten minden maradt a régiben: a fejedelmek és a nemesek között továbbra sem jön létre a korporatív egység, s marad a nemesség, mint egyfajta „szolgáló hatalom”, miközben továbbra sem adottak a feltételek a városi polgárság kialakulásához. (Szűcs, 1983: 59) Míg nyugaton a „sötét” kora középkor megteremtette a lehetőségét állam és egyház szétválasztásának, ezzel mintegy határt húzva a szent és profán szférák közé, addig keleten az állam kvázi maga alá gyűrte az egyházat, s ez az elkülönülés nem tudott létrejönni.

A méltóság és a szerződés fogalma pedig továbbra is ismeretlen érték volt a keleti ember számára: a nyugati szerződést és tiszteletet kelet felé haladva fokozatosan az alázkodás és az alá-fölé rendeltség motívuma váltja föl. Míg nyugaton a hűbéres hűbérurát kézfogással üdvözölte, addig keleti kollégája a földre leborulva rituális ruhacsokolgatással hódolt neki. (Ezek a különbségek a mai napig tetten érhetők a nyugati és keleti egyház liturgikus különbségeiben is.) (Szűcs, 1983: 63) E közé a két fejlődési modell közé szorult be „*Köztes-Európa régiója*”, melynek nyugati orientációja gyakorlatilag mindvégig megkérdőjelezhetetlen volt, viszont földrajzi elhelyezkedése miatt már akkor is annak periférikus területévé értékelődött. Megkésett államfejlődése csak kapkodó integrációt eredményezhetett, ahol *nem volt idő és tér* az alulról jövő kezdeményezésekre. A külső, felülről jövő integrációs kényszerek legszebb példázata a közép-kelet-európai reformuralkodók sora. (Szűcs, 1983: 59–61) Így történhetett meg, hogy Közép-Kelet-Európában, ebben a *köztes régióban* olyan torz, amorf történelmi, társadalmi produktumok jöttek létre, melyek teljesen idegenek voltak a keleti és nyugati végeken egyaránt. Ilyen torz elemek a hűbériség és rendiség egymásra torlódása, a csonka rendi országgyűlések, melyeknek megléte a keleti modellhez képest eredmény, – a polgárság jelen nem léte miatt – nyugathoz képest viszont jelentős elmaradás. (Szűcs, 1983: 63–64)

A magyar társadalomtörténet is bővelkedik az amorf példák termelésében. A magyar familiaritás, a hűbériség eme torz eredményének mentalitástörténeti hagyományai napjainkig meghatározzák a köztes-európaiságot a közigazgatástól a vállalkozói és üzleti szférán át a családközi kapcsolatokig. Ahogy Szűcs fogalmaz, „*a magyar familiáris ugyan nem borult ura lábaihoz, mint keleti kollégája, de nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságának azt a szimbólumjátékát, amit nyugati kollégája; valahol középtűt maradt.*” (Szűcs, 1983: 63) A középkori magyar torz társadalomfejlődés másik szemléletes példája a magyar urbanizáció, azon belül is a mezőváros mint a fogalmi konstruálás kényszerű produktuma, ahol sokkal inkább „*paraszti szabadságok*” érvényesülnek a polgári szabadságok helyett. (Szűcs, 1983: 64) Ezek a társadalomtörténeti jellegzetességek, mint metaforák mutatnak rá a szűcsi Köztes-Európa régiófogalom létjogosultságára és relevanciájára, egy olyan területre, amely igazából a defenzív térbeli szorítás következtében egyik irányban sem tud nyújtózni, egyikhez sem tud tartozni, s egy olyan modellt, amely az európai utak kereszteződésében kényszerű lavírozni.

Az újkor hajnala, a köztes lét konzerválása

Szűcs Jenő régióelméletének másik vezérfonalát a nagy földrajzi felfedezések koránál, azaz az újkor hajnalán veszi fel, melynek eredményeképpen tovább szilárdult és stabilizálódott a két szélső régió képlete, mely tovább növelte a köztes régió defenzív létét, kikényszerítve újabb lavírozási és modellalkotási kísérleteket, hogy a történet ott végződjön, ahol elkezdődött. A nyugati modellváltás oka egyértelműen válságtünetre adott reakció: *Europa Occidensnek választani kellett, hogy prolongálja-e azt a feudális rendszert, ami önmaga határaiba ütközik, vagy a kapitalizmust szüli-e meg.* (Szűcs,

1983: 70) Nyugat-Európa az utóbbit választotta, és a feudalizmus és kapitalizmus közötti hidat az abszolutizmus szolgáltatta. (Szűcs, 1983: 71–73) Az abszolutizmus, ez a nyugati értelemben vett *integratív epizód* (Szűcs, 1983: 84) teremtette meg a modern nemzetállam megszületésének feltételét, azaz a modern államapparátus és bürokrácia felállítását azon az áron, hogy a nemeseket a hivatalokba terelte. (Szűcs, 1983: 84–85) Az integratív epizód hosszúsága pedig pontosan attól függött, hogy az adott térség mennyire hatékonyan tudott bekapcsolódni az új világgazdasági rendszerbe, és mennyire rapid módon tudta nemzetállami szinten megteremteni a kapitalista berendezkedés ezen feltételrendszerét. Így a legfejlettebb térségek rövid epizód után kiugrottak az abszolutizmus rendszeréből (Németalföld, Anglia), míg mások hosszú átmenet után forradalommal (Franciaország), vagy éppen *tartós létformával* (Dél-Itália, Ibéria) szembesülve alakultak a nyugati végek belső periferiájává. (Szűcs, 1983: 81–82) A nyugati abszolutizmus megdöntésének eszköze, tulajdonképpen a felvilágosodás eszmerendszere, mely társadalmi ügyként, a *societas civilis* nyomása útján kényszerítette ki a modern kapitalista nemzetállamok születését. (Szűcs, 1983: 82) A keleti végeken szintén egyértelmű képlet prolongálódott: az abszolutizmus *tartós létforma* (Szűcs, 1983: 82) maradt, melynek alapja a feudalizmus újratermelése, a nemesség államosítása, az abszolút legitimisztikus igazság és a társadalmi alattvalók tömege. (Szűcs, 1983: 84) A felvilágosodás mint eszmerendszer mindvégig állami ügy maradt, melyet a gazdasági kényszer hívott életre, s mely egy felülről lefele történő civilizációs misszióként szolgált mindvégig az állam alattvalói számára (Szűcs, 1983: 92–93) Köztes-Európa útja a második jobbágyság kialakulásával, az oszmán ék jelenlétével keletesebb fordulatot vett, (Szűcs, 1983: 94–95) s az addig nyugatias orientáció inkább keleties irányba tolódott. Erre az ellentmondásos, köztes helyzetre három külön modellel válaszolt Közép-Kelet-Európa. (Szűcs, 1983: 94–108) A *lengyel nemesi respublica modellje* a nyugati integratív epizódként és a keleti tartós életformaként értelmezett abszolutizmusnak is hátat fordított, s prolongálta azt az ekkorra már szürreális méretűvé és befolyásúvá váló nemesi társadalmat, mely kizárta a merkantilista politikát, az erős hadsereg fenntartását, valamint az urbanizáció, ezzel együtt a polgárosodás lehetőségét, és a második jobbágyság által megtermelt búza helyi értékesítésének lehetőségét. (Szűcs, 1983: 95–97) E kudarcpolitika eredménye az ország háromszori felosztása a kelet- és közép-kelet-európai hatalmak között. A *porosz modell* a lengyel modell kvázi ellentétéként katonai mintaabszolutizmust, azaz nyugati értelemben vett erős modernizációs kísérletet hajtott végre, melynek hozadéka katonai, gazdasági expanzió és nemesekből verbuválódott professzionális bürokrácia lett. (Szűcs, 1983: 97–99) A köztes lét ennek ellenére otthagya nyomát a porosz fejlődési úton, amely később egyenesen vezetett a német egység létrehozásához. A *Bibó* által „*német históriának*” nevezett jelenség (Szűcs, 1983: 99) az erőszakos, felülről történő modernizáció kísérletére és annak XX. századi következményeire, elsősorban a nemzetiszocialista eszmerendszerre és a náciizmus kialakulására kíván célozni. A legheterogénabb „köztes régió” adta legheterogénabb válaszokat is egyben: ez a „*domus Austriae*”. (Szűcs, 1983: 99–108) A Habsburg birodalom lehetőségeiben is sokkal szegényebb volt, mint másik két társa: délkeletről az Oszmán birodalom éke

fúródott belé, miközben a nyugatias abszolút modell hadakozott a belső államok merev rendi elképzelésével az uralkodó házon belül. Ez a helyzet, egy felemás kiegyezést hozott a két legnagyobb test, a Habsburg-impérium és a történelmi Magyarország között, mely sok évszázadra konzerválta a magyar középkori feudális modellt a második jobbágyság és az új világgazdasági modell keretei között. (Szűcs, 1983: 100) Az állam eszközei itt is a felvilágosult abszolutizmus eszmerendszerében teljesedtek ki: azaz az állam művelte népét, s nem a nép kényszerítette ki államától a modern politikai nemzet intézményét, így válva a birodalom a „népek börtönévé 1789-re”. (Szűcs, 1983: 105) Magyarországra nézve a tények hasonló tanulsággal bírnak, mint a középkor időszakában: a magyar újkori társadalomfejlődés újra ki tudta termelni azokat a különleges, egyedülálló, torz történeti termékeket, melyeket kitermelt a középkor derekán. *A magyar nemesség és a Habsburg udvar kényszerű kiegyezése tulajdonképpen nem szólt nagyon másról, mint-hogy Magyarország középkori módon maradt nyugatiassága lett újkori értelemben keleties.* (Szűcs, 1983: 109) S hogy mik ezek a furcsa történeti termékek? Elég csak a magyar „dicsőséges” hosszú XVII. századra gondolnunk, amikor Bocskai, Thököly és Rákóczi egyszerre tudott harcolni a modern politikai nemzet tanaiért és a középkori rendiség fenntartásáért, (Szűcs, 1983: 111) vagy éppen említhetjük a Szentkorona eszme máig élő hatását, mely a *magyar corpus politicum* szimbólumaként tetszelgett, „*amíg nyugaton a társadalmi szerződésből népszuverenitás lett, keleten pedig semmi érdemleges nem hán- tolódt ki az autokrácia totalitásából.*” (Szűcs, 1983: 113) A magyar állam – és nemzet- felfogás paradoxonját kiválóan szemlélteti Eckhart Sándor, aki szerint „*a magyar poli- tikai társadalom 1789-90-ben és azután az országgyűlésen egyik kezében Montesquieu-t és Rousseau-t, másik kezében pedig a Tripartitumot tartja.*” (Szűcs, 1983: 113) A magyar társadalomfejlődés sajátos esete a kalapos király, II. József uralkodása is, „*akinek ural- kodása ellen a Bastille lerombolásának évében már nemesi „nemzeti” lázadás érlelődött a jobbágyságot „felülről felszabadító” király ellen.* (Szűcs, 1983: 114) De végső soron en- nek a történelmi pályának a XX. századi tragikus produktuma Trianon, (Szűcs, 1983: 116) mely bizonyítja, hogy Magyarország sosem tudott integratív politikai nemzetté válni, és ennek a pályának terméke az a sajátos magyar nemzetkarakterológia, (Szűcs, 1983: 116-117) mely gyakorlatilag ebből a félkompromisszumos létből nőtt ki és tud mai napig meghatározó lenni, elég csak a magyar rezignáltság, belenyugvás, melankólia emlegetésére gondolnunk.

Szűcs Jenő magyarázó, megértő esszét írt. Struktúrákat, régiókat, fejlődési pályákat konstruál, mely rendszerben szemléletesen ábrázolja a magyar pálya haladását, irányai- t, csomópontjait, lehetőségeit. Szemléletesen ábrázolja azokat a sajátos történelmi termékeket, melyeket ez a köztes-európai defenzív lét realizált, és tett valóban bizonyos értelemben hungarikummá. Ezeket a hungarikumokat keresztül érthetjük meg azt a magyar zsákutca-létet, mely időről időre produkál, produkált és bizonyára fog produ- kálni olyan modelleket, eszméket, irányzatokat, melyek mind lokális, mind régiószin- ten jelen vannak, voltak és lesznek, s melyek olykor fejcsóválást, olykor dühöt, szánal- mat, vagy mosolyt csálnak nyugati és keleti szomszédaink, teoretikusaink szájára.

Konklúzió: a kertek létjogosultsága a magyar eszmetörténetben

Szűcs torz, amorf társadalomtörténeti termékekről beszél, melyek a *defenzív*, beszorított régiós lét következményei. A Kert-Magyarország modelljei a nyugati modernizációs értelemről, látószögből tekintve irracionális, sokszor értelmezhetetlen modellek. De vajon komolyan vehetőek-e a nyugati modernizációs modellek egy köztes, a nyugati és keleti civilizációs modellek között vergődő régió számára? Megadja-e a lehetőséget, feltételt a periférikus, beszorított földrajzi, társadalmi lét, hogy a klasszikus modernizációs útra lépjenek Köztes-Európa országai? Elvárható-e, hogy e régió értelmisége a nyugatihoz hasonló tartalmú eszmetörténeti hagyatékot halmozzon fel? Véleményem szerint a tanulmány elején megfogalmazott kérdések megválaszolódhatnak, a válaszok pedig illusztratív példákban rajzolódhatnak ki Szűcs Jenő tanulmányában. Köztes-Európa modellkísérletei (gondoljunk a lengyel, a porosz és a Habsburg modellre), a magyar társadalomtörténet hibrid hagyatékai (a familiaritástól elkezdve a mezővárosokon és a magyar felvilágosult abszolutizmuson át Trianonig és a Szent Korona eszméig) azt bizonyítják, hogy az alternatív szellemi történet releváns, és történelmünk óta jelen van gondolkodásunkban. Így a magyar kertekről szóló lokalizációs modellek nem mások, mint egy beszorított köztes régió releváns kiútkereső modelljei lokális értelemben, és értelmezhetetlen, irreleváns modellek a globális küzdőtéren.

Irodalom

- Füzi László: *Németh László levele Hartmann Jánoshoz*. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0111/fuzi.html>
- Lányi András (2010): Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? In.: Lányi András és Farkas Gabriella (szerk.): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható*, L'Harmattan, 2010, Budapest
- Monostori Imre: Németh László szellemi öröksége, *Magyar Napló* <http://www.magyarnaplo.hu/mn/200106/56.html>
- MTI Ki kicsoda? 2009. Magyar Távirati Iroda, Budapest, 2009
- Németh László: Töredékek a reformból (1935). In.: Németh László: *A minőség forradalma – Kisebbségben I.*, 645–667. o., Püski Kiadó, 1992, Budapest
- Péter László (főszerk.): *Új magyar irodalmi lexikon II.*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994
- Somogyi Imre: *Kert Magyarország felé?*, Hét Krajcár Kiadó, 1997, Budapest
- Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Magvető Kiadó, 1983, Budapest
- Tóbiás Áron: Édenkert-teremtő álmok. *Ökotáj*, 27–28. szám, 2001. <http://www.okotaj.hu/szamok/27-28/auton2.html>

Önfeláldozás a fogyasztásban

Ellentmondás vagy modern fogyasztói igény?

A fogyasztás korunk egyik legkedveltebb témája, mindenki csinálja, és szinte ennyien beszélnek is róla. Egyesek a fejlődés motorját, mások a multinacionális vállalatok és a tőkések általi elnyomást látják benne. Bármely véleményt osztják is, a fogyasztást és az önfeláldozást nemigen hozzák kapcsolatba. Úgy vélem azonban, hogy e két elsőre ellentmondásosnak tűnő fogalom valójában csak elsőre tűnik kizárónak; ahogy a fogyasztás is életünk egyre több pontján megjelenik, úgy az önfeláldozás is egyre inkább teret követel magának. Lássuk tehát milyen érintkezési pontok lehetnek a fogyasztás és az altruizmus között, megjelenhet-e az önfeláldozás ilyen különös helyzetben is!

A hagyományos közgazdaságtan az embert homo oeconomicus-nak tartja, azaz olyan cselekvőnek, aki a saját érdekeit, a saját haszonmaximalizálását tartja szem előtt. Az emberi viselkedés azonban mégsem ilyen egyszerű (a motivációk nem vezethetők vissza egyetlen elemre, s az ember képessége a teljes racionalításra is kérdéses). A különféle társas helyzetekben sokszor nem törekszünk a legnagyobb haszon megszerzésére, sőt olyankor az elsőre teljesen irracionálisnak tűnő önfeláldozásra is hajlandóak vagyunk.

Az altruizmus fogalma a 19. században jelent meg, és a szociológia elődjéhez August Comte-hoz köthető. A szó az olasz „altrui”, azaz „másik” szóból ered. Comte úgy vélte, hogy az altruizmus nem más, mint az önzetlenség, s az egoizmussal ellentétes ösztönt jelenti. (Vályi, 2008) Ugyanakkor az altruizmus kérdése nem csupán a szociológiában kapott szerepet, hanem a szociálpszichológiában, pszichológiában, politológiában, közgazdaságtanban, sőt még az etológiában is vizsgálják, s létezik számos interdiszciplináris megközelítés is. Közös kérdésük, hogy létezik-e tiszta altruizmus, létezik-e valódi önfeláldozás.

Faragó Klára kifejti, hogy a közgazdászokat azért foglalkoztatja különösen az altruizmus kérdése, mert ez egy olyan irracionális viselkedés, mely igen gyakran előfordul a társadalomban (sőt az állatvilágban is), mivel az altruista egyedek együttműködése nagyobb haszonnal járhat. Ez a viselkedésforma tehát rövidtávon leginkább kedvezőtlen az egyénnek, de hasznos a társadalomnak. (Faragó, 2003: 720)

Az együttműködés egyik jól ismert példája a fogoly-dilemma, mely rámutat arra, hogy egy kísérleti döntési helyzetben is biztos előnyökkel járhat, ha összefogunk másokkal, s kedvező lehet a közös helyzetünk, ugyanakkor a kockáztatás, egyénieskedő viselkedés önmagában nagyobb sikerre vezethet – de csak az egyik fél szempontjából, ebben az esetben a közös haszon elmarad. Janusz Grzelak felhívja a figyelmet arra, hogy kísérleti körülmények között sikerült kimutatni, mely elemek esetén növekszik az együttműködésre való hajlam: ha csökken az egyéni és a közös érdek ütközése, ha az emberek az együttműködésükkel nem kockáztatják, hogy a lehetséges eredményeik legrosszabbikában lesz részük, ha úgy érzékelik, hogy nagy az egymástól való függésük, ha a felek ismerik egymást. (Grzelak, 2003: 319–322) Tehát ha ezek az elemek fennállnak, akkor az önfeláldozásra is nagyobb az esély, hiszen az is lényegében az együttműködés egyik formája.

Az altruizmus azok közé a társadalmi jelenségek közé tartozik, melyek az egyén szempontjából nem racionálisak, de mégis megvan a létjogosultságuk a csoportban, mivel a társadalmi hasznuk nagyobb, mint a versengésnek. Lényegében ez azt jelenti, hogy az egyén áldozata nem hiábavaló, hiszen azzal a csoportja nyer.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az altruizmusnak is különféle fajtái vannak, nem követelnek azonos ráfordítást, és motivációs szempontból sem kezelhetjük őket egységesen. Létezik a feltétlen/valódi altruizmus, amikor az altruista személynek semmilyen haszna nem származik a cselekedetéből, sőt áldozatot hoz. Megkülönböztetjük a reciprok/kölcsönös altruizmus esetét, amikor az alany önzetlensége nem teljesen érdekmentes, hiszen valamilyen viszonzást, előnyt vár a tettéért cserébe. Végül pedig létezik önző altruizmus is, amikor az egyén cselekedeteit csupán az elérhető (gazdasági vagy pszichológiai) haszon motiválja. (Hodosi, 2009) Ez utóbbi esetén a jó cselekedet azért megy végbe, mert érdekünkben áll: például így inkább vásárolnak cégünk termékeiből vagy ezáltal megszűnik a lelkiismeret-furdalásunk és emiatt nyugodtabbak leszünk. Jól látszik, külső szemlélőként nehéz meghatározni, hogy valójában mi motiválja az egyéneket egy-egy cselekedetnél: a haszonszerzés vagy az önzetlenség, s egyáltalán a gyakorlatban van-e feltétlen altruizmus.

Erich Fromm *Önzés, szeretet és önérték* című tanulmányában kifejti, hogy a modern társadalmakban egymás mellett él két, elsősre egymásnak ellentmondó gondolat: (1) ne légy önző, (2) tartsd szemmel saját hasznodat, úgy cselekedj, ahogy az számodra a legmegfelelőbb. Úgy véli, hogy ez a kettősség a legfőbb forrása a modern ember zavarodottságának és tehetetlenségének. (Fromm, 2004: 295)

Ez a zavarodottság könnyen feszültséget szülhet az emberben, s célja, hogy ezt feloldja – akár a fogyasztásban. A fogyasztói társadalomban az emberek alapélménye, hogy (vélt vagy valós) szükségleteiket kielégíthetik, így tehát feltételezhetjük, hogy nyitottak minden olyan megoldásra, mely segítségével ez megvalósulhat, azaz segít feloldani a modern kor feszültségét.

Ezen a ponton kapcsolódik be az altruizmus, mely így nemcsak az emberi kapcsolatok során, hanem a fogyasztás motivációjánál is megjelenhet. Sőt a fogyasztás ösztön-

zésénél akár az ilyen típusú motivációkat is felhasználhatják: a jótett ígérete segítheti a feszültség megszűntetését.

Mindez csak akkor mehet végbe sikeresen, ha a fogyasztás és az önfeláldozás nem zárja ki egymást. Ennek lehet az alapja, hogy – Fromm logikai okfejtése szerint – a mások és önmagunk iránti szeretet megfér egymás mellett (úgy véli azonban, hogy önzés és az önszeretet nem azonosak, sőt sokkal inkább ellentétei egymásnak: az önző ember nemcsak másokat, magát sem képes szeretni). (Fromm, 2004: 297)

A marketing egyik jól ismert tétele, és a társadalomtudományokban sem idegen gondolat, hogy a termék megvásárlása nem csupán egy racionális szükségletet elégít ki, hanem hozzáadott értéket is tartalmaz, így valahova tartozást, élményt, megfelelést, presztízst, stb nyújthat. (Törőcsik, 2007: 145) A termékek számának növekedésével és a verseny éleződésével a marketingszakemberek egyre inkább rákényszerültek, hogy az eredeti funkciótól már merőben eltérő pótlólagos értékeket is ígérjenek, hogy a fogyasztók az ő márkájuk megvásárlásával legyenek a legelégedettebbek.

Napjainkban az embereknek egyre kevesebb a szabadon felhasználható szabadidejük (az azokra költendő pénzmennyiség viszont nem feltétlenül csökkent le, sőt), így az élményeiket gyorsan, fogyasztás útján próbálják megszerezni. Sokakban megvan a késztetés, hogy az elesettebbeknek segítséget nyújtsanak, ugyanakkor erre mégsem kerítenek sort, ezért megjelenik bennük a Fromm által felvázolt feszültség, ennél fogva az igény, hogy ezt a kellemetlen helyzetet minél hamarabb és minél egyszerűbben megszüntessék. Ez pedig egy olyan cél, amit fel lehet használni a fogyasztásösztönzésben is: a fogyasztás során ugyanis meg lehet szüntetni ezt a feszültséget, amennyiben a megvásárolt termékhez kapcsolt pótlólagos értékek egyike éppen a segítségnyújtás érzése. Elég, ha arra gondolunk, hogy mennyivel nyugodtabb szívvel vásárolunk meg egy joghurtot, ha tudjuk, hogy minden pohár után 1 forintot juttatnak az éhező gyerekeknek, tankolunk annál a benzinkútnál, amelyik a szegény, de tehetséges gyerekeket támogatja, vagy eszünk annál a cégnél hamburgert, amelyik sportolási lehetőséghez juttatja a hátrányos szociális helyzetű gyerekeket.

A nagyvállalatok ezt felismerve egyre több társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos kampányt indítanak. Ezek egy része a vállalat egyetlen termékének eladásösztönzését segíti, de vannak olyan kampányok is, amelyek nem csupán egy termékcsoportha, hanem a vállalat egészére vonatkoznak, így lényegében minden egyes vásárlásnál megkapjuk azt a pótlólagos értéket is, hogy jó emberek vagyunk, gondolunk másokra, hiszen egy olyan cégnek adtuk a pénzünket, amely annak egy részét különféle társadalmi kezdeményezésekbe visszaforgathatja.

Az altruizmus itt főként akkor valósul meg, ha a fogyasztó az egyik márkát választja a másikkal szemben, mert az felkínálja a jótékonyág közvetett formáját is. Még erőteljesebb, ha ezért plusz áldozatot is hajlandóak vagyunk tenni, például azért vásárolunk meg drágábban egy terméket, mert tudjuk, hogy újrahasznosított anyagból készült, vagy az összeg egy része jótékony célra megy.

Ugyanakkor a segítségnyújtásnak ez a formája nem teljes mértékben önzetlen sem a vállalatok, sem a fogyasztók részéről. A vállalatok a kommunikációjukban hasznosít-

ják ezeket a kezdeményezéseket, így remélve, hogy még többen választják őket a konkurenciával szemben, s még nagyobb profitra tehetnek szert. A fogyasztók sem teljesen önzetlenek, hiszen számukra fontos értékkel bír maga a megvásárolt termék is, s ennek csak egy plusz eleme ez a közvetett jótékonykodás.

Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a fent említett esetekben találkozik az altruizmus és a fogyasztás, hiszen láthatjuk, hogy a fogyasztás aktusába beépülve is megjelenik az önfeláldozás, a segítségnyújtás – ugyanakkor nem tiszta formájában, hiszen nem csupán adunk, hanem kapunk is.

Faragó Klára úgy véli, hogy a tiszta jótékonykodás az igazi altruista cselekedet, hiszen ilyenkor az adakozó nem várhat semmilyen viszonzást, általában nincs is tartós interakcióban a megajándékozottal. (Ugyanakkor Faragó is kiemeli, hogy sokan a jótékonykodást is a saját hasznukra fordítják, például leírják az adójukból, vagy reklámcélokra használják fel.) (Faragó, 2003: 730)

A valódi altruizmus meglétét támasztja alá Titmuss kutatása, aki kimutatta, hogy az önkéntes benső készletéből fakadó véradásra sokkal többen jelentkeznek, mint amikor meg akarják fizetni (ez utóbbi esetben jelentős mértékben szegények adnak vért). (Faragó, 2003: 730)

Kérdés, hogy a fogyasztás és a valódi altruizmus, amikor a pszichológiai haszon kívül („jó érzés adni”) semmilyen más haszon nem várható, összekapcsolódhat-e. Ehhez arra van szükség, hogy a vásárlás során az egyetlen célunk a jótékonykodás legyen, s a vásárlás aktusa és a termék ne járjon semmilyen más haszonnal.

A jótékonykodás egyik válfaja során, úgy vélem, mindez megvalósulhat. Jól ismerjük azokat a helyzeteket, amikor leszólítanak minket az utcán, hogy támogassunk egy ügyet, és cserébe újságot, képeslapot kínálnak. Ha úgy döntünk, hogy vásárolunk a termékből, akkor sem a funkcionális értéken van a hangsúly, hiszen nem volt szükségünk az újságra, számunkra nem jár előnnyel a megszerzése, tehát az egyetlen hasznunk pszichológiai. Az újság átadására mégis szükség van az adományt kérő oldaláról, aki így csökkentheti azt a feszültséget, amely abból fakadna, ha úgy kérne segítséget, hogy nem adna cserébe semmit. Ugyanakkor a kínált termék funkcionálisan a vásárló számára értéktelen. Tehát úgy megy végbe a vásárlás aktusa, hogy a középpontban a termék egyetlen pótlólagos értéke, a jótett áll.

Összességében azt mondhatom, hogy a fenti áttekintés során két kapcsolódási pontot találtam az altruizmus és a fogyasztás között. Az első esetben a fogyasztáshoz pótlólagos értéként kapcsolódik a jótett, az önzetlenség, míg a másodikban a fogyasztás mechanizmusának álcája mögé van bújtatva az adományozás aktusa, és ekkor a hangsúly a hozzáadott, nem pedig a funkcionális értéken van. Úgy tűnik tehát, hogy erőteljesen eltávolodtunk a homo oeconomicus nézőponttól, ahol az egyéni nyereség a legfontosabb, és ez mozgat mindent. Mára a fogyasztásban is megjelent a segítségnyújtás, ez is eladhatóvá vált, míg a segítségnyújtásban is felhasználják a vásárlás forgatókönyvét. Így az elsőre ellentmondásosnak tűnő önfeláldozás és a fogyasztás valójában nem zárják ki egymást, bár való igaz, hogy kapcsolatuk csak speciális esetekre korlátozódik.

Irodalom

- Erich Fromm: Önzés, önszeretet és önérdék, In: Fodor László (szerk.): *Gazdaságpszichológia szöveggyűjtemény* II., Perfect Kiadó, 2004.
- Janusz Grzelak: Konfliktus és kooperáció, In: Miles Hewstone, Wolfgang Stroebe, Jean-Paul Codol, Geoffrey M. Stephenson (szerk.): *Szociálpszichológia*, KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 2003.
- Faragó Klára: Etikai kérdések a gazdaságpszichológia, In: Hunyadi György – Székely Mózes (szerk.): *Gazdaságpszichológia*, Osiris Kiadó, Budapest 2003.
- Hodosi Anett: A bizalom és együttműködés elméleti háttere, 2009. http://www.de-kdi.unideb.hu/download/pdf/kutatasiforum/2009jun/Hodosi_Annett.pdf (utolsó megtekintés: 2011. március 20.)
- Törőcsik Mária: *Vásárlói magatartás*, Akadémia Kiadó, Budapest 2007.
- Vályi Réka: Az altruizmus jelensége a társadalomtudományban, In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *KÖTŐ-JELEK* 2007. ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest, 2008

Ábrán Ágota

A fénylő erdők

Éden mítoszok Hayao Miyazaki filmjeiben

A mítosz szó a mindennapi értelmében általában valami olyasmit jelöl, ami nem igaz, ami csak a valóság tévképzete. A 19. század közepén minden mítosz volt, ami szemben állt a valósággal. Mítoszok voltak a „primitív” társadalmak történetei. Úgy gondolták, hogy a „modern” társadalmakban a tudomány feloldotta a mítoszok tévképzeteit. Egyesek (például Jung) szerint éppen ez a „mítosztalanság” okozta a „modernitás” problémáit, széttöredezettességét. (Eliade, 1953) 1959-ben a *Daedalus* folyóirat egy egész számában foglalkoztak tudósok a mítosz és mítoszcsinálás problémakörével. A szám kezdőlökése az akadémia elnökének, Mr. John E. Burchard-nak, azon aggodalma volt, hogy látszólag a nyugati világból hiányzik egy koherens világnézet, ami összefogná a racionális emberek többségét a tudomány különböző területeiről (úgy néz ki a racionalitás nem számít egy koherens világnézetnek). Ebből a megállapításból kiindulva tudósok több területről is olyan kérdésekre keresték a válaszokat, hogy: az értékek, melyek alapján vezetők döntéseket hoznak, valójában mítoszok-e; milyen tulajdonságai vannak azoknak a mítoszoknak, melyek az amerikai kultúra alapjával szolgáltak; ezek károsak vagy előnyösek voltak-e; miért vannak olyan mítoszok, melyek kárt okoznak a társadalomnak, stb. (Murray, 1959)

Ebben a *Daedalus* számban jelent meg Eliade-nak a *Yearning for Paradise in Primitive Tradition* (Eliade: *A paradicsom visszavágyása a primitív hagyományokban*, 1952) című tanulmánya is, melyben kontinuitást vél felfedezni a „hagyományos” társadalmak paradicsom mítoszai és a kereszténység paradicsom mítoszai között. Arra a következtetésre jut, hogy az emberek nem tudnak „szabadulni” a mítoszoktól, ezek ugyanis részei egy társadalom életének; ezzel új lehetőségeket nyitva meg az antropológia előtt. Felhívja a figyelmet tehát arra, hogy a mítoszok és ezek megnyilvánulásai nem irracionális cselekedetek, hanem részei egy koherens ideológiának, és így a „nyugati” világban is ugyanúgy megtalálhatóak. Egy másik tanulmányában tovább viszi ezt a gondolatmenetet kifejtve, hogy a mítoszok olyan történetek, melyekre úgy néznek az emberek, mint magára a valóságra, ami elmondja az „igazat”. (Eliade, 1953)

A nyugati világ embere számára ilyen mítosz az evolúció története, vagy az, hogy a Nap kering a Föld körül, hogy volt egy nagy robbanás, hogy tágul az univerzum, hogy a csillagok forró, tüzes „golyók”, és így tovább. Mondhatják, hogy „de hiszen ezek bizonyított tények”, azonban pont az teszi őket mítoszokká, hogy tudjuk, hogy igazak. Úgy tekintünk a mítoszokra, mint amik az abszolút igazságot mondják el, mintákat teremtenek számunkra, amiket követünk, amiken keresztül látjuk a világot. A mítoszok tehát a társadalmunk alkotóelemei, melyek példaadóvá válnak. Mint példaadó történetek azonban ismételterőek, hiszen cselekedeteink mintaképeül és igazolásául szolgálnak. Ezek a szent történeteink „kinyilatkoztatják” azt, ami az emberen túl van, egy szent időben. Amikor az ember átéli a mítoszt, megismételi azt, kiszakadva „a profán időből”, és varázslatos módon bekapcsolódva a Nagy Időbe, a szent időbe”. Az időhöz való viszony válik ezáltal azzá a tényezővé, melyen keresztül megfigyelhetjük „a modern ember álcázott mitologikus viselkedését”. (Eliade, 1953)

Maradjunk az evolúció példájánál: amikor az iskolában biológia órán a tanár elmagyarázza, hogy miként fejlődött ki a világ egy egysejtűből; amikor a gyerek megnéz egy erről szóló rajzfilmet, dokumentumfilmet vagy akár milyen filmet, ami valamilyen formában ezt meséli újra; amikor elolvassuk egy biológia könyvet vagy egy regényt, ami valamilyen formában kapcsolódik hozzá, akkor mindig átéljük az evolúció történetét, kiszakadva a profán időből, egy sűrített időben, hiszen pár óra alatt élünk át milliányi évet. Ilyenkor kilépünk a „történelemből” és egy „minőségileg másféle időritmusban” élünk. Gondoljunk csak a színház vagy a mozi „sűrített és töredezett idejére”, a pár óra előadás alatt éveket, évtizedeket, évszázadokat, vagy éppen perceket élhetünk át. Amikor az ezekben fellelhető mintákat utánozzuk, mint „Don Juan, a Katona- vagy Politikus-hős, a Szerencsétlen szerelmes, a Cinikus vagy a Nihilista, a mélabús Költő stb.”, akkor mindig mitologikus mintapéldákat viszünk tovább. (Eliade, 1953)

A mítoszok tehát történetek. Olyanok, melyekről úgy gondoljuk, hogy igazak és így is éljük meg őket. Elmondják, hogy milyen a világ és milyenek vagyunk mi benne. Úgy gondolom, hogy Miyazaki ilyen történeteket alkot újra, és bár ő egy japán rendező, aki csupán nagyon későn jutott el Európába és Amerikába, alkotásai nem csupán a japánok számára hordoznak mitikus értelmezést, hanem a tágabb értelemben vett „nyugati” világ számára is, és így számunkra is.

Lenyűgözőnek találom, hogy egy olyan rendező, aki fontos szerepet játszik a japán önidentitás értelmezésében, megértésében és megformálásában (erről Susan J. Napier, Hiroshi Yamanaka, Shiro Yoshioka tanulmányaiban olvashatunk részletesen) olyan világot képes teremteni, melynek reprezentációi felismerhetőek, értelmezhetőek számunkra, megtalálhatóak a mi közös tudásunkban is.

Ebben a rövid tanulmányban a Miyazaki filmjeiben megjelenő éden mítoszokat szeretném bemutatni, és azt, hogy milyennek mutatja be „modern” világunkat, mit mond el a „modern” emberről és milyen jövőbeni képeket vetít elő.

Paradicsomi mítoszok

Milyennek képzeljük el a Paradicsomot, az Édent? Biztos vagyok benne, hogy sokaknak van elképzelése az elveszett vagy még el nem ért paradicsomi világról. Nem számít, hogy hiszünk-e benne, hogy létezik-e, elérhető-e, de a fogalom benne van közös tudásunkban. Azok a történetek, melyek hozzákapcsolódnak ehhez a képhez – amiket felismerünk, igaznak érzünk – válnak a mi világunk Éden-mítoszaivá. Ezeknek a mítoszoknak az egyik közvetítő csatornája a film, melyen keresztül bekerülünk egy liminális¹ térbe, egy sűrített időbe, miközben átélünk egy történetet.

Eliade két Éden-mítosz típust különböztet meg. Az egyik az Ég és Föld eredeti közelségéről szól; a másik pedig egy eszközre utal, melynek segítségével létrejöhet ez a kapcsolat.

Abban az időben (in illo tempore) az Ég nagyon közel volt a Földhöz, vagy valaminek a megmászásával, segítségével könnyen el lehetett jutni a Földről az Égbe. Mikor a Paradicsom véget ért, amikor az Eget elválasztották a Földtől, távolivá vált, és az emberiség a mai állapotába jutott. Abban az időben azonban az istenek még lejártak a földre, és az emberek közé vegyültek, akik még boldogok voltak, önfeladtek, szabadok és halhatatlanok. Könnyen találkozhattak az istenekkel, barátkoztak és beszéltek az állatokkal. De amikor megtörtént a kozmikus törés, a paradicsomi ember elbukott és elvesztette ezeket a képességeit.

A sámán az, aki megpróbálja eltörölni a bukott ember állapotát és visszaállítani az őseredeti emberét. A sámán gyógyító és lélekvezető, misztikus és látnok, ismeri a titkos nyelvet, az állatok nyelvét, tud velük beszélni és a barátjuk. Eliade ezt nevezi a „paradicsomi tünetegyüttesnek”. Ez elérhetetlen profán helyzetben, ráadásul nem is „in concreto”, mint az ősidőkben, hanem „csak” szellemi, azaz a test hátrahagyásával érhető el. (Eliade, 1952)

Miyazaki és a japán animációs filmek

Hayao Miyazaki az egyik leghíresebb anime író és rendező. A nyugati sajtó sokszor a japán Disney-ként emlegeti, „ami elfedi eredetiségét, nem mint japán filmkészítőt, hanem mint világhírű íróét és rendezőét”. (The Anime Encyclopedia, 2006: 421; sajtó fordítás)

Az anime szót legtöbbször a japán animációs filmekre használják, és én is ebben az értelemben fogom alkalmazni. Japánban az anime a '60-as években a televízió segít-

¹ Turner az átmeneti rítusok második szakaszát jelöli a liminalitás fogalmával: miután a beavatandó, „utazó” elkülönült a társadalom többi részétől és belekerül egy olyan térbe, mely el van vágva az addig megélttől, melyre nem jellemzőek azok a tulajdonságok, amiket eddig megszokott, vagy amibe a beavatás után vissza fog kerülni. A liminális személyek nincsenek se itt, se ott, köztes állapotban vannak, a társadalmi konvenciók határmezsgyéjén. (Turner, 1969)

ségével terjedt igazán el. Kezdetben a nyugati animációs filmekhez hasonlóan ezeket is gyerekeknek szánták, de a '80-as évekre már a gimnáziumi és egyetemi diákok nézőcsoportjait is meghódította, a '90-es években pedig már teljes mértékben elterjedtek voltak a felnőttek számára készített rajzfilmek. (Poitras, 2008: 48-67) Az anime filmek és sorozatok nagy része nem gyerekeknek szóló rajzfilm, legalábbis nyugati értelemben véve. (Ezt bizonyítja talán az is, hogy a nyugati országokban sokszor a késői órákban sugározzák őket.) Jó részük ugyanakkor mindenhol egyre nagyobb teret hódít. Világviszonylatban a televízióban vetített rajzfilmek 60 százaléka japán rajzfilm. (MacWilliams, 2008: 3-25) Miyazaki rendezései pedig különösen kedveltek a „nyugati világban”. A *Chihiro* című filmje az első anime volt, ami megnyerte a Feature Animation Academy Award díját. A 2004-ben rendezett *Vándorpalotát* Oscar díjra jelölték, ezen kívül 8 díjat és még 13 jelölést kapott. A 2008-ban rendezett *Ponyo*-t pedig 6 díjjal és 10 jelöléssel jutalmazták. Filmjeinek egyre nagyobb európai és észak-amerikai sikere is azt mutatja, hogy számunkra is jelentőséggel bírnak ezek a történetek.

Hiroshi Yamanaka egyik tanulmányában a Japánban elért sikerességére keresi a választ. Szerinte ugyanis a filmek összevétele mélyebb jelentésre enged következtetni. Főként a *Chihiro*val foglalkozik, de érint más Miyazaki alkotásokat is. Arra a következtetésre jut, hogy Miyazaki történetei a japán identitás problémáit dolgozzák fel, ezért a nézők pszichológiai gyógyulásának eszközévé válnak.

A japán önmeghatározással való foglalkozás nem véletlenül jelenik meg Miyazaki filmjeiben. Ő maga is küzdött identitáskriszisével, melynek következményeként megtagadta japán mivoltát. Ebből segítette ki Sasuke Nakao könyve (*The Cultivation of Plants and the Origin of Agriculture*). Nakao (japán botanikus) szerint a japán kultúra nem egyedülálló, hanem része egy közös kultúrának, amit ő a fénylő erdők kultúrájának nevez (the shiny-leaf culture), mely magába foglalja Délkelet-Ázsia északi részét. Hogy Miyazaki ennek a kultúrának a részeként képzelte el magát, nem eredményezett nála nacionalista identitástudatot, sokkal inkább felébredt benne a szeretetet a japán természeti környezet szépsége és gazdagsága iránt.

Ez a természet jelenik meg később több filmjében is, bár nem feltétlenül, mint fizikai környezet, hanem mint egy entitás, melynek önálló élete van. A természettel való ilyen kapcsolatát erősen befolyásolja a sintó² is, ami szerint a világon mindennek lehet lelke, minden lehet kami (egyfajta istenség vagy szellem). (Yamanaka, 2008: 237–255)

Nakao elmélete szerint Japánt valamikor hatalmas örökzöld erdők borították, melyeket elpusztított a „rizspadok kultúrája”. Miyazaki úgy érzi, hogy az eltűnt erdők to-

² A sintó Japán egyik hagyományos világnézete, spirituális hitrendszere. Nem szokták formális vallásnak tekinteni, inkább vallási tanítások és gyakorlatok összessége. A ritualitás szerves részét képezi a japán életnek, a rítusok segítségével az emberek képessé válnak arra, hogy kommunikáljanak a kamikkal. A kamikat nem igazán lehet isteneknek nevezni, bár talán ehhez a fogalomhoz állnak a legközelebb. Olyan lények, szellemek, akik örülnek annak, ha az emberek figyelnek rájuk és ezért cserébe megjutalmazzák őket, segítenek nekik. Kami lehet azonban akármilyen, akár egy szellő is. A sintóizmus és a kami fogalmáról bővebben:

^h<http://www.bbc.co.uk/religion/religions/shinto/>

vábbra is spirituális vonzással bírnak az átlagember számára, mert ott léteznek valahol mindenki lelkében, (Napier, 2001: 175-192) és hogy a japánok múltjukról egy kollektív, bár tudatalatti emlékezetben osztoznak. (Yoshioka, 2008: 272)

Miyazakinak tehát egy határozott elképzelése van arról, hogy milyen volt az a világ melyet az emberek tönkretettek, ám valahol mélyen továbbra is éreznek önmagukban. Ez a természet, ez az életforma többször is megjelenik filmjeiben, nosztalgiával keveredve egy olyan „idillikus múlt iránt, mikor az emberek otthon érezték magukat a saját közösségükben és a világban egyaránt”. (Yamanaka, 2008: 238; saját fordítás)

Mononoke-hime (A vadon hercegnője)

Jelen dolgozatban elsősorban *A vadon hercegnője* című filmmel szeretnék foglalkozni, és megvizsgálni, hogy mit ad át nekünk, milyen mítoszokat közvetít. Úgy gondolom ugyanis, hogy ez a film nem csak a japánok számára hordoz mélyebb mondanivalót, hanem a „nyugati” társadalomban élők számára is. Ennek alátámasztására a végkövetkeztetésben párhuzamot vonok bizonyos nagy sikerű nyugati filmek és Miyazaki rendezései között. A film zsenialitása rengeteg elemzési lehetőséget foglal magában, ennek ellenére megpróbáltam leszűkíteni az elemzésemet a mitikus éden vonatkozásaira.

Összefoglaló

A film története szerint Ashitaka, egy harcos törzsből származó fiatal fiú, megöli a falvát megtámadó hatalmas vaddisznót. Az állatot gyötrő halálos átok átszáll rá, ennek feloldásához meg kell keresnie azt a fegyvert, amiből a golyót kilőtték. Miközben a nyugati erdőn keresztül vándorol, megtalálja azt a vaskitermelő falut, ahonnan a golyó származik. Innentől kezdve részesei lehetünk a falu és az erdő küzdelmének.

Az erdőben él San (a címszereplő), akit elhagytak az emberek és egy farkas nevelt fel. Gyűlöli az embereket és minden erejével azon van a farkasokkal, vaddisznókkal és más állat-szellemekkel együtt, hogy megvédje az erdőt az emberek pusztításától. A várttal ellentétben az emberek világa azonban nem kap negatív színezetet. Az egész falu azért harcol az erdővel, hogy biztosíthassa saját túlélését.

Míndeközben a császár fél a haláltól és úgy gondolja, hogy az erdő-szellemének a feje örök fiatalságot biztosít. Ezért elküldi érte egy emberét, aki a falu lakóival összefogva elindul az erdő ellen. Sikerül levágniuk a szellem fejét, de dühében teste apokaliptikus pusztítást visz véghez.

Végül Ashitakának és Sannak sikerül visszaadniuk a fejét, a szellem pedig végső erejével visszateremti, amit addig elpusztított. Ashitaka és San azonban nem tudnak együtt maradni, mert San sosem tudja megbocsátani az embereknek, amit tettek, és úgy gondolja, hogy az erdő-szellem örökre elpusztult. Ashitaka szeretné segíteni az embereket falujuk újjáépítésében, mert azt a következtetést vonja le, hogy az erdő-szel-

leme volt az, aki új életet adott számukra azt üzenve ezzel, hogy élni kell. Úgy hiszi, az erdő-szellem bennük él tovább.

A paradicsom

„Valamikor az idők kezdetén, amikor mindent erdő borított, amikor istenek és szellemek közösen léteztek a földön, emberek és állatok harmóniában éltek együtt. De az erdők nagy részét elpusztították, és ami még maradt azt hatalmas vadállatok őrizték, akik a nagy erdő-szellemének tartoztak hűséggel. Mert ez volt az istenek kora...”

(Mononoke-hime, bevezető szöveg)

Susan J. Napier a történelmi animék közé sorolja *A vadon hercegnőjét*. A kategória elnevezése nem a történelmi hűségre utal, hanem arra, hogy „a maguk módján a történelmet víziókként mutatják be, víziókként melyek nemcsak szelektívek, hanem ideologikusak is, mégis hatalom és rezonancia univerzális képeit tartalmazzák”. (Napier, 2001: 160; saját fordítás)

Ennek a történelmi vízióknak Miyazaki szemében valóságos alapja van, ez pedig a *Muromachi* korszak. Ez az időszak volt Japán kulturális virágzásának a csúcса. Miyazaki ugyan nem az időszak klasszikus hőseit – a császárokat, samurájokat vagy hűbéruruk ellen lázadó parasztokat – lépteti fel a szokásos tereken és szerepekben, hanem a történelem marginális szereplőiről mesél.

A kezdet sem hasonlít a szokásos korszakidéző művekhez. (Nincsenek samuráj harcok vagy bátor parasztok, akik ellenállnak hűbéruruknak.) A film fentebb idézett kezdő mondatai és a misztikus erdőt bemutató felvezető képek behelyezik a történetet egy liminális, mitikus térbe és időbe, segítségükkel a rendező megteremt a mítoszhoz szükséges hangulatot, mely távol van a centrumtól, a fővárostól, tehát a társadalmi megkötések reprezentációjától. A szereplők marginális alakok: nők, száműzöttek, nem japán etnikumú törzsek és ősi szellemek. A 14. század Miyazaki szemében átmeneti korszak egy olyan világ között, mely még közeli kapcsolatban volt a természetfeletttel, és egy olyan korszak között, mely az ember (mint tudatos entitás) felé orientálódik. Ő maga ezt úgy mondja, hogy egy átmenet az isteni értékrendszertől a pénz értékrendszere felé. (Napier, 2001)

A film tehát egy liminális térben (misztikus erdő), liminális időben (átmeneti korszak, történelmi vízió), marginális szereplőket vonultat fel. Elmeséli, hogy miként bukkott el az ember, hogyan veszti el a kapcsolatot a transzcendenssel, pontosabban: hogyan vágja el az utolsó szálakat is, melyek ahhoz kötik. Miyazaki számára ez valóság, hiszen a mítoszok a valóságot mondják el nekünk (az a mítosz, amit valóságosnak gondolunk). Egy *A vadon hercegnőjéről* szóló interjújában fejti ki, hogy szerinte *„az emberek tényleg megölték Shishi Gami-t [az erdő szellemét] valamikor a Muromachi korszakban. És akkor megszűntünk tisztelni az erdőket. Hát, nem tudom, hogy ez tényleg a Muromachi korszakban volt-e vagy sem, ahogyan feltétlenül kellett lennie regionális különbségeknek*

is, de legalább az ősi időktől egy bizonyos pillanatig a középkorban, volt egy határ, amin az emberek nem léphettek át. Ezen a határon belül volt a mi területünk, úgy uralkodtunk tehát ezen, mint a mi, emberi világunkon, emberi törvényekkel, de ezen az úton túl, nem tehattünk semmit, akkor sem, ha bűncselekmény történt, mert ez már nem volt az emberi világ része – volt egy ilyen szentély, mely szabadon létezett a közönséges világtól. Ez egy szabad és békés hely. Meg van írva Kin-Ya Abe vagy Yosihiko Amino könyveiben (mindkettő történész). Úgy gondolom, hogy voltak ilyen dolgok. Ahogy fokozatosan elvesztettük a tudást, hogy léteznek ilyen szakrális helyek, az emberek valahogy elvesztették a tiszteletüket a természet iránt. Ez a film teljességgel ezzel a folyamattal foglalkozik.” (Interview with Hayao Miyazaki, 1997; saját fordítás)

Miyazaki édene már nem az idillikus harmónia és együttélés közege, hanem egy olyan világ, ahol az emberek életvilága és a szakralitás terei egymástól élesen elválnak, de ezeket a tereket még ismerték és tisztelték. A rendező szerint ez az állapot nem egy elmosódott múltban létezett, hanem a történelemnek egy igen valóságos és elhelyezhető korszakában, ám napjainkra az embernek sikerült elpusztítania minden kapcsolatát a szenttel.

„A hely, ahol tiszta víz folyik az erdők mélyén, a hegyek között, ahova ember soha nem tette lábát – a japánok régóta hordják ezt a helyet szíviük mélyén. Hatalmas kígyók éltek ott, amilyeneket nem látsz falvakban, vagy valami félelmetes – így hittük ezt egy ideig. Úgy érzem, hogy létezik egy ilyen szent hely, emberek nélkül a hegyek mélyében, a forrás, ahol sok minden születik. Úgy gondolom, hogy a japán kertek minden bizonnyal ezeket a szent, tiszta helyeket próbálják újraalkotni. A tisztaság volt a legfontosabb dolog a japánok számára. Ezt veszítettük el.” (Interview with Hayao Miyazaki, 1997; saját fordítás)

A film úgy ér véget, hogy Ashitaka az életre buzdít, tagadja, hogy a nagy erdő-szellem halott lenne, ugyanis nem lehet halott, mert ő maga az élet, és arra tanít minket, hogy éljünk. Azonban Miyazaki úgy gondolja, hogy „miután Shishi Gami fejét visszaadták, a természet regenerálódott. De egy megszelídített, többé már nem félelmetes erdővé vált, olyanná, amit megszoktunk. Így hozzák létre a japánok a japán tájakat.” (Interview with Hayao Miyazaki, 1997; saját fordítás)

Itt párhuzamot vonhatunk a *Gyűrűk Ura* trilógiában leírt korszakváltással a harmadik és a negyedik korszak között: a történet a harmadik korszak végével fejeződik be, ami után az emberek kora jön el, amikor kivonul a világból a szélsőséges jó és a szélsőséges rossz is. Kivonul a csoda és bekerülünk abba a korba, amit mindannyian ismerünk. Van tehát egy mítosz, ami arról szól, hogy miután végérvényesen szakítottunk a földön létező szakralitással, bekerülünk egy langyos világba, ahol lehet élni, de többé nem, vagy csak ritkán történnek „fantasztikus találkozások, és csodálatos dolgok”. (Napier, 2001: 181; saját fordítás)

A *vadon hercegnőjéhez* bizonyos értelemben hasonló mitikus történet a *Tarzan* is. A *Tarzan* Disney változata két évvel A vadon hercegnője után jelent meg. Mindkét rajzfilm egy eredeti, ősi állapotot próbál bemutatni, és valamennyire mindkettő ezt az állapotot részesíti előnyben. Ugyanakkor a kettő végső üzenete lényegesen eltér egymástól. Napier szerint Miyazaki, történeteiben, ragaszkodik a mássághoz, míg a Disney válto-

zat megpróbálja eltörölni azt. A Tarzan végső képeiben is emberközpontú marad, hiába a paradicsomi környezet, ott emberek vannak és emberszerűen ábrázolt állatok. Ez egy olyan édeni vízió, melyben a fajok boldogan élnek együtt, ugyanakkor megelégednek a világunk valóságáról. A vadon hercegnője ezzel szemben egy olyan történet, melyben a természet szintén csodálatos, de fenyegetően „más” marad: a technológiát és a fejlődést nem lehet eltörölni, vagy semmibe venni, hanem foglalkozni kell velük a mindennapokban, mint egy kellemetlen, de az élet szerves részét képező dologgal. Miyazaki a másságot a világ természetes részeként mutatja be. (Napier, 2001: 191–192)

Szerepek

A modern ember

A mítoszok elmondják nekünk, hogy milyen a világ és milyenek vagyunk mi benne. Elmondják a valóságot. A mítosz igaz, legalábbis annyiban, amennyiben annak hisszük, legalábbis amennyiben így határozzuk meg a mítosz fogalmát. A vadon hercegnője egy olyan valóságot mutat nekünk a modern világról, ami egy emberi valóság, egy világ, ahol élünk, de ahol a csoda már kivonult a földi életből, legfeljebb csak bennünk él. De milyenek vagyunk mi ebben a világban?

Ebben a filmben nincsenek abszolút negatív karakterek. Vagy ahogyan Miyazaki megfogalmazza: „Nem rossz emberek teszik tönkre az erdőket”. Túl könnyű lenne, ha így gondolnánk. Mindannyian okozói vagyunk a világ mostani állapotának, és ez nem valami megmagyarázhatatlan, metafizikai rossznak tudható be. Az embereknek megvan az okuk arra, hogy (Miyazaki szerint nem feltétlenül akaratlagosan) pusztítják a természetet. Ugyanakkor ott vannak San utolsó szavai: „Ashitaka, te sokat jelentesz nekem, de nem tudom elfelejteni azt, amit az emberek tettek”.

Ashitaka egy 21. századi ember, akibe San szavai tövisként hatolnak. Tövissek, melyeket nem lehet kihúzni, s úgy döntött, hogy együtt fog élni velük. Miyazaki szerint amit az emberek ma a természetért tehetnek, az nagyon szoros határok között mozog. Ashitaka nem bízik abban, hogy az emberek csodát tehetnek a természet megmentésének érdekében, ugyanakkor nem tudja azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy emberek halnak éhen. Nincs tehát más választása, mint szenvedni, tűrni és együtt élni ezekkel a konfliktusokkal.

„Ez az egyetlen út, melyet emberek követhetnek mostantól kezdve.” (Interview with Hayao Miyazaki, 1997; saját fordítás)

A sámán és a shojo

A sámán az, aki megpróbálja helyreállítani az elveszett paradicsomot, aki megkísérli visszaadni az embereknek azokat a tulajdonságokat, amiket elvesztettek, amikor meg-

szűnt az édeni létállapot. Ő maga rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal, legalábbis egy részükkel.

Az említett, Eliade által „paradicsomi tünetegyüttesnek” nevezett jegyek ráillenek a címszereplőre, Sanra, a vadon hercegnőjére. Miyazaki női szereplői mindig nagyon fontos részei az általa kreált világoknak, mindannyian *shojók*. A *shojo* szó szerinti jelentése „kicsi nő”, eredetileg 12-13 éves lányokat jelöltek vele. Később ez a jelentése megváltozott, és egyfajta gyerekkor és felnőttkor közötti liminális identitás leírására használják, melynek ártatlan erotikusságot és „cukiságot” (naivitást, ügyetlenséget, aranyosságot) tulajdonítanak. Miyazaki női karakterei, bár részben ennek az identitásnak a hordozói, sokban különböznek a klasszikus *shojo* karakterektől, mivel utóbbiak általában nagyon feminin, passzív, álmodozó alakok, Miyazaki „lányai” ezzel szemben mindig erősen függetlenek, aktívak, bátrak, sőt sokszor sztereotipikusan férfiasak.

San egy ilyen női karakter. Még kívül áll azon a patriarchális társadalom-felépítésen, ami Miyazaki szerint együtt járt az erdők elpusztításával. Egy liminális figura, akit – bár látszólag ember – farkasok neveltek fel, önmagát farkasnak tartja, és közelebb áll az állatok és istenek világához, mint az emberekéhez. Vérés szájjal, melyet kiemel a vörös festék az arcán, vad tekintettel, állati szőrmével és csontokkal a nyaka körül jelenítették meg a film előzetesében és a plakátokon. Felfedezhető egyfajta szexuális konnotáció, egy vad szexualitása, egy ősi, állatias, ösztönös lété.

San karakterének megformálására a korai shinto mítoszok is erős hatással voltak. A shinto szerint személyek, természeti jelenségek, állatok, kövek, hegyek egyaránt kamivá válhatnak. A kamik istenek voltak, nem valamiféle morális tulajdonságok miatt, hanem a szó szerinti fantasztikus képességeik következtében. San, habár nem kami, de rendelkezik természetfeletti képességekkel, ilyenek a fantasztikus harci technikái, vagy, hogy telepatikusan tud beszélni az állatokkal, és az erdő szellemének segítségével meg tudja gyógyítani a megsebzett Ashitakát. Ezek a tulajdonságok megtalálhatóak az Eliade által leírt sámánoknál. (Napier, 2001: 185-186) Ugyanakkor, bár képes kapcsolatot teremteni a természet világával, képtelen ugyanezt a kapcsolatot fenntartani az emberekkel, és így ő maga is kivonul az emberi világból. Ő már nem az a sámán, aki megpróbálja helyrehozni a világot (bár az elején még küzd érte), és nem az, aki megpróbálja visszavinni az embereket a megbukás előtti világba; talán pont azért, mert az helyrehozhatatlanná válik.

„Mit veszítettünk” és „mi következik”³

Atlantisz

Az elveszett paradicsomi világ gondolatával nemcsak *A vadon hercegnője* című filmjében foglalkozik Miyazaki, hanem sok más között a *Laputa – Az égi palotában* is.

³ Napier, 2001: 123-124 (saját fordítása a „what is lost” and „what could be” párosnak)

Laputa egy égben lebegő város, mely csodálatos technológiával rendelkezik, és képes megteremteni a harmóniát a természettel. A film világában azonban mindenki úgy gondolja, hogy Laputa csupán gyermekeknek való mese, és nem is létezett soha a valóságban. Egy kislány, Sheeta, (aki a fentebb említett shojo karakterek csoportjába tartozik) és egy kislány, Pazu, azonban arra kényszerülnek, hogy megkeressék ezt a várost, a lány ugyanis a laputai királyi család leszármazottja. Meg is találják az elhagyatott lebegő várost, ahol csupán három robot ápolja a növényeket és vigyáz az ott élő állatokra. Egy másik laputai leszármazott azonban önmagának akarja megkaparintani a város technológiáját, mert azt fegyverként felhasználva kénye-kedve szerint uralkodhatna a világon. Sheeta azonban ismeri azokat a varázsmondatokat, melyek megsemmisítik a várost, és hogy ne lehessen gonosz célokra felhasználni, elpusztítja Laputát.

A lebegő város története nagyon hasonlít Atlantiszéhoz. Egy valaha virágzó, csodálatos technológiával rendelkező kultúráról szól, melyet az emberek becsvágyukban és mohóságukban tönkretettek, majd még azt is, ami megmaradt belőle képesek saját önző érdekükre felhasználni. Ahhoz pedig, hogy többé ne lehessen rossz célokra fordítani ezt a technológiát, az egészet meg kell semmisíteni.

A *vadon hercegnőjéhez* hasonlóan ennek a filmnek is az a fő mondanivalója, hogy az emberek képtelenek egy paradicsomi létállapotban élni. Ez a problémafelvetés rengetegszer megjelenik a „nyugati” világban, gondoljunk csak az *Atlantisz* Disney változatára, a szinte ugyanarról szóló *Irány Eldorádó*-ra a Dreamworkstól, vagy a *Pocahontas*-ra. Közös bennük, hogy a fehér emberek széttörödelik az idillikus harmóniát a helyiek és a természet között, hogy materiális javakra, például aranyra tegyenek szert. Ugyanez történik a nagy sikerű *Avatar*ban is, ahol az embereket végül kitessékelik a Pandora nevezetű bolygóról, miután alig tudták megmenteni azt a pusztításuktól. Csupán néhány kiválasztott maradhat ott, akik képesek elfogadni a helyi népek életmódját.

Miyazaki nagyon izgalmasan ragadja meg az édent pusztító emberiség problematikáját. Ritkán szerepelnek kizárólag rossz karakterek a filmjeiben, akik önmagukban lennének felelősek az édeni állapot feldúlásáért. Ezzel együtt, ahogyan korábban említettem Napier nézőpontját, nagyon erős a másság létezésének tudata a rendezéseiben, mely inkább együttélésre és toleranciára buzdít, semmint diszkriminációra. Miyazaki világa nem homogén, hanem olyan, ahol mindenki tisztában van a másság létezésével, mely fájdalmas döntésekre kényszerítheti őket (lásd Ashitaka és San döntése, arról hogy külön éljenek), és arra, hogy együtt éljenek azzal a keserű felismeréssel, hogy elpusztítják a világot. Az emberek többsége ugyanis, ahogyan azt *A vadon hercegnőjében* láttuk, nem tudatosan teszi tönkre környezetét, ez a létezésük következménye. Felelősségre vonható-e az az ember, aki mosogat, mosakszik, öltözködik, eszik, iszik, tévét néz, olvas, tehát csak egyszerűen végzi a mindennapi dolgait? Pedig ezek a tevékenységek valamennyire mind hozzájárulnak ahhoz, hogy eltávolodjunk a természettől, sőt pusztítsuk azt. Néhány filmjében, mint amilyen a Laputa is, tisztán negatív karakterek jelennek meg, akiket hatalomvágyuk hajt mérhetetlen pusztításra.

Mi következik?

A Miyazaki által kreált világok nem mindig az elveszett múltról szólnak. Jövőbeni világképeiben, bár egy elborzasztó világot mutat be, megadja a reményt, hogy az elpusztított világ után újrakezdehetjük, ha levonjuk a tanulságot korábbi hibáinkból, és megtanulunk együtt élni mindenkivel és mindennel, függetlenül attól, hogy milyen fajhoz tartozik.

A Nauszikaában, egyik legismertebb filmjében, egy anti-utópikus világot mutat be, ahol az emberek annyira beszennyezték a földet, hogy csak kevés olyan hely maradt, ahol maszkok nélkül lélegezni lehet és a víz is tiszta. A világ többi részét hatalmas, ijesztő erdők borítják, melyeket gigantikus, rovarszerű állatok védenek (akárcsak *A vadon hercegnőjében*), az emberek élete pedig folyamatos küzdelem az erdő és az állatok ellen. Az emberek elhatározzák, hogy egy elfelejtett technológia segítségével kiirtják az összes erdőt. Nauszikaá, a Szelek Völgyének hercegnője azonban mint az állatok és az erdő védelmezője lép fel. Kísérleteket folytat kastélyuk pincéjében, ahol rájön, hogy nem a növények a mérgezőek, mert azok tiszta vízben és földben szintén megtisztulnak, hanem a víz és a föld az, ami szennyezett. Rájön, hogy az erdő élőlényei megpróbálják megtisztítani a világot a szennyezettségtől, kipisztításuk pedig veszélyezteti az egész emberiséget.

A filmet végigkíséri egy jóslat, mely egy kék ruhába öltözött emberről szól, aki sárga mezőről fog aláereszkedni, hogy kapcsolatot teremtsen a földdel, mely el lett pusztítva, és elvezeti ennek a világnak az embereit egy tiszta földre. A végén Nauszikaá lesz a jóslat beteljesítője, és elmagyarázza az embereknek, hogy a természet azért küzd, hogy visszaállítsa az egyensúlyt.

Ha párhuzamot akarunk vonni Nauszikaá története és a „nyugati” világ története között, figyelemreméltó Napier elemzése, aki az apokalipszis témáját feldolgozó animék közé sorolja. A Nauszikaában a technológiával való visszaélés sodorta a világot a pusztulás szélére. A hidegháború és az atombombával való fenyegetettség, csakúgy mint Hiroshima és Nagaszaki lebombázása, nemcsak Japánban tette népszerűvé ezt a témát, hanem szerte a nyugati világban is (pl. a *Szikra városa*, *Az út*, *Mennydörgő robaj*, *Legenda vagyok*, *Mátrix*, *Terminátor* és még sorolhatnám). Ugyanakkor az egész történet egy messiási mítosszá válik, amint elhangzik a kék ruhában aláereszkedő férfi legendája, aki majd megmenti népét a pusztulástól. Napier párhuzamot von a film és a Jelenések könyve között, amennyiben mindkettő egymást kiegészítve mutat képeket rémisztő veszedelmekről és derűs, gyönyörű, harmonikus víziókról. A klasszikus apokaliptikus történetekhez hasonlóan, a Nauszikaá is a halál és újjászületés kettősségével ér véget. Azért, hogy megmentse embereit, Nauszikaá feláldozza önmagát, de mivel ő a sárga archetípusához legközelebb álló szereplő, akinek szoros kapcsolata van a természettel, a rovarok újjáélesztik őt. Természetesen a film sok mindenben eltér a hagyományoktól, többek között abban is, hogy a messiási szereplő nem férfi, hanem egy, a tradicionális szerepfelfogástól eltérően aktív nő (ugyanaz a shojó, mint San és Shetta). A végső mondanivaló kevésbé bír fenyítő erővel, mint a keresztény apokalipszis törté-

nete. Igaz, a gonosz megjelenik a filmben, annak végső üzenete mégis optimista: bár az emberek elbuktak, van remény, hogy az elvesztett világot visszakapják a természet iránti kedvességgel és alázattal, és ha megtanulnak együtt élni, ha türelmesek és toleránsak egymással szemben. (Napier, 2001: 193–218)

Miyazaki víziója

Igyekeztem röviden bemutatni a Miyazaki által teremtett világokat, melyek magukban hordozzák azt is, amit elvesztettünk, és azt is, hogy mi következhet ezután. Miyazaki több helyről szedi össze a filmjeiben felhasznált szimbólumokat. A *vadon hercegnője* kapcsán említettem a japán kultúra és a shinto vonatkozásait. Mielőtt visszafordult volna a japán kultúrához, Miyazakit lenyűgözte az általa elképzelt európai világ, és történeteiben később is felhasznált európai szimbólumokat, a gyönyörűen megrajzolt városi építészeti elemektől kezdve olyan mitikus jelképekig, mint Nauszikaá alakja. Nauszikaá az Odüsszeia egy nőalakja, egy phaiák királylány, az egyetlen, aki nem fut el a szakadt, fáradt, torzonborz Odüsszeusz elől, hanem segít neki (ugyanaz a kedvesség, segítőkészség a félelem dacára, sajátja Miyazaki karakterének is). De Laputa égben lebegő városát is Swift Gulliver utazásaiból kölcsönözte.

Ezek az elemek lehetővé teszik, hogy ne csak azok érezzék magukénak Miyazaki történeteit, akik japán kulturális háttérrel rendelkeznek, hanem az európai kultúrkörben is ismerősnek hassanak. Olyan történeteket mesél el, amiket ismerünk, és olyan problémákkal foglalkozik, amik minket is foglalkoztatnak. Ezért gondolom úgy, hogy ezek a történetek számunkra mitikus történetek.⁴

Reményeim szerint bebizonyítottam, hogy Miyazaki történetei mitikus történetek, olyan értelemben, hogy mondanivalójuk van számunkra, bemutatják nekünk, hogy milyen a világunk, milyenek vagyunk mi benne és milyennek kéne lennünk; hogy ezek a történetek nemcsak a japánok számára mítoszok, nemcsak a japán identitástudat fontos történetei, hanem az egész nyugati világ számára is lényegesek, és a világlátásunk egy lehetséges alternatívájával szolgálnak.

⁴ Rengeteg olyan film jelenik meg mostanában is, melyek azt a kérdést feszegetik, hogy képesek-e az emberek együtt élni egymással és a természettel, hogy képesek-e fenntartani a világot, nem pedig tönkretenni azt. Ezek közül néhányat már említettem, de számos más példát is találhatunk. A *Képlet* című filmben földönkívüliek viszik el azokat az ártatlannak tartott gyerekeket, akikkel majd érdemes lesz újratertetni egy másik földet, miután ez véglegesen elpusztult. De posztapokaliptikus víziók merülnek fel a *Holnapután* vagy az *Eli könyve* című filmekben is. A *Szikra városában* az emberek már elpusztították a világot, és hogy a faj túléljen, földalatti várost terveztek, ahol élni lehet anélkül, hogy a felszínre jönnének addig, amíg el nem múlik a szennyezettség. Ezek tehát olyan problémák, melyek láthatóan erősen foglalkoztatják a „modernitás” emberét.

Irodalom

- An Interview with Hayao Miyazaki, July 1997. Mononoke-hime, Theater Program, http://www.Nausikaá.net/miyazaki/interviews/m_on_mh.html
- Eliade, Mircea: A modern világ mítoszai (1953). In: *Mítoszok, álmok és misztériumok*, Cartaphilus, Budapest, 2006, pp. 21–42
- Eliade, Mircea: A paradicsom visszavágása a primitív hagyományokban (1952). In: *Mítoszok, álmok és misztériumok*, Cartaphilus, Budapest, 2006, 90-109 p.
- MacWilliams, Mark W. (2008): Introduction. In: *Japanese Visual Culture* (ed: Mark W. MacWilliams), M.E.Sharpe, Armonk, New York; London, England, 3–25 p.
- Murray, Henry A. (1959): Introduction to the Issue Myth and Mythmaking. In: *Daedalus, Vol. 88, No. 2, Myth and Mythmaking (Spring, 1959)*, 211-222 p.
- Napier, Susan J. (2001): *Anime from Akira to Princess Mononoke*. Palgrave Macmillan, New York
- Poitras, Giles (2008): Contemporary Anime in Japanese Pop Culture. In: *Japanese Visual Culture* (ed: Mark W. MacWilliams) M.E.Sharpe, Armonk, New York; London, England, 48–67 p.
- The Anime Encyclopedia* (2006) (ed: Jonathan Clement, Helen McCarthy) Stone Bridge Press, Berkeley, California
- Turner, Victor: *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Rochester, New York, 1969.
- Yamanaka, Hiroshi (2008): The Utopian „Power to Live”, The Significance of Miyazaki Phenomenon. In: *Japanese Visual Culture* (ed: Mark W. MacWilliams), M.E.Sharpe, Armonk, New York; London, England, 237–255 p.
- Yoshioka, Shiro (2008): Heart of Japaneseness: History and Nostalgia in Hayao Miyazaki's Spirited Away. In: *Japanese Visual Culture* (ed: Mark W. MacWilliams), M.E.Sharpe, Armonk, New York; London, England, 256–273 p.

Nyelvi problémák kezelése a nemzetközi kutatásokban

Nemzetközi kutatások módszertani meghatározása során folyamatosan visszatérő dilemma a nyelvi és kulturális különbségekből fakadó problémák megfelelő kezelése. Egyes szakemberek már hosszú évtizedek óta foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel, azonban máig sem sikerült egységes, standardizált eljárómódot kialakítani – mindazonáltal normatív jellegű irányzatok, javaslatok, még ha csak elvétve is, de előfordulnak. A következőkben egy rövid problémafelvetés után, Orlando Behling és Kenneth S. Law *Translating Questionnaires and Other Research Instruments* című könyve alapján néhány ilyen irányt mutatok be, illetve ezek alapján igyekszem rávilágítani a kérdőívek fordítása közben felmerülő fő nehézségekre.

Lehetséges nyelvi nehézségek a nemzetközi kutatások során

Még egy többnyelvű országon belül is lehet eltérés a különböző fogalmak mögöttes tartalmában, nem is beszélve arról, hogy mekkora akadályokkal szembesülhet az a kutató, aki országok közötti vizsgálatot szeretne lebonyolítani, állapítja meg Tom W. Smith egyik tanulmányában. Például a spanyol ajkú bevándorlók számára az USA-ban az „educación” szó magában foglalja mindazon társadalmi készségeket, amelyek szükségesek a helyes viselkedéshez, míg ezek hiányoznak az angol „education” tudományosabb jelentéstartalmából. A magyar nyelvben tehát a spanyol educación megfeleltethető a nevelés, jólneveltség szónak is, míg az angol education kizárólag az oktatásra vonatkozik.

Probléma lép fel, ha egy fogalom egy bizonyos nyelven könnyedén reprezentálható egy szó használatával, de egy másik esetében nincs erre megfelelő szó. Példa erre a japán „giri”, ami a felelősség és kötelezettség keverékére utal, de nincs pontos nyelvi, illetve fogalmi megfelelője a nyugati kultúrákban. Hasonló gondokat jelenthetnek az alapvető demográfiai tulajdonságok is. Így például nehéz összevetni az USA államait, Németország „Bundesland-jait” és a kanadai tartományokat.

Pártpreferenciák tekintetében is nehézségek merülhetnek fel, hiszen országonként eltérő megnevezésű pártok szerepelnek a különböző törésvonalak mentén differenciált politikai palettákon. Mindezek mellett bizonyos kérdéseket országspecifikusan és általános, nemzetközileg alkalmazható módon is meg lehet fogalmazni. Például egy képzettségre vonatkozó kérdés mutathat az elvégzett osztályok számára vagy a legmagasabb elért végzettségre, illetve a legmagasabb fokú kijárt iskolára is.

A kérdőív-fordításokkal kapcsolatos kritériumok

A kutatásoknak és azok eszközeinek, így a kérdőíveknek, interjúvázlatoknak alapvető jellemzői az érvényesség¹, a megbízhatóság² és a hatékonyság³. Egy nemzetközi léptékű kutatás esetében e tulajdonságok a kérdőívek minden egyes fordítását és adaptációját egymástól függetlenül jellemzik, aminek következtében fontos, hogy az összes változat külön-külön ellenőrizve legyen e szempontok szerint. Jellemző ugyanis, hogy a lefordított kérdőív nem fedi le a vizsgált fogalom teljes kiterjedését, továbbá gyakran előfordul, hogy maga a fogalom sem ugyanazt takarja a különböző kultúrákban. Ezen problémák felderíthetlensége, esetleg figyelmen kívül hagyása komolyan ronthatja az eredmények érvényességét.

A hatékonyságot tekintve is gyakran merülnek fel problémák. Például egy vezetékes telefonon történő lekérdezés gyorsnak és gazdaságosnak bizonyulhat egy olyan országban, ahol a lakosság nagy arányban rendelkezik saját telefonvonallal, míg ezzel szemben alacsony hatékonyságot mutathat fel azon nemzetek esetében, ahol csak kevés embert lehet elérni ilyen módon, akár technikai elmaradottság vagy éppen a túlságos fejlettség – nagy arányú mobil- és IP-telefon használat – miatt. Továbbá a postai szolgáltatások eltérő minősége is meghatározó tényező lehet a hatékonyságot illetően, de még az analfabetizmus esetlegesen magas szintje is visszavetheti azt. Ezen felül az országonként eltérő jogi körülmények is jellemzően fontos, felelősségteljes döntési helyzetek elé állítják a kutatót, hiszen a személyes adatok védelmét és a véleménynyilvánítás szabadságát illetően merőben eltérő szabályozások érvényesek világszerte.

A nemzetközi kutatások módszertana szempontjából azonban a legfontosabb az, hogy a lefordított kérdőívek szemantikai és fogalmi szempontból is egyenértékűek legyenek az eredeti változattal. Továbbá, lehetőleg a lekérdezések folyamatainak, technikáinak, körülményeinek is meg kell egyezniük. E szempontrendszer három tulaj-

¹ Érvényesnek tekinthetünk egy mérőeszközt, ha az valóban azt a fogalmat méri, amelyre a kutató kíváncsi.

² Egy megfigyelés akkor megbízható, ha megismétlése esetén ugyanazokat az eredményeket kapjuk, mint az első esetben.

³ A mérési módszer hatékony, ha adott erőforrások (pl. anyagi és időbeli lehetőségek) mellett a legérvényesebb és legmegbízhatóbb, tehát a legjobb minőségű adatokat adja.

donság mentén értékelik a szakemberek, ezek a szemantikai, a fogalmi és a normatív egyenértékűség.

A szemantikai egyenértékűség magában foglalja a helyes szavak és mondatstruktúrák megválasztását. Ezek által biztosítható ugyanis, hogy az eredeti nyelvű kérdőívben megfogalmazott tartalom megőrződik a lefordított változatban is. Mértéke leginkább a kérdőívek megfelelő fordítási technikájával növelhető. Összességében megállapítható, hogy a kutatások, kérdőívek kultúrák közötti adaptálása során leginkább szemantikai problémákkal kell szembenézni, hiszen ilyen nehézségek még egymáshoz hasonló kulturális háttérrel rendelkező társadalmak esetén is felmerülhetnek az eltérő nyelvek miatt.

A fogalmi ekvivalencia annak mértékére utal, hogy a kutatásban vizsgált fogalmak mennyire egyeznek meg a különböző kultúrák között, attól függetlenül, hogy a kutató milyen módon operacionalizálja azokat. Elképzelhető, hogy egy, a kutató által alapvetőnek tartott, rendszeresen használt fogalom a kutatásban érintett kultúrák egyikében, de akár egy részében, egyáltalán nem létezik, vagy egészen mást takar. Például az önkép fogalma a nyugati társadalmakban szinte kizárólag az individuális emberi lényre vonatkozik, míg a japánok nehezen tudják elválasztani saját identitásukat családjuktól vagy akár munkahelyüktől.

Végül, de nem utolsó sorban a normatív egyenértékűség vonatkozásában megmutatkozik, hogy a kutató mennyire tudta kezelni a társadalmi normák közötti különbségekből fakadó problémákat. Ilyen eltérések lehetnek például a különböző témákról való nyilatkozás iránti nyitottság, az elképzelések, gondolatok kifejezésének eltérése, az idegenekkel, kiváltképp a kérdéseket feltevő idegenekkel szembeni viselkedés. A normák közti különbségek okozta gyakorlati problémák súlyát jól szemlélteti, hogy például a kínai felmérésekben gyakran kérdeznak meg embereket mások magán- vagy családi életéről, míg ezen kérdések a nyugati társadalmakban akár jogi lépéseket is vonhatnak maguk után.

A szemantikai problémák kezelése – néhány lehetséges kérdőív-fordítási technika és próba

Behling és Law megállapítása szerint az egyes kérdőív-fordítási technikák négy kritérium mentén értékelhetőek, ezeknek kell megfelelniük. (Behling and Law, 2000: 17) Az első szempont az informativitás: az objektív visszajelzések mértéke a fordítás szemantikai megfeleléséről és a speciális problémákról. Ezzel szoros összefüggésben áll a forrásnyelvi átláthatóság, ami azon információk mértékét fejezi ki, amelyek a fordítás nyelvében nem beszélő kutató is megért, átlát a fordítást illetően. Fontos továbbá a biztonság szempontja, ami a fordító munkájának ellenőrzésére szolgáló lehetőségek mennyiségét, mértékét mutatja meg, illetve a megvalósíthatóság (angol szakkifejezéssel: *practicality*), ami a gyorsaság, olcsóság és egyszerűség, tehát a hatékonyság mértéke – általában ez utóbbi játszik döntő szerepet.

Dennis Guthery és Bonnie A. Lowe hat különböző fordítási módszert definiál, (Guthery and Lowe, 1992) amelyeket Behling és Law a fentebb ismertetett kritériumok mentén mutat be. (Behling and Law, 2000: 18) Az első és egyben a leggyakoribb technika az egyszerű közvetlen fordítás. Ennek esetében egy, a forrás- és a célnyelven is tudó egyén lefordítja a kérdőívet. Gyors és olcsó módszer, tehát praktikus, de nem ad objektív információt a fordítás minőségéről és a vele kapcsolatos problémákról. A biztonság is alacsony, hiszen a fordítás minősége csak a fordító képességein és értékelésén múlik. A forrásnyelvi átláthatóság szintén kis mértékű, mivel a célnyelven nem tudó kutató nem jut semmilyen információhoz saját nyelvén.

Ennek egy kibővített változata a módosított közvetlen fordítás, amely metódus meghatározása Kurt F. Geisinger nevéhez köthető. Az egyszerű közvetlen fordítás kiegészül szakértők független ellenőrzéseivel, akik felülvizsgálják a fordítás piszkozatát, és írásban rögzítik aggályait, megosztják egymással megjegyzéseiket, átgondolják a véleménykülönbségeket. Legalább kétszer találkoznak a fordítóval, akivel először megosztják észrevételeiket, másodsor pedig a fordítónak kell bemutatnia a kritizált fordítás elkészítését, illetve a szakértők is elmondják észrevételeik okait. Ezek a megbeszélések az egyszerű metódusnál informatívabbá teszik a fordítási procedúrát. Továbbá a szakértők bírálatai biztonságosabbá is teszik a fordítást – de természetesen még nem adnak tökéletes garanciát arra, hogy a lehető legjobb fordítás készült el. Sőt, akár maga a kutató is részt vehet a megbeszéléseken, így a forrásnyelvi átláthatóság is nagy mértékben nőhet. Azonban viszonylag kevésbé praktikus e módszer, hiszen sok időbe és energiába telhet összegyűjteni a szakértőket és megszervezni a találkozókat, ami természetesen további költségekkel is jár.

A szakmai szempontból legjobb módszernek Behling és Law a visszafordítást tartják. Ez egy iteratív jellegű folyamat, amely négy ciklusból áll:

1. egy fordító lefordítja a kérdőívet a forrásnyelvről a célnyelvre,
2. majd egy másik fordító anélkül, hogy ismerné a kérdőív eredeti változatát, a lefordított verziót visszafordítja a forrásnyelvre,
3. ezt követően az eredeti és a visszafordított forrásnyelvi változatok összehasonlításra kerülnek,
4. végül ha jelentős különbségek tapasztalhatóak a két verzió között, egy új módosított célnyelvi változat kerül elkészítésre a különbségek minimalizálása végett.

Ez a folyamat egészen addig ismétlődik, ameddig a célnyelvi verziók között már csak egészen kis különbségek lesznek – ezek elfogadható mértékére nincs általános specifikáció. A visszafordítás módszere megfelelően informatív, bár magukat a problémákat nem fedi fel, csak rámutat a hibás részekre. Továbbá kellően átlátható a forrásnyelven értő kutató számára és biztonságos is. Természetesen meg kell jegyezni, hogy több okból is félrevezető hasonlóság lehet a két forrásnyelvi verzió között. Így például ha az első fordító tudja, hogy munkáját vissza fogják fordítani a forrásnyelvre, elképzelhető, hogy olyan szavakat és mondatszerkezeteket fog használni, amelyek a helyes visszafordítást

biztosítják, és nem a kutatás szempontjából optimális fordítást készíti el. A technika mérsékelten praktikus a két fordító költségei és az időbeli kiszámíthatatlansága miatt.

Az utolsó megkülönböztetett módszer a párhuzamos vak technika: két fordító egymástól függetlenül párhuzamosan, egy időben készít el két külön fordítást, majd összevetik a két változatot, végül megírják közösen a végső változatot. Ez a módszer gyorsabb, ezáltal praktikusabb a visszafordításnál, mivel egyszerre dolgozhat a két fordító, és biztonságos is, ugyanis egymás munkáját ellenőrzik. Azonban kevésbé átlátható a forrásnyelven értő kutató számára, mivel ő nem kerül bevonásra.

A szerzőpáros két tesztet is bemutat könyvében, amelyek révén ellenőrizhetővé válik a fordítások minősége, helyessége azok utólagos vizsgálata esetén. Az egyik Richard W. Brislin módszere, amelynek lebonyolításához forrás- és célnyelven is beszélő egyéneket véletlenszerűen négy csoportba szükséges rendezni. Az első csoport tagjait a forrásnyelvű kérdőívre való válaszadásra kell felkérni, míg a második csoportba beválogattak a célnyelvre fordított kérdőívre válaszolnak. A harmadik csoportban a forrásnyelvű kérdőív első felére és a célnyelvű változat második felére adnak választ, míg a negyedik csoportban ezzel ellentétesen, a célnyelvre fordított kérdőív első felét és a forrásnyelvi változat második felét kapják a résztvevők.

A válaszokat kétféleképpen lehet összehasonlítani. Átlagokat és gyakorisági megoszlásokat lehet számolni majd összevetni a különböző csoportok között. Ha nincs statisztikailag szignifikáns eltérés, akkor kijelenthető, hogy a fordítás megfelelően reprezentálja az eredeti kérdőívet. A kutató korrelációt is számolhat a két utolsó csoportnak adott forrás- és célnyelvű kérdőív felek között. Magas pozitív korrelációk szintén megfelelő fordításra utalnak. A teszt legfőbb előnye a biztonság és az informativitás magas szintje az objektív, számszerűsíthető adatok miatt. A teszt azonban csak korlátozottan használható, ugyanis átlagokat és gyakoriságokat csak akkor lehet összevetni, ha arra alkalmasak a kérdések és a válaszlehetőségek, illetve csak többemű skálák esetén számolható korreláció. A próba mindezek felül kevésbé praktikus, ugyanis megvalósításához nagyszámú, a kérdéssor megválaszolására alkalmas, mindkét nyelven értő egyénre van szükség, továbbá magát a konkrét hibát nem mutatja meg, csak a léteire hívja fel a figyelmet.

Jellemző teszt továbbá a véletlen próba, aminek során a kutató a fordítás piszkozatát kitölteti a célnyelven beszélők egy csoportjával, arra kérve őket, hogy válaszadás után indokolják is meg döntéseiket. Ha a magyarázatok furcsák, probléma lehet a fordítással. E technika olcsó, egyszerű és gyorsan lebonyolítható, tehát praktikus, de csak korlátozott mértékben ad információt a fordítás minőségéről, és azt nem feltétlenül teszi érthető módon a csak a forrásnyelvet beszélők számára.

A fogalmi és a normatív eltérések felfedése

A fogalmi egyenértékűség hiánya leginkább logikai és empirikus próbákkal állapítható meg. A logikai tesztek esetén a kutatónak alaposan át kell gondolnia a fogalmakat alkotó definíciókat, a mögöttük rejlő elméleteket és a kultúrák közötti eltérések lehetséges természetét. A vizsgálat lehetséges kimenetelei közé tartozik, hogy a kutató végül megállapítja, hogy nincs semmilyen elméleti vagy logikai oka annak, hogy az adott fogalom eltérne a kutatásba bevont kultúrák között. Ebben az esetben következhet az operacionalizálás, illetve meglévő kutatási eszközök esetén azok adaptálása. A logikai próba másik eredménye lehet, hogy a fogalom egy kultúrát tekintve teljesen egyedi, így nem lehet reprezentálni a többi esetében, így annak kutatása nem kezdhető el.

Empirikus tesztek esetében egy fogalom mögöttes struktúráját feltáró, illetve megerősítő faktorelemzésekkel lehet a leghatékonyabban felkutatni. Értelemszerűen, ha a faktorstruktúrák komolyan eltérnek egymástól a kultúrák között, akkor valószínűleg az adott fogalom vizsgálata kétségessé válhat, míg egyezés esetén folytatni lehet a kutatást. Ezekon felül természetesen számos más bonyolultabb matematikai-statisztikai eljárás mód is elvégezhető.

A normatív különbségek feltárása is hasonló módokon történhet, azonban ebben az esetben leginkább a logikai próbák alapos átgondolása segíthet. Az empirikus módszerek megvalósítása ugyanis a problémák jellegéből fakadóan csak korlátozottan történhet. Általánosnak tekinthető eljárás e tekintetben nem is létezik.

Új, nemzetközi felhasználású kérdőívek kialakításakor alkalmazott technikák

Abban az esetben, amikor nem már meglévő kérdéssor adaptálása a kutató feladata, hanem új, nemzetközi használatú kutatási eszközök kialakítása, a fentebb említett problémákhoz hasonlóakkal fog szembesülni. Könnyebbéség lehet azonban, hogy nem kell kötnie magát az eredeti kérdőív változathoz, hanem minden verzió előtt nyitva áll a módosítás lehetősége. A következőkben felsorolt módszerek ugyanazon négy kritérium mentén kerülnek értékelésre, mint a fordítási technikák.

A legegyszerűbb és egyben leggyakoribb módszer a forrásnyelv központúság. A kutató a saját nyelvén készíti el a kérdőívet, majd azt lefordíttatja a fentebb ismertetett fordítási metódusok egyikének alkalmazásával – az eljárás jellemzői ennek megfelelően a kiválasztott fordítási technika tulajdonságai szerint fognak alakulni. Komoly hátránya a megoldásnak, hogy nem kerül kihasználásra az új kérdőív fejlesztéséből adódó egyedülálló lehetőség a szemantikai problémák elkerülésére.

Megvalósítható azonban a kutató kultúrák decentralizálása is. Ebben az esetben egyenlően nyitottan kezelik a kutatók a forrás- és célnyelvi változatokat, szükség esetén mindkettő verzió lehet módosítani. Többféle decentralizációs technika is létezik, de

legjellemzőbb a visszafordítási technika alkalmazása olyan módon, hogy az eredeti változat is módosítható, ha komoly eltérés van a két visszafordított forrásnyelvű kérdőív között. Informatív, biztonságos, és átlátható a forrásnyelven is, de nagyon költséges és időigényes lehet.

Hasonló alapon működnek a multikulturális csoportokat bevonó technikák is. Ezek során egy vagy több multikulturális csoport kollaboráció által készíti el a kérdőívet. Az egyik legelterjedtebb eljárás az, amikor a kutató feltételezi egy fogalomról, hogy létezik a vizsgált társadalmakban, és minden egyes társadalom esetében felkér egy ot-tani, belföldi szakértőt, hogy a helyi körülményeknek megfelelő kérdéseket dolgozzon ki annak felmérésére. Az operacionalizálás párhuzamosan zajlik a különböző vizsgált kultúrák esetében. Rendkívül informatív lehet egy ilyen folyamat, de a forrásnyelvi átláthatóság és a biztonság már kevésbé magas szintű. Nagyon sok pénzbe és időbe kerülhet egy kérdőív ilyen módon történő előállítás.

Zárasképp: ki az ideális fordító?

Ideális esetben a kutató a forrás- és a célnyelven is folyékonyan kommunikál, és ő fordítja a kérdőívet a fenti szempontok figyelembevételével. Azonban ez az elvárás a nemzetközi kutatásoknak csak nagyon alacsony hányadában teljesül. Több ország bevonása esetében pedig lehetetlen olyan kutatót találni, aki az összes érintett nyelvet beszéli, tehát a fordító alkalmazása az esetek döntő részében elkerülhetetlen.

A fordítónak nemcsak a szemantikai problémák csökkentésében kell részt vennie, hanem a kutatócsapat fontos tagjának kellene lennie, aki átadja releváns ismereteit, tudását a célkultúráról és -társadalomról, így hozzájárulva a fogalmi és normatív problémák csökkentéséhez. Kurt F. Geisinger szerint optimális esetben a fordító mind a forrás- mind a célnyelven folyékonyan tud kommunikálni és mindkét kultúrában jártas, illetve a vizsgált kérdéseket, témákat tekintve rendelkezik szakismeretekkel. (Geisinger, K. F., 1994: 306)

Irodalom

Behling, O. and Law, K. S. (2000): *Translating Questionnaires and Other Research Instruments: Problems and Solutions. Sage University Papers Series on Quantitative Applications in the Social Sciences, No. 07-133.* Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Geisinger, K. F. (1994): Cross-cultural normative assessment. Translation and adaption issues influencing the normative interpretation of assessment instruments. *Psychological Assessment*, 6, 304-312.

- Guthery, D., Lowe, B. A. (1992): Translation problems in international marketing research. *Journal of Language for International Business*, 4, 1-14.
- Smith, T. W. (2004): *Developing and Evaluating Cross-National Survey Instruments, in Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires* (eds S. Presser, J. M. Rothgeb, M. P. Couper, J. T. Lessler, E. Martin, J. Martin and E. Singer), John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ, USA.

Virtuális rémálom:

„cyberbullying” a diákok között

2008 márciusában került nyilvánosságra az a felvétel, melyen egy középiskolás diák vascsővel fenyegeti idős fizikatanárát – a hír gyorsan körbejárta az egész médiát, az iskolai agresszió pedig azóta is napirenden van a sajtóban, szinte nem telik el úgy egy hónap, hogy ne hallanánk újabb és újabb diákok okozta agresszióról, irányuljon az a tanáraik, vagy az iskolatársaik ellen.

Érthető módon azonban nem csupán a közvélemény figyelmét keltette fel ez a jelenség, hanem a tudományét is, hiszen az elmúlt három évben – ellentétben a korábbi évekkel¹ – számos kutatást folytattak ebben a témában szociológusok és pszichológusok egyaránt. A teljesség igénye nélkül: 2008-ban például a Fővárosi Önkormányzat megbízásából végeztek vizsgálatot a budapesti középiskolákban, míg 2009-ben az Oktatási Jogok Biztosának Hivatala által kezdeményezett Iskolai veszélyek című felmérés keretében elemezték országos reprezentatív mintán a középiskolai diák-diák és tanár-diák konfliktusokat. A többi hazai kutatást és szakirodalmat szemügyre véve azonban hamar felfedezhetünk egy fehér foltot, mely elkerülte a szakemberek figyelmét: csak és kizárólag az agresszió „hagyományos” formáit vették ugyanis górcső alá, azaz a fizikai, a verbális és a kapcsolati² bántalmazást, (Buda és tsi, 2008) miközben nem vizsgálták az utóbbi évtizedben egyre hangsúlyosabbá váló cyberbullying-ot.³ Ezzel szemben nemzetközi kutatási eredmények és itthoni tapasztalatok egyaránt azt mutatják, hogy egyre inkább jelen lesz az iskolai agresszió ezen formája is.

¹ Kivételt jelent Figula Erika Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében folytatott kutatása 2004-ben, amely úttörő volt a maga nemében, hiszen elsőként mutatott rá arra, hogy a diákok közötti bántalmazás nem csupán jelen van az iskolákban, hanem igen jelentős érintettségéről lehet beszélni. A figyelemreméltó eredmények ellenére azonban 2008-ig nem végeztek újabb kutatásokat az iskolai agresszióval kapcsolatban.

² Értsd: kiközösítés.

³ A magyar szaknyelvben meggyökeresedett fordítás híján hol az angol kifejezést, hol pedig a saját fordítást, a virtuális iskolai zaklatást fogom használni.

Írásom célja ezért a virtuális iskolai zaklatás jelenségének leíró bemutatása, és annak indoklása, hogy miért lenne különösen fontos Magyarországon is kutatni a jelenséget a közeljövőben.

A virtuális iskolai zaklatás fogalma, formái

„2006 őszén szülei otthonában lett öngyilkos egy 13 éves diáklány. Megan Meier azért vetett véget az életének, mert egyik osztálytársa és annak édesanyja heteken keresztül egy 15 éves, Josh nevű fiú nevében levelezett vele az egyik közösségi oldalon, majd lejárato kampányba kezdtek. A tinédzser édesapja szerint Megan olyan e-mailt is kapott, amelyben az állt: rossz ember, a világ sokkal jobb lenne nélküle.”⁴ A virtuális térben a többnyire kiskorúakat érintő zaklatás nem volt ismeretlen korábban sem, azonban ez a tragédia sokkoló erővel hívta fel a figyelmet arra, hogy a jelenség nem csupán az iskolán belül, mások szeme láttára zajlódhat, hanem a gyerekek szobájában, a gép előtt ülve is – ott, ahol a fiatalok idejük egyre nagyobb részét töltik.

Nem könnyű definiálni a cyberbullying fogalmát, hiszen a virtuális tér egyik jellegzetessége, hogy lényegében végtelen számú lehetőség áll a felhasználók rendelkezésére, és a technikai fejlődés gyorsasága révén az, ami pár éve még általánosan elterjedt volt, mára könnyen feledésbe merülhetett. Első lépésben azonban érdemes tisztázni a bullying, azaz a zaklatás fogalmát. Egy neves svéd kutató, Dan Olweus nevéhez fűződik a kifejezés definíciója, mely a '80-as évek óta minden a témával foglalkozó szakirodalom kiindulópontja. Olweus szerint az iskolai agresszió speciális, egyben leggyakoribb típusának három feltétele van: *a) agresszív viselkedés vagy sérelem okozása szándékosan, b) amelyet ismétlődően és hosszú időn keresztül követtek el c) olyan interperszonális kapcsolatban, ahol a hatalmi egyensúly hiányzik*. (Olweus, 1999) Ezen meghatározás alapján kiesnek a zaklatások köréből azok az események, ahol egyenlő erőviszonyok vannak (például rivális bandák összecsapása), vagy amelyek csak egy-két alkalommal fordulnak elő (például egy aktuális konfliktus következtében, vagy a beavatási szertartások esetén). Mindezekből látható, hogy az iskolai zaklatás jelensége iskolai erőszaknak (school violence) tekinthető, de nem egyenlő vele, csupán annak egy része.

Az első tudományos igénnyel megfogalmazott definíció szerint a virtuális iskolai zaklatás *„az információs és kommunikációs technológiák, mint az e-mail, a mobiltelefon, a chat, a rágalmozó weboldalak segítségével véghezvitt szándékos, ismétlődő és el-lenséges magatartás, melynek célja mások bántalmazása”*⁵. (Bill Belsey-t idézte Shariff, 2009: 41) Egy másik definíció szerint *„egy egyén vagy csoport szándékos, agresszív és ismétlődő cselekménye az elektronikus kapcsolatformák felhasználásával, mely során az áldozat nem képes magát megvédeni”*. (W. J. Smith-t idézte Shariff, 2009: 41) Látni kell

⁴ http://eduline.hu/kozoktatasi/20101220_cyberbullying_internet_zaklatas_diak.aspx

⁵ A felsorolás természetesen nem teljes, itt most csak egyet említenék meg: a közösségi oldalakat.

tehat, hogy az iskolai zaklatás alapvető kritériumai, azaz a szándékosság, az ismétlődés és az aszimmetrikus erőviszonyok itt is jelen vannak. Fontos azt is megjegyezni, hogy nem csupán az interneten elkövetett zaklatások tartoznak ebbe a körbe – habár jelentős részének kétségkívül az ad teret –, hanem bármi, ami valamilyen formában a virtualitáshoz kapcsolódik, legyen az egy mobilfelvétel, videófelvétel, esetleg egy megalázó sms.

A cyberbullyingnak több formáját is ismeri a szakirodalom (Visionaries Project, 2006):⁶

- **égetés** (flaming): mérges, trágár üzenetek tömeges küldése az online térben (példa: *János és Péter egyre dühösebben üzenetnek egymásnak msn-en keresztül, míg végül János figyelmezteti Pétert, hogy vigyázzon magára másnap az iskolában*);
- **folyamatos zaklatás** (harrasment repeatedly): durva, sértő üzenetek egyoldalú és anonim küldése (példa: *Eszter jelenti az igazgatónak, hogy diákok egy csoportja zaklatta Gábort az iskolai szünetekben – mikor Eszter hazaér, és megnézi az üzeneteit, 35 fenyegető e-mailt lát, melyeket ismeretlen címekről küldtek neki*);
- **befekettítés** (denigration): olyan üzenetek küldése, melyek az áldozat jó híreket lerombolni (példa: *diákok egy csoportja készít egy honlapot, mely Balázsról szól – erre a honlapra olyan vicceket, történeteket, képeket töltenek fel, melyek kigúnyolják Balázs kinézetét, szexuális irányultságát*);
- **személyiséglopás** (impersonation): a zaklató megszerezve az áldozat jelszavait, üzeneteket küld szét a nevében, szétrombolva ezzel a társas kapcsolatait (példa: *Laura egy szerencsés véletlen folytán megszerzi Réka e-mail fiókjának jelszavát, és a nevében szakító levelet küld Réka barátjának, Ádámnak*);
- **titok kitergetése** (outing and trickery): a zaklató megtud egy kínos információt, titkot az áldozatról, és azt megosztja másokkal (példa: *tornaóra után Gergőnek sikerül lefényképeznie a túlsúlyos Andrást öltözködés közben, a képet pedig mobiltelefonon keresztül szétküldi az ismerősöknek*);
- **kirekesztés** (exclusion): valakinek a kizárása egy online csoportból (példa: *Tamást kitiltják az osztály számára készített fórumról és az osztály Facebook-csoportjából is*);
- **követés, becserkészés** (cyberstalking): a zaklató olyan online tevékenységeket folytat, melyek miatt az áldozat veszélyeztetve érzi a biztonságát (példa: *László, miután a barátnője, Nóra szakított vele, a birtokában maradt erotikus tartalmú képeket Nóra telefonszámával és lakáscímével együtt felrakja egy prostituáltakat ajánló oldalra*);
- **a zaklatás megörökítése mobiltelefonnal** (happy slapping): az áldozat fizikai vagy verbális megkínzását felveszik egy telefonnal (példa: *Hunor és barátai az iskolai nagyszünetben megverik Lászlót, miközben az egyikük ezt fel is veszi a mobiltelefonjával, majd délután a felvételt felrakja az internet egyik videómegosztó oldalára*).

⁶ Az angol kifejezések magyarosításánál – ahol ez lehetséges volt – Csemáné Dr. Váradi Erika (2009) fordítására hagytam, a példákat pedig némileg módosítva az eredeti szöveghelyről vettem át.

Kérdésként merülhet fel, hogy vajon szükséges-e a virtuális iskolai zaklatást külön jelenségként kutatni, miért nem elegendő a „hagyományos” iskolai zaklatás keretein belül értelmezni. Van-e az eltérő eszközökön kívül bármi más különbség a valóságban és a virtualitásban elkövetett bántalmazás között? Az alábbiakban a cyberbullying néhány – eddig feltárt – jellegzetességét fogom bemutatni, és reményeim szerint ezek kielégítő választ adnak az imént feltett kérdésekre is.

A virtuális iskolai zaklatás karakterisztikája

Az iskolai zaklatások ezen formájának egyik legfőbb sajátossága az **elkövető anonimitása**. A zaklatás során az áldozat és a zaklató nincs közvetlen, fizikai kontaktusban, előbbi az esetek jelentős részében sokáig nem is tudja, hogy támadás érte. Az anonimitás természetesen nehézkessé teszi a vétkesek felderítését, ami nagyobb önbizalmat adhat a zaklatónak, ez pedig az incidens időtartamát és gyakoriságát is megnövelheti. A szemtől szembeni bántalmazással ellentétben a cyberbullying során az áldozat nem tudja, ki vagy kik állnak a zaklatás mögött, ami fokozhatja szorongását, magába zárkózását, bizalmatlanságát a többiekkel szemben, azaz a virtuális térben történt zaklatás a fizikai valóságra, az iskola osztályközösségeinek életére is hatással van. (Shariff, 2009; Cowie és Jennifer, 2008)

A másik jellemzője, hogy **nem meghatározható a zaklatást nézők száma**. Amíg egy „hagyományos” zaklatás során a szemlélők száma behatárolható (egy osztályon belüli klikk, az osztály, a folyosón sétálók, az udvaron tartózkodók stb.), addig a virtuális térben az internet segítségével bárki nézőjévé válhat az „előadásnak”, ráadásul az anonimitás a szemlélőre is vonatkozik – azaz nem kell azzal számolnia, hogy őt is felelősségre vonhatják az esetleges következmények miatt. Mindezen felül a nemzetközi kutatási eredmények azt mutatják, hogy a virtuális szemlélők jelentős része a zaklatók pártjára áll, és minél tovább tart az incidens, annál nagyobb eséllyel maguk is aktív résztvevővé válnak, így idővel akár több száz zaklató is állhat az áldozattal szemben, azaz súlyos erőfölény léphet fel. (Shariff, 2009) Erre az egyik legjobb példa Ghyslain Raza esete, aki „Star Wars Kölyök”-ként híresült el 2002-ben. A 15 éves, túlsúlyos kanadai tinédzser megszállott Star Wars rajongóként filmet készített magáról, amint egy partvisnyével hadonászva megpróbálja utánozni a filmbéli jedi lovagokat. A felvétel a fiú osztálytársainak kezébe került, akik feltették az internetre, ahol aztán a Star Wars Kölyök csetlésére-botlására hatalmas közönség volt kíváncsi.⁷ 2004-ben már külön honlap is készült, ahol az eredeti videó különböző kreatív változatait lehetett megtekinteni, két év alatt mintegy 900 millióan látogatták meg a site-ot. (Nagy, 2010) Ebben az esetben láthatjuk, a virtuális térben milyen könnyen megsokszorozódhat az elkövetők száma, akiknek többsége – miután nem is ismerik az áldozatot – pusztán jó szórakozásnak tekinti az

⁷ Fontos megjegyezni, hogy Ghyslain Raza a videó közzétételét követően többször iskolát váltott, és pszichiátriai segítségre is szorult, azaz egyértelműen áldozattá vált.

egészet. Mindezt egy lincselő tömeghez lehetne leginkább hasonlítani: a lincselők koncentrikus körben helyezkednek el, így csak néhányan kerülnek közvetlen kapcsolatba az áldozattal, ugyanakkor a lincselés erejét a tömeg nagysága jelentősen befolyásolja⁸, az egyes egyének felelőssége pedig nehezen megállapítható.

Harmadik sajátossága a cyberbullyingnak a sajátos időtartama: **rendkívül tartós, megszüntetése roppant nehéz**. A technológia fejlődésével ma már nem jelent akadályt egy sértő és megalázó üzenet, kép, videó automatikus szétküldése, ami a bántalmazás hatékonyságát drasztikusan megnöveli, és a leállítását is rendkívül megnehezíti, hiszen a zaklatótól függetlenül önálló életre kel a zaklatás. Az előbbi esetben például rövid idő alatt kialakult egy „netes mém”⁹, ami fiatal internet-felhasználók millióinál valóságos divathullámot gerjesztett¹⁰. (Nagy, 2010)

Végül negyedik tulajdonsága a **totalitás**, ami egyfelől azt jelenti, hogy – miként az imént említettem – szinte végtelenszámú ember előtt történhet a megaláztatás, másfelől pedig azt, hogy nem ér véget az iskola kapuit elhagyva, sőt igazán csak akkor kezdődik. Ma már közhelynek számít, hogy a fiatal generációk egyre több időt töltenek a számítógép előtt, a társas kapcsolataik egyre jelentősebb hányadát a közösségi oldalakon „menedzselik”, a személyes interakciók áthelyeződnek a virtualitásba.¹¹ Az áldozatot tehát pont ott érheti támadás, ahova eddig talán éppen a kinti világ elől menekült – a közösségi oldalon készített profilján, blogján, gyakran használt fórumain.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a cyberbullying nem csupán egy típusa az iskolai zaklatásnak. Egy merőben új jelenségről van szó, amely számos ponton eltér a hagyományos zaklatástól, és amely érzelmileg (az anonimitás, a totalitás, a tartóság miatt) valószínűleg még inkább megterheli az áldozatot, mint az iskolában történt esetekben, amikből legalább el lehet menekülni a biztonságos magánéletbe, az iskola kapuján túli világba.

A leírt szöveg, hogy a képekről most ne is tegyek említést, roppant erőteljes hatással lehet egy serdülőkorban lévő fiatalra, amit egy 14 éves magyar szinkronúszó lány tragikus halála is alátámaszt. Horváth Eszter 2004 márciusában akasztotta fel magát, édesapja pedig az okokat keresve számos dokumentumot (e-mail, sms-ek, napló stb.)

⁸ A nagy tömeg felbátorítja az elkövetőket, az áldozat pedig nem tud elmenekülni – akár csak a virtuális térben. (ld. Gustave Le Bon: „A tömegek lélektana”, 1895)

⁹ Mém (kulturális gén): „A gének generációról generációra öröklődnek – az utód másolatot kap belőlük szüleitől. Maga a mém szó tehát, a fentiek analógiájára, bármi, ami az egyik agyból a másikba másolódik át – mindegy, milyen eszközzel. [...] Bizonyos dallamok különösen megátalkodottak: például Tom Lehertről a *Mazochista tangó*. Nem valami értékes dallam, de ha egyszer tanyát vert a fejünkben, szinte képtelenség megszabadulni tőle. [...] Maga a jelenség – mármint hogy az egyik agyban duruzsoló dallam egy másik agyat is <megfertőzhet> – nem más, mint memetikus kommunikáció”. (Dawkins, 2001: 295–296)

¹⁰ Nem iskolai zaklatás, de jó példa a netes mémre „Polgár Jenő” vagy Szalacsi bácsi esete is: mindkét esetben egy viccesre sikeredett tévéinterjú került fel az internetre, és rövid időn belül valóságos kultusz épült ki a felvételek köré.

¹¹ Erre vonatkozó adatokat a tanulmány végén fogok közölni.

a nyilvánosság elé tárt, hogy mindenki levonhassa a tanulságokat. (Horváth, 2005) Ugyan ebben az esetben virtuális zaklatásról nem beszélhetünk, de a következő sms-ek, melyeket halála előtt nem sokkal kapott, mutatják, hogy milyen erős érzelmeket képes felkelteni egy kamaszban néhány leírt szó, mondat.¹²

„Menj aludni:) nem! Szeretlek” (03.15. 21:45)

„amugy utallak csak kíváncsi voltam hogy mit fogsz írni :) nemam! :) jockakat” (03.15. 21:50)

„:) Amugy mar rugkapalhatszbukta! Nem fogom meg egyszer aztirni ami nem igaz! Hiaba trükkösködsz! :)Bukta! :)” (03.15. 21:55)

„Haha! Nem jött be az utolsó reményedhogy majd azt írom hogy...Na de tessék: SZERETLEK(legalábbis asszem:) de nem tom :)” (03.15. 22:00)

„Tudom hogy szeretsz de mindegy :)” (03.16. 10:48)

„Én utallak! Nemis” (03.16. 15:21)

„Most mar csak egy esélyed van és utána végleg utallak!” (03.16. 15:26)

„Csal le voltam merülvd nem tom mit hisztizel!:) mondtam hogy nem bírsz ki nélkülem 10 percet se ugy belém vagy zugva! Mondjuk nem csodalom! :) Én is szeretlek” (03.16. 19:08)

„Nem tudom megmondani ha nem mondod meg hogy mi a bajod???” (03.17. 15:30)

„Most ne szopassa ma! Nem hiszem el most élvezed?? Jo akkor ne hagyjal békén csak mondd meg!!!” (03.17. 15:40)

„Nekem mindegy. Nem mindegy. De nem fogok ötven évig könyörögni. Télleg szeretném ha lenne valami, de mondomrajtad all vagy bukik a dolog.” (03.18. 17:37)

„Igazabol nem is nagyon érdekel. Na jo ez tulzas de olyanon buksz ki amiről nem is tehetek. Meg nem is vagyok az a tipus aki csipi a hisztit. De rajtad al” (03.18. 17:37)

Eszter kimenő üzeneteinél csak egy sms volt tárolva:

„AZ A BAJOM H TE IS ITT SZORAKOZOL VELEM ÉS ROHADT EZ AZ EGÉSZ.BOCS.”

Március 18-án 18 óra 25 perckor felakasztotta magát a szobájában.

¹² Az alábbi sms-ek mind egy olyasvalakitől származnak, akibe Eszter – naplőbeírásai szerint – szerelmes volt. Az üzenetek eredeti helyesírásán nem változtattam.

A virtuális iskolai zaklatás Magyarországon

Ahogy a fejezet elején említettem, Magyarországon mindeztidáig nem készült sem szociológiai, sem pszichológiai kutatás a cyberbullying jelenségéről, így annak gyakoriságáról és dinamikájáról sincsenek egyelőre információink. Az azonban bizonyos, hogy az iskolai zaklatás már hazánkban is átlépte a fizikai valóság és a virtualitás határát: tudunk például olyan esetről, ahol osztálytársak készítettek az áldozatnak egy hamis profilt a Facebook közösségi oldalon, melyre megalázó szövegeket és képeket tölthettek fel, ennek eredményeképpen pedig a bántalmazott tanulónak iskolát kellett váltania.¹³ És arról se feledkezzünk meg, hogy az iskolai zaklatásra irányuló fokozott médiafigyelmet az internetre 2008-tól sorra felkerülő iskolai zaklatásokról készült felvételek gerjesztették.

Az Európai Unió által támogatott „EU Kids Online” kutatás¹⁴ keretében 2010 tavaszán a magyar 9-16 évesek internetezési szokásait is megvizsgálták, az eredmények pedig azt mutatják, hogy a többség (58%) naponta használja a világhálót, valamivel több mint az egyharmaduk (35%) pedig hetente egyszer-kétszer. Nemzetközi összehasonlításban Magyarországon átlagon felüli arányban vannak azok, akik rendelkeznek saját profillal valamelyik közösségi oldalon, az ismerősök számát tekintve pedig első helyen áll hazánk: a gyerekek 45 százaléka száznál is több visszaigazolt kapcsolattal rendelkezik. A vizsgálat az internetes zaklatásra is kitért (de ebbe nem csupán az iskolai formája tartozik bele), Magyarországon száz megkérdezettből hat már tapasztalt ilyet. Ez az arány uniós átlagnak tekinthető, azonban csak a szülők 4 százaléka tud a gyermekét ért zaklatásról, ami messze az uniós átlag (30%) alatt van. Fontos azt is megjegyezni, hogy a 11-16 éves gyermekek digitális írástudásra és biztonságos internethasználatra vonatkozó készsége is gyengébb valamivel az uniós átlagnál. (Livingstone–Haddon–Görzig–Ólafsson, 2010) Mindezekből tisztán látható, hogy az internet, ezen belül pedig a virtuális interakciók, kapcsolatteremtések a magyar gyerekek életében is jelentős szerepet töltenek be, az ebben rejlő kockázatok pedig semmivel sem kisebbek, mint a nyugat-európai államokban (ahol a cyberbullyingot már évek óta kutatják), miközben a szülői ellenőrzés és a biztonságos internethasználat ismereteinek hiányában a magyar gyerekek védtelenebbek a virtuális zaklatásokkal szemben.

Ebből a tényből kiindulva belátható, hogy a leghatékonyabb védekező eszköz a gyermekek megtanítása arra, hogyan védjék meg magukat a virtuális világban. Az Európai Bizottság 1999-ben indította el a „Biztonságosabb Internet” nevet viselő akciótervet, melynek főbb céljai egy segélyvonal kialakítása, a tudatosság növelése a felhasználók körében, és a káros tartalmak kiszűrése volt. A program – melyhez már Magyarország is csatlakozott – 2009 és 2013 között 55 millió eurós költségvetéssel rendelkezik, ami jól

¹³ Schäffer Dániel: Tragédiát okoznak a zaklató diákok: több mint iskolai csíny. http://eduline.hu/kozoktatasi/20101220_cyberbullying_internet_zaklatas_diak.aspx

¹⁴ 25 országban 23.420 9-16 éves gyermek és szüleik töltötték ki az internetezési szokásokat vizsgáló kérdőívet.

mutatja a probléma jelentőségét. Ezen a téren a legfontosabb célkitűzés az, hogy a lehető legtöbb fiatal elérjék a szakemberek, ennek érdekében tartják meg világszerte minden év februárjában a „Biztonságos Internet Napot”.¹⁵

Azonban addig, amíg nem ismerjük meg alaposabban a virtuális iskolai zaklatás jelenségét, nem is védekezhetünk igazán hatékonyan ellene.

Irodalom

- Buda Mariann – Kőszeghy Attila – Szirmai Erika: *Iskolai zaklatás – az ismeretlen ismerős*. *Educatio*, 2008/III. szám: 373–386. p.
- Csemáné Dr. Váradi Erika: Helyzetkép Magyarországon és a világban: kiskorú elkövetők és áldozatok. In: Borbíró–Kerecsi (szerk.): *A kriminálpolitikai és a társadalmi bűnmegelőzés kézikönyve I. kötet*, IRM, Budapest, 2009.
- Dawkins, Richard: *Szivárványbontás – Tudomány, személyvesztés és a csoda igazsága*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- Horváth Imre: *Egy öngyilkosság...* Garbo Kiadó, Budapest, 2005.
- Livingstone, Sonia – Haddon, Leslie – Görzig, Anke – Ólafsson, Kjartan: *Risk and safety on the internet*. LSE, London, 2010.
- Nagy Tamás: Elektronikus zaklatás – Cyberbullying. *Mindennapi pszichológia*, II. évf. (2010-2011)/6. szám: 22–25. p.
- Olweus, Dan: Az iskolai zaklatás. *Educatio*, 1999/IV. szám: 717–739. p.
- Schäffer Dániel: Tragédiát okoznak a zaklató diákok: több mint iskolai csíny. (http://eduline.hu/kozoktatas/20101220_cyberbullying_internet_zaklatas_diak.aspx)
- Shariff, Shaheen: *Confronting cyber-bullying*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Visionaries Project: New Forms of School Bullying and Violence. Cyberbullying, Happy Slapping and Other New Trends. International Online Conference, 2006. (http://www.bullying-in-school.info/uploads/media/Conference_3_-_full_Report.pdf)

¹⁵ <http://www.saferinternet.hu/>

A pszichiátriai diagnosztika problémái a szexuális zavarok tekintetében

Bevezetés

Tanulmányom egy átdolgozott részlete a szakdolgozatomnak, melyben a pedofiliát mint szexuális devianciát vizsgáltam, elsősorban pszichiátriai betegségként megközelítve. Munkám során bepillantást nyertem a pszichiátriai diagnosztika történeti és jelenkori problémáiba, melyek nagy része nem csak a szexuális zavarokkal kapcsolatos kórképekre vonatkozik, hanem az egész tudományterületre – ugyanakkor jelenleg csupán a pedofília meghatározását nehezítő tényezőkre fogok kitérni.

Meglátásom szerint érdemes mélyebben foglalkozni ezekkel a problémákkal, mert általuk nem csak egy deviációra adott orvosi „válaszokat”, megoldási módokat ismerhetünk meg, hanem egy adott tudományág – a pszichiátria diagnosztikájának – működését és mechanizmusait is jobban megérthetjük. Miért lehet érdekes egy szociológus számára a pszichiátria? Olyan intézményrendszer jellemzi, mellyel kezelni – kizárni(?) – lehet(ne) az olyan társadalmi szabálytalankodókat, akik veszélyt jelenthetnek a társadalom tagjaira, működésére, értékrendszerének stabilitására.

Úgy gondolom, a pszichiátriai diagnosztika vizsgálata a leggyakorlatiasabb eszköz – természetesen a konkrét empirikus adatok feldolgozásán kívül –, melynek áttekintésével jobban megérthetjük a betegségekről, normaszegésről szóló intézményesült vélemények mibenlétét (ezt legalább két úton tehetjük meg: a jogszabályok és az orvosi kórképek leírásának elemzésével – én csak utóbbival foglalkozom jelenleg). Ennek során azt is felismerhetjük, hogy a betegségek orvosi és társadalmi megítélése, ebből adódóan a kórképek is jelentős változásokon mentek – és a mai napig mennek – keresztül.

A következőkben ismertetem a pszichiátriai diagnosztika történetének számunkra érdekes állomásait, ezt követően áttérek a jelenkori helyzetre, amit először tágabban, majd egy konkrét példán keresztül mutatok be. Végezetül pedig röviden felvázolom Kéri Szabolcsnak a pszichiátriai diagnosztika jövőjéről alkotott elképzeléseit.

A pszichiátriai diagnosztika alakulása

Írásomban tehát a normálistól eltérő szexuális magatartások orvosi megítélésének változását veszem górcső alá; a pszichiátriai diagnosztika folytonos megújítása napjainkban is tart. Ennek az állandó változásnak az egyik oka az, hogy a szexuális viselkedés pszichopatológiája nem egységesen kodifikálódott – állítja Buda Béla azzal indokolva, hogy a szexualitás zavarairól szóló tudományos vitákat a XX. század harmincas éveig túlzottan áthatotta a kereszténység évezredes nemiségellenes szemlélete és a viktoriánus erkölcsiség. (Buda, 1994: 186)

A hetvenes években a homoszexualitást a leglényegesebb szakmai fórumok kivették a kóros pszichés elváltozások köréből: innentől fogva azt az emberi szexualitás egyik jellegzetes variációjának tekintik. Az Amerikai Pszichiátriai Társaság (APA) által készített, 1980-ban megjelent DSM-III-ban (angol nyelvű rövidítése: DSM – Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders; magyar nyelven az Elmezavarok Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyveként használatos) már csak az a fajta homoszexuális irányultság szerepel, melynek elfogadására maga a beteg képtelen. Ez idő tájt fényt derült arra, hogy néhány szexuális magatartásmódnak – így a pedofiliának is – csak részjelensége a szexualitás, „döntő mozzanata a veszélykereső játszma, illetve a pszichoszexuális fejlődés torzulása, fetisiztikus rögzülése”. (Buda, 1994: 187)

A pszichiátriai diagnosztika története

A biológiai tudományok és az orvoslás a XV. századra jelentősen fejlődtek. Az anatómia és az élettan felismerései miatt nagyjából tisztázódtak a nemi működés alapvető elemei. Később bizonyos nemi úton terjedő betegségek ráirányították a figyelmet az emberek szexuális magatartására, azonban a kor homogén, heteroszexuális ideáljaitól befolyásolva az orvosok a szexuális magatartással kapcsolatos jelenségeket nem tudták a mai értelemben vett tudományos objektivitással értelmezni, elemezni. Nagyon szemléletes az első olyan „rendellenesség”, amellyel behatóan foglalkoztak: az önkielégítés. A legtöbben – köztük a XVIII. század egyik legismertebb orvosa, a svájci Samuel-Auguste Tissot is – azt a felfogást képviselték, hogy az onánia megjelenése és tartósabb gyakorlata különböző zavarokat okoz a nemi életben, a közérzetben és az idegállapotban. (Buda, 1994: 83-85) Csak a fordított irányú összefüggést nem vették észre akkoriban: éppen a represszív szexuális morálból adódott az önkielégítéssel kapcsolatos összes probléma,

mint ahogyan az onánias jelek¹ és tünetek is.² Ezen a ponton szeretnék utalni Foucault elképzeléseire: hatalomkonceptiója szerint a hatalom minden ízében áthatja a társadalmi testet, és a tudomány nem lehet független sem ettől, sem a gazdaságtól, sem az ideológiától.³

Az idő előrehaladtával az orvosok számára egyre nyilvánvalóbbá vált a szexualitás normálistól eltérő jelenségeinek léte, de főleg azokat a tüneteket tartották orvosi vizsgálatra méltónak, melyeknek abnormitása nagyon kifejezetten megjelent. Ebből következik, hogy a legtöbb rendellenességgel nem foglalkoztak, mert azokat bűnnek, nem pedig betegségnek tartották. A homoszexualitás vagy a kiskorúakkal történő nemi érintkezés, szexuális kényszerítés a törvény tilalma alatt állt, az orvosok nem foglalkoztak ezen abnormálisnak tekintett nemi viselkedések vizsgálatával, egészen egyszerűen bűnügyi esetként kezelték őket. Ez abból adódott, hogy a kor felfogása akaratlagos viselkedésformáknak tekintette az ilyen magatartásokat, melyeken a megfelelő büntetéssel változtatni lehet.

A fordulatot csupán az elmekörtán fejlődése jelenthette, azonban a kezelési módokon – értem itt a büntetési mechanizmust – mit sem változtattak e tudományág azon felfedezései, melyek szerint bizonyos magatartásformák háttérben elenyésző az akaratlagosság szerepe. A fejlődés részeként megjelent a *perverziók* koncepciója, és ezek egy része már betegségnek minősült. (Buda, 1994: 83–85)

A mai értelemben vett pszichiátriai diagnosztika első mérföldkövét egy grazi pszichiáter és törvényszéki elmeorvosi szakértő, Richard von Krafft-Ebing fektette le „*Psychopathia sexualis*” című 1886-ban megjelent művében, mely munka elsősorban leírásra és osztályozásra törekedett. A szerző saját törvényszéki eseteit felhasználva írta le az egyes rendellenes szexuális magatartástípusokat mint pszichiátriai kórformákat, ezeket kísérelte meg rendszerbe szedni közös ismérveik alapján. A *Psychopathia sexualis*

¹ Itt az onánia káros hatásaira utaló jelekről és tünetekről van szó. Ilyen volt többek közt a bőrpír a fiúk arcán, amikor az önkielégítésről kérdezte őket az orvos. Ezt az onánia jeleként értelmezték akkoriban, pedig csupán arról volt szó, hogy a szexualitással kapcsolatos elnyomó társadalomszemlélet miatt egyszerűen kellemetlenül érezték magukat, tehát a tünetek nem az onánia, hanem a szégyenérzet tünetei lehettek.

² Represszív szexuális morálon itt azt az Atkinson és Hilgard által a szexualitással kapcsolatosan szigorúan korlátozóknak nevezett társadalmi berendezkedést értem, mely jellemezte az európai társadalmakat a XVIII-XIX. század során. Ez azt jelenti, hogy a szexualitás egyetlen módja volt elfogadott: a férfi és nő közötti szexuális kapcsolat a házasság keretein belül. (Atkinson & Hilgard, 2005: 406, valamint Foucault, 1999: 20–24)

³ A „hatalom polimorf technikái” fogalom háttérében Foucault gyökeresen új hatalom-konceptiója áll. Ebben a hatalom nem valamiféle birtokolható entitás, nem rendelkezik egyszer s mindenkorra kialakult működési struktúrával, nem felülről lefelé hat, s mindenekelőtt: nem jellemezhető az elnyomás, a represszió terminusaiban. A hatalom polimorf: számtalan módon, sokféle stratégia mentén fejti ki működését, minden ízében áthatja a társadalmi testet. Forrás: <http://www.antikva.hu/onan/reszletek.jsp?sessionid=0FDD EA15BCDDBAD5BAF65B82CC2DC57D?katalogusid=236210&affiliate=bongesztes> Letöltve: 2011. 04. 03.

első kiadásában négyféle „agyi neurózist” különböztetett meg, ezeket a nemi ösztön zavarával magyarázta:

- paradoxia – az életszakasz nem megfelelő idejében levő szexuális vágy (tehát a nemi érettség előtt nem megengedett és nem normális semmilyen szexuális viselkedés, vágy);
- anesthesia – elégtelen intenzitású szexuális vágy;
- hyperesthesia – túlzott intenzitású szexuális vágy;
- paraesthesia – a szexuális irányultság zavara, tehát ebben az esetben a szexuális vágy tárgya nem megfelelő (pl. homoszexualitás, szexuális fetisizmus, sadizmus, mazochizmus, pedofília).

Buda Béla megfogalmazása szerint Krafft-Ebing munkássága nyomán vált a szexuálpatólógia a pszichiátria önálló részévé. A kor másik fontos, e témával foglalkozó irányzatának is az ő munkája adott ösztönzést. A koncepció létrejötté azonban alapjában véve egy néhány évtizeddel később alkotó másik orvos tevékenységéhez köthető, a német Magnus Hirschfeldéhez. A terület hozzá kapcsolható ága inkább a biológiai megközelítést alkalmazza, semmint a nemi viselkedés szokatlan formáit.

Hirschfeld nevéhez fűződik a megváltoztathatatlan szexuális irányultság elképzelése, melyet az 1914-ben megjelent *A női és férfi homoszexualitás* című, több mint ezer oldalas munkájában fejtett ki.⁴ Az írás egyébként a mai napig az egyik legrészletesebb homoszexualitással foglalkozó monográfia; sokféle elemzést, statisztikát, empirikus vizsgálatot tartalmaz. Említésre méltó, hogy Hirschfeld elsőként fogalmazta meg követelményként, hogy a szexualitás normális viszonyait, természetes környezetben való működését vizsgálat alá kell vetni, ezen kívül pedig más kultúrák szokásaival és dokumentumaival is össze kell vetni.

Következő állomás a diagnosztika történetében a XIX. század végén–XX. század elején a *pszichoanalitikus* megközelítés Sigmund Freudtól. Először hipnózissal „ideges betegeket” kezelt, mert azt gondolta, hogy a páciens személyiségében felgyülemlett érzelmi-indulati feszültségek okozzák a neurotikus tüneteket, és ezeket megfelelő terápiával le lehet vezetni. Később áttért a szabad asszociációk elemzésére, ekkor nevezte el az eljárást pszichoanalízisnek. Freud a pszichoanalízist a klinikai gyakorlatban használta, tapasztalatai, felismerései alapján egy egész elméletrendszert tudott létrehozni. Ez a rendszer a személyiségelméletből és pszichopatológiából áll, melyek középpontjába a szexuális ösztön újfajta koncepcióját helyezte. Leglényegesebb eredménye, hogy olyan módszert hozott létre, amellyel bizonyos szexuálpatólógiai problémákat eredményesen lehetett kezelni, ezen kívül a további kutatást is elősegítette más problémák megértésével.

A szexuális zavarok kutatásának új irányát az első világháború után fejlődési pályára álló szociológia, kulturális antropológia és szociálpszichológia jelölte ki. Ezen

⁴ A megváltoztathatatlan szexuális irányultság elképzelése szerint az emberek veleszületett módon lehetnek homoszexuálisok, heteroszexuálisok vagy biszexuálisok.

tudományágak munkája által vált nyilvánvalóvá, hogy a szexualitás legalább annyira kultúra- és társadalomfüggő, mint amennyire biológiailag determinált.

A szexológia mint interdiszciplináris tudományág létrejötte lehetővé tette a szexuálpatológia számára a pszichoanalitikus szerzők munkásságát követő stagnálás utáni újjáéledést, és egyben azt is, hogy az erkölcsi szempontokkal erősen átitatott előfeltevéseket levetkőzze, helyette a mai diszciplináris elképzelésekhez sokkal inkább illeszkedő „szilárd, tudományos” alapokon induljon újra. Ez azt jelenti, hogy a pusztán erkölcsi kérdéseket egyértelműen kizárják ma a diagnosztikából, azonban sokáig ennek ellenkezője volt jellemző. A szexológia megalapítójának Alfred Charles Kinsey-t tekinthetjük, aki eredeti foglalkozását tekintve biológus, zoológus volt. Nagyjából tizenöt év után azonban felhagyott az ez irányú kutatással, egy új területtel kezdett foglalkozni, az emberi szexualitással: a partnerkapcsolatok szexuális vonatkozásainak megfigyelése, feltárása felé fordult. Az egyetemen 1947-ben létrehozta a ma már az ő nevét viselő Szexológiai Intézetet, amelynek első igazgatója lett. Az intézet komoly támogatást kapott az egyetemtől, a Rockefeller Alapítványtól és a Nemzeti Kutatási Tanácstól is. *A férfiak szexuális viselkedése* című munkája 1948-ban jelent meg. Az adatgyűjtés során az egyén szexuális életére vonatkozó interjúkat készítették az addig elég erősen tabunak minősülő „hálószobai titkokról”. A hozzávetőlegesen 18 000 interjúnak a kutatók szándéka szerint az egész amerikai társadalomra nézve reprezentatívnak kellett lennie – ezt azonban nem sikerült teljes mértékben véghezvinni. A vizsgálatok során Kinsey egyedülálló kérdőíves és interjúkészítési technikát dolgozott ki, nagy gondot fordított kollégái tréningjére, hogy barátságosak és lazák, s az általuk hallottakkal szemben teljesen közömbösek legyenek.⁵ Az eredmények alapján kimutatható volt, hogy a tényleges szexuális viselkedés és az uralkodó nemi erkölcs között óriási szakadék tátong. A megkérdezettek 67 százaléka tartott fenn szexuális kapcsolatot a házasságkötés előtt, 58 százalékuknak házassága idején is volt más nővel viszonya, 92 százalékuk végzett időnként önkielégítést, s 40 százalékuknak voltak homoszexuális tapasztalatai. *A nők szexuális viselkedése* című írás 1953-ban jelent meg. A kutatás során kiderült, hogy a nők 62 százaléka önkielégítést végez, csaknem 50 százalékuk már a házasságkötés előtt szerzett szexuális élményeket, és 26 százalékuk ismert el házasságon kívüli kapcsolatokat.

Kinsey munkássága nyomán derült fény arra, hogy a szexualitásnak milyen sok variánsa létezik, emellett pedig a perverznek tekintett magatartástípusok igen gyakran előfordulnak olyan emberek élettörténetében is, akik alapvetően heteroszexuálisak. (Buda, 1994: 134)

A kulturális antropológia és más társadalomtudományok, valamint a szexológiai felmérések eredményei, a szexuálpatológia szemléleti alapjainak szükséges revíziója irányába mutattak. Abból, hogy más tudományágak határos területei ilyen jó eredmé-

⁵ Ma sincs bocsánat a szexuális tabuk leleplezésére. *HVG, 2006. augusztus 23.* Forrás: <http://hvg.hu/Tudomany/20060823kinsey>

nyekkel tudnak hatni a szexuálpatológiára, meglátásom szerint az a következtetés vonható le, hogy a jövő sikeressége az interdiszciplináris megközelítésben rejlik.

A pszichiátriai diagnosztika ma

A jelenkori pszichiátriai diagnosztika két összefoglaló kézikönyvből dolgozhat: a Betegségek Nemzetközi Osztályozásából (BNO) és a Mentális Zavarok Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyvéből. Utóbbit magyar nyelven az Elmezsavarok Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyveként említik leggyakrabban. Ez az Amerikai Pszichiátriai Társaság (APA) által kiadott könyv 1952 óta jelenik meg mai formájában, és a mentális betegségek diagnosztizálását hivatott egységesíteni, mérhetőbbé tenni. Minden DSM kap egy római számot, ma a DSM-IV-TR (Diagnosis and Statistical Manual of Mental Disorder-IV) van érvényben.

Ennek európai „párja” a WHO által kiadott BNO (Betegségek Nemzetközi Osztályozása, eredetileg ICD – International Classification of Diseases), melyben nemcsak a pszichiátria kórképei találhatók meg, hanem minden betegségre kiterjedő kódrendszer is tartalmaz; Magyarországon jellemzően ezt használják. A BNO az 1893-ban elkészült Bertillon-osztályozás alapján készült; a tizedik, ma használatban lévő változatát (BNO-10) 1993-ban léptették életbe.⁶

Fontos leszögezni, hogy a mentális betegségek megállapítása nem úgy történik, mint egy lábtörés diagnosztizálása, mivel a pszichiátria nem olyan „egzakt” terület, mint a traumatológia: a „lélek” betegségei nem érinthetők meg oly módon, mint a szervek betegségei. A pszichiátriai zavarok többségét ma a tünetek leírásával lehet csak valamennyire megfogni, az okok nagyrészt ismeretlenek, illetve az sem világos, hogy mely ponttól számít rendellenesnek egy viselkedés.⁷ Itt szeretnék visszautalni Krafft-Ebing 1886-ban kiadott diagnosztikai gyűjteményére, melyben kóros magatartástípusok leírására és osztályozására törekedett. Úgy tűnhet számunkra, hogy ez 1886 óta mit sem változott, a betegségek okait még mindig nem ismerjük pontosan. Az osztályozási rendszerek ma is leíró jellegűek, de sokkal pontosabbak, és folyamatosan finomítanak rajtuk. Ráadásul nem lehet „szentírásnak” tekinteni ezeket: a kézikönyvekkel, osztályozási rendszerekkel kapcsolatban elmondható, hogy segítséget nyújtanak ugyan egy kezdő klinikus számára a tünetek csoportba rendezéséhez, viszont semmiképpen sem elegendőek a diagnózis felállításához.

Kéri Szabolcs – habilitált egyetemi docens, az MTA doktora, a Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Karának Élettani Intézetének egyetemi tanára, az

⁶ Forrás: <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=186#> és http://en.wikipedia.org/wiki/Diagnostic_and_Statistical_Manual_of_Mental_Disorders

⁷ Stöckert Gábor: Új pszichiátriai betegségek jönnek. *Index*, 2011. március 9. http://index.hu/tudomany/2011/03/09/mik_azok_a_pszichiatriai_betegsegek/ Letöltve: 2010.03.19.

Országos Pszichiátriai Központ tudományos referense⁸ – szerint „a ma érvényben lévő betegségsztályozási-rendszerek zászlóshajója, a DSM-IV-TR a pszichiátriai zavarok tünettani leírására szorítkozik a pszichológiai, társadalmi és kórélettani alapok ismeretése nélkül, mivel velük kapcsolatban nincs szakmai konszenzus.” (Kéri, 2009: 899) A cikk további részében megtudhatjuk, hogy bizonyos pszichiátriai kórképek diagnosztikus kritériumai részben mások a DSM-IV-TR és a Betegségek Nemzetközi Osztályozása (BNO-10) esetében. Ezt követően a szerző egy mondatban megfogalmazza a pszichiátria tudományának fő problémáját: „A kizárólag tüneteket figyelembe vevő, szakértői konszenzuson alapuló diagnosztikus besorolás a pszichiátria tudományos kritikájának kiindulópontja: hogyan lehet olyan betegségekről beszélni, amelyeknek nem ismerjük a pontos eredetét és mechanizmusát, de még a tüneteiről se tudunk meg-egyezni?” (Kéri, 2009: 899)

A dolgozat elején is volt szó a mentális zavarok tünetei és a normálisnak tartott lelki jelenségek közötti határ nehéz elválaszthatóságáról. Éppen ezekre való tekintettel próbál hangsúlyt helyezni a zavarokkal kapcsolatos társadalmi-kulturális tényezők befolyásoló hatására a jelenleg készülõben lévõ DSM-5, azzal, hogy az úgynevezett *dimenzionális* megközelítést alkalmazza, valamint megpróbálja integrálni a biológiai, pszichológiai és szociológiai tényezőket is. A következõ fejezetben ezt tárgyalom részletesebben: az új megközelítést alkalmazni kívánó tervezetet (DSM-5) és a most érvényben lévõ DSM-IV-TR közti különbségeket mutatom be a szexuális parafilák⁹, azon belül pedig a pedofília diagnosztikai kritériumainak változásain keresztül.

A DSM-IV és az új tervezet¹⁰

A napjainkban még használatban lévõ kézikönyv, a DSM-IV-TR szerint a pedofília egy parafília, melynek diagnosztikai kritériumai a következõk: egy személy legalább hat hónapig tartó idõszakon keresztül intenzív és folyamatos szexuális késztetést érez, vagy fantáziát táplál, vagy szexuális viselkedést tanúsít pubertáskor elõtt álló vagy serdülõkorú – általában 13 éves vagy annál fiatalabb – gyermekek iránt. Vagy kinyilvánítja

⁸ Forrás: <http://mindentudas.hu/szemelyek/item/2532-k%C3%A9ri-szabolcs.html> Letöltve: 2011.03.30.

⁹ A szexuálpatólógia osztályozása alapján a pedofília a szexuális parafilák (perverziók, orientációs devianciák, szexuális beállítottság zavarok) típusába tartozik. A parafília kifejezés a pszichológiában és a szexológiában olyan rendellenes szexuális viselkedést jelent, amelynek lényege a valamely tárgyhoz, speciális szokáshoz, illetve serdülõkorú vagy annál fiatalabb emberekhez való szexuális vonzódás. A 2000 óta használatos DSM-IV-TR és az éppen szerkesztés alatt álló DSM-5 a parafilák legtöbbször, így a pedofiliát is mentális zavarként sorolja be.

¹⁰ Az összehasonlítást az APA (American Psychiatric Association) hivatalos weboldala alapján végeztem. Ezen az oldalon elérhetõ a DSM-IV és az új tervezet is egymás mellé rendelve, tünetcsoportonként és zavarokként tárgyalva. Az oldal elérhetõsége: <http://www.dsm5.org> A vonatkozó részlet elérhetõsége és forrása: <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=186#> Letöltve: 2011.03.30.

ezen vágyait és cselekszik (azaz megrontja a gyermekeket), vagy ezek az érzések szorongást váltanak ki és nehézségeket okoznak a társas kapcsolataiban. Azt is kikötik ebben a könyvben, hogy legalább 16 évesnek és öt évvel idősebbnek kell lennie az elkövetőnek az áldozatnál ahhoz, hogy pedofilként lehessen diagnosztizálni.¹¹

Ehhez képest a jelenleg nagy vitákat kiváltó, éppen készülő DSM-5-ben már nem pedofiliaként szerepel a betegség válfajainak összefoglaló neve. A tervezet egyelőre csak angolul hozzáférhető, melyben a „*Pedohebephilic Disorder*” elnevezést adják a zavarának, melyet magyarra még nem fordítottak le, de elképzelésem szerint pedohebefilként vagy pedohebefiliás zavarként fogják használni. Ehelyütt szeretném beilleszteni az általam magyar nyelvre fordított tervezetet, melyből megérthetők a pedofília diagnosztikájában történt legfőbb változások, és talán képet kaphatunk a DSM-5 új megközelítési módjáról is.

A pedofília DSM-5 által tervezett diagnosztikai kritériumai¹²

Kedves Olvasó!

Az alább felsorolt jelölések magyarázatra szorulnak: az [1] [5] [6] [7] [8] számok a kritériumok értelmezését jelölik. A kézikönyv szerkesztői által készített értelmezések oldalakat tesznek ki. Az érthető olvasáshoz tehát az szükséges, hogy a számokhoz kössék a hozzájuk tartozó leírást. (A számozás a megszokottól eltérően azért az ötössel kezdődik, mert változtatás nélkül vettem át a szövegből.) – K. L.

A pedofília diagnosztikai kritériumai a DSM-5 tervezete szerint a következők:

A. Legalább hat hónapig tartó időszak alatt, az egyik vagy mindkét alábbi tünet megjelenik fantáziákban, készletésekben, vagy a viselkedésben:

- (1) folyamatos és intenzív szexuális vágy pubertáskor előtt álló vagy pubertáskorú gyermekek iránt [5]
- (2) egyenlő vagy nagyobb mértékű vágy az ilyen korú gyerekek iránt, mint a fizikailag érett egyének iránt [6]

B. Egy vagy több jel vagy tünet megléte az alább felsoroltak közül:

- (1) a személynek klinikailag jelentős szorongást vagy a fontos funkciók romlását okozza a gyermekek iránt érzett szexuális vonzódás

¹¹ Forrás: <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=186#> Letöltve: 2011.03.30.

¹² Forrás: <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=186#> Letöltve: 2011.03.30.

(2) a személy több különböző alkalommal az alább felsoroltak valamelyike által ke-
resett szexuális izgatást:

(a) kettő vagy több különböző gyermek, ha közülük mind pubertáskor előtti
életszakaszban van

(b) három vagy több különböző gyermek, ha közülük egy vagy több a puber-
táskorban van [7]

(3) Hat hónap vagy annál hosszabb időtartam folyamán olyan pornográf felvételek
rendszeres megtekintése, melyben pubertás előtt álló vagy serdülőkorú gyermekek
szerepelnek, ennek hatására a szexuális vágy fokozódása. Ez idő alatt irányukban na-
gyobb vágyat érzett, mint a fizikailag érett emberek iránt. [8]

C. *A személy legalább 18 éves és minimum öt évvel idősebb az A vagy B kritériumban sze-
replő gyermeknél.*

A fent felsorolt kritériumok valamelyikébe történő besorolás után a kezelőnek még
két dimenzió el kell helyeznie a beteget: az alábbiak közül melyik típusba tartozik és
melyik nem iránt érez vágyat:

Pedofil típus — szexuális vonzalom a pubertáskor előtt álló gyermekek iránt (álta-
lában 11 évesnél fiatalabbak)

Hebefil típus — szexuális vonzalom a pubertáskorban lévő gyermekek iránt (általá-
ban 11-14 éves korig)

Pedohebefil típus — szexuális vonzalom mindkét típus iránt

A vonzalom melyik nem irányában áll fenn: szexuális vonzalom a férfiak iránt, szexuális
vonzalom a nők iránt, szexuális vonzalom mindkét nem iránt.

A változtatások indoklását és értelmezését e jegyzetekben fejtik ki a szerzők. Az [1]-el
jelölt rész nem a fenti szövegre, hanem az összes parafilára vonatkozó ajánlásokat tesz.
Ezeknek összefoglalását az alábbiakban teszem meg:

[1] A parafilák újfajta diagnosztikáját kidolgozó munkacsoport, a „Paraphilias
Subworkgroup” két fő változást javasol, melyek befolyásolják az összes vagy több
parafília diagnosztikáját, ráadásul a különböző módosítások konkrét diagnózisokat
befolyásolhatnak.

Az első nagy változás abból következik – a munkacsoport teljesen egyetértett eb-
ben –, hogy a parafilák ipso facto nem pszichiátriai betegségek. A munkacsoport azt
javasolja, hogy a DSM-5 tegyen különbséget a parafilák és a parafilás rendellenessé-
gek között.

A parafília önmagában nem indokolhatja automatikusan, hogy szükség van pszichi-
átriai beavatkozásra. Ebben a változtatban például egy férfit nem lehet automatikusan
besorolni a transzvesztiták közé – aki szívesen öltözik az ellenkező nem ruháiba, és ezt

szexuálisan izgalmasnak találja –, hacsak nem épp e tevékenység által lesz boldogtalan vagy mentálisan károsodott. A parafiliás rendellenesség olyan parafília okozta szorongás vagy értékvesztéses állapot az egyén számára, amelyben akár kárt is okozhat magának vagy másoknak. Ebben a felfogásban a parafília szükséges, de nem elégséges feltétele a parafiliás zavarnak, tehát az nem történhet meg, hogy a diagnosztika automatikusan pszichopatológiásnak címkézi az egyszerű nem normatív szexuális viselkedést. Ezzel ugyancsak megszüntetnénk a DSM-IV-TR bizonyos logikai képtelenségeit.

A szemléletváltás tehát úgy is megjelenne, hogy az egyes parafiliák mellé rendelt diagnosztikai kritériumok sorában különválna a parafília (amit az „A” kritérium alapján lehetne diagnosztizálni) és a parafiliás zavar (amely pedig az „A” és „B” kritérium együttes vizsgálatával válna diagnosztizálhatóvá).¹³

A második nagy változás az olyan, parafiliák által érintett személyekre vonatkozik, akik az orvosi segítséget vonakodnak elfogadni (pl. voyeur zavar, exhibicionista zavar és a szexuális szadizmus zavar). Javasolják, hogy a nem együttműködő betegek esetében egy bizonyos áldozatszám szükségeltessen a „B” kritériumok alapján történő diagnosztizálásakor. Ez azért fontos, hogy árnyalja a különbséget a különböző súlyú bűnelkövetők között, eddig ugyanis a rendszer nem vette figyelembe, hogy valakinek hány áldozata volt. Az ilyen betegek nem megbízható történetmesélők, jellemzően nem őszinték szexuális kényszereikkel és fantáziáikkal kapcsolatban. A kritériumokat ilyen módon azért szükséges megváltoztatni, hogy a diagnózis függősége csökkenjen a betegek önbevallásától kényszereik és fantáziáik tekintetében. A változtatás azért szükséges, hogy a nem együttműködő betegek diagnosztizálásában hasonló szintre lehessen jutni, mint a kooperatív betegekében.

A változtatás egyben a múlt kritikája, mivel a DSM-IV-TR az ismétlődő szexuális vágyat a „több, mint egyszer előfordult, hogy izgalomba jöttem...” kategóriával már kielégítettnek tekintette, de ezt túl homályosnak tartják ahhoz, hogy klinikailag hasznos lehessen.

A javasolt „áldozati minimum” minden parafília esetén más és más.

[5] A pedofília átnevezését pedofiliáról pedohebefiliás zavarrá az indokolja a munkacsoport szerint, hogy ez lehetővé teszi a klinikus számára, hogy különbséget tegyen abban, hogy a páciens a serdülőkor előtt álló gyermekek, a pubertáskorú gyermekek, esetleg mindkét típusba tartozók iránt érez szexuális vágyat. Az indoklásban négy okot jelölnek meg a változtatás mellett: 1. Hebefília (szexuális vonzódás a pubertáskorú gyermekek irányába): a pedofiliában és a hebefiliában egyaránt szexuális vonzódás irányul a fizikailag éretlen személyek iránt, 2. sok férfi egyáltalán nem vagy alig tesz

¹³ A szerzők itt Blanchard (2009b, 2009c) munkáit idézik.

különbséget a serdülés előtt álló és a serdülőkorban lévő személyek között, és mindkét típus iránt ugyanolyan vágyat táplálnak, 3. sok hebefil beteget pedofilnak vagy „Paraphilic NOS (Hebephilic)”-nek diagnosztizálnak a serdülőkor túlságosan pontatlan meghatározása miatt, 4. ez a változtatás harmonizálná a DSM-5 és a BNO-10¹⁴ pedofília definícióját.

A különbségtételnek mindenképpen tükröznie kellene a pedofília klasszikus definícióját: szexuális vonzalom a serdülés előtt álló gyermekek iránt. Bár ez a változtatás fennakadást okozhatna a most folyó klinikai vagy epidemiológiai kutatásokban. Még egy fontos dolgot meg kell jegyezni, a pedofília pedohebephiliás zavarrá történő változtatása elsődlegesen a diagnózis pontosságát befolyásolná, nem pedig a diagnosztizált betegek számát.

A DSM-IV-TR meghatározása szerint a „gyermek” mint a szexualitás tárgya 13 éves vagy annál fiatalabb. A DSM-V számára ajánlott definícióban ez a határvonal csak egy évvel tolódna el; 14 éves vagy annál fiatalabbra. A fentiek alapján ezen betegeket „Paraphilia NOS (Hebephilia)”-nak diagnosztizálják.

Bizonyos esetekben ez a változtatás csekély vagy semmilyen számbeli növekedést nem eredményezhetne a diagnosztizált betegek számában. Valójában azonban ez a változtatás meggyőző csökkenést eredményezhetne a diagnosztizált páciensek számában, mert jelenleg nincsen korhatár meghatározva a „Paraphilia NOS (Hebephilia)” kritériumai közt.

A DSM III-ban foglaltak szerint a beteg pedofil, ha a szexuális érdeklődése nagyobb mértékű a gyermekek, mint a felnőttek irányába. A következő kiadás, a DSM-III-R szerint a beteg akkor pedofil, ha a szexuális érdeklődése a gyermekek iránt intenzív.

[6] Nincsen nyilvánvaló klinikai ok arra, hogy a DSM-III-R megközelítése előnyösebb a DSM-III-énál. Lehetnek olyan férfiak, akik őszintén azt mondják, hogy koruknál, egészségi állapotuknál, gyógykezelésük miatt, vagy természetükből adódóan nincsenek szexuális késztetések vagy fantáziáik egyáltalán, de olyan érzések, amik nekik vannak, csak és kizárólag gyerekek irányába léteznek. Abszurd lenne kizárni őket a pedofília diagnózisa alól. Korábban már azt is javasoltuk, hogy mindkét megközelítést foglaljuk bele a Pedohebephilic Disorder „A” kritériumai közé.

Azért javasoljuk mindkét megközelítés használatát, mert egyaránt kapcsolódnak a klinikai valósághoz a pedofília és a hebephília megállapításában azon páciensek esetében, akiket gyermekek ellen elkövetett szexuális zaklatással vádolnak

¹⁴ BNO: a WHO által kiadott Betegségek Nemzetközi Osztályozása, angolul: ICD (International Classification of Diseases) <http://www.who.int/classifications/icd/en/>

A legtöbb ilyen beteg megbízhatatlan, amikor arra kerül a sor, hogy vallaniuk kell szexuális érdeklődésükről. Még azok is letagadhatják, akik pontos tudatában vannak, hogy pedofil vagy hebefil irányultsággal rendelkeznek. A vizsgáló klinikus arra keres bizonyítékot, hogy a páciens szexuális érdeklődése gyermekekre irányul, vagy szexuális érdeklődése a gyermekek iránt intenzívebb, mint a felnőttek irányába. A levont következtetés az elérhető bizonyítékok típusán alapulhat. Az adatok alapján néha csak az a következtetés vonható le, hogy a beteg gyermekek iránti érdeklődése intenzív; más esetekben olyan következtetések vonhatók le, hogy a páciens gyermekek iránti szexuális érdeklődése intenzívebb, mint a felnőttek iránti.

[7] A különböző áldozatok besorolására vonatkozó záradék a következőképpen értendő:

Tegyük fel, hogy a beteg minden serdülőkorban lévő áldozatáért 1 pontot kap, és minden pubertás előtti életszakaszban lévő áldozatáért 1,5 pontot kap. A B kritérium akkor teljesül, ha a páciens összesen 3 vagy annál több pontot kap.

[8] Néhány kutatás azt kezdeményezi, hogy a gyermekpornográfiával és legalább olyan jó indikátora a gyerekek iránt érzett nemi vágyak és érdeklődésnek, mint a tényleges támadások.

A tervezet gondos átnézése alapján világos, hogy teljesen új megközelítést alkalmaznak a DSM-5 szerkesztésekor. Ezt nevezi Kéri *dimenzionális* megközelítésnek. Amit a szövegből fontosnak tartok kiemelni, hogy: „*A parafiliás rendellenesség olyan parafília okozta szorongás vagy értékvesztéses állapot az egyén számára, amelyben akár kárt is okozhat magának vagy másoknak. Ebben a felfogásban a parafília szükséges, de nem elégséges feltétele a parafiliás zavarnak, tehát az nem történhet meg, hogy a diagnosztika automatikusan pszichopatológiásnak címkézi a nem normatív szexuális viselkedést.*” A szövegből kiderül, hogy a munkacsoport szeretné megszüntetni a „*DSM-IV-TR bizonyos logikai képtelenségeit*”. Ez azt jelenti, hogy a tervezet értelmében csak az diagnosztizálható betegségként, ami problémát okoz vagy magának a betegnek, vagy pedig környezetének – ez lenne a különbség a parafília és a parafiliás zavar között. A homoszexualitással kapcsolatban már volt szó a dolgozat során egy ehhez hasonló lényeges szemléletváltásról. Azt korábban (a DSM-III szerkesztésekor) kivették a betegségek közül, csak akkor tekinthető annak, ha az az ilyen orientációjú egyén számára pszichés gondokat eredményez. A DSM-5 tervezete körül heves szakmai vita folyik, melynek ismertetése nem képezi dolgozatom részét.

„Miért ütközik a pszichiátriai betegségekkel kapcsolatos kutatás ennyi nehézségbe? Miért vált ki ennyi kritikai reflexiót, és miért helyezhető el ilyen nehezen a többi betegség között? Miért kerüli maga a DSM-rendszer is a „betegség” kifejezést, és helyette a „zavar” megjelölést használja? Igazuk van azoknak, akik szerint nincsenek pszichi-

átriai betegségek, ezek pusztán társadalmi konstrukciók?” – teszi fel kérdéseit Kéri a tudomány problémáit boncolgatva. (Kéri, 2009: 905)

A tudós valószínűsíti, hogy már gyerekkorunkban az a képzetünk alakul ki, hogy csak az a betegség, ami fizikailag fáj és biológiai tüneteket produkál (mint a vérzés, köhögés, láz), s csak később tanuljuk meg, hogy a lelki folyamatok szélsőséges eltérései is annak számítanak. A megszokottól kirívóan eltérő viselkedésű – visszahúzó, hallucináló vagy éppen extatikus – ember kevésbé vonzza a társadalom tagjait, azt elkerülik, szemben a látható testi fájdalommal küszködő társaikkal, akik együttérzést váltanak ki. Az már a kort jellemzi a fiatal akadémikus szerint, ahogyan a másként viselkedő emberekkel bánik „a máglyától a zene- és fürdőterápián át a kemikáliáig”.

„A kihívás, úgy tűnik, még mindig a régi: megérteni az emberi viselkedés alapjait, elfogadni, értékelni a változatosságot, és a lehető legkevesebb kárt okozva segíteni a mentális problémákban szenvedők életét” – mondja Kéri. (Kéri, 2009: 905)

Tekintsünk a jövőbe: a „biopszichoszociális” megközelítés

Magyarországon az imént idézett Kéri Szabolcs szegedi orvosprofesszor foglalkozott több cikkben, előadásban a pszichiátriai zavarok osztályozásának problémáival. Kéri azt írja *A pszichiátriai betegség fogalma és értelmezése az újabb idegtudományi kutatások tükrében* című cikkében, hogy a jövőben a pszichiátriai diagnózisnak a páciens környezetének, egyéni történetének és az életében előforduló stresszorok megismerésével kell kezdődnie. Ezt követheti a klasszikus tünetleltár felvétele, melyet így határoz meg a szerző: „A tünetek mögött lévő stabilabb, a biológiai alapokhoz közelebb álló viselkedési fenotípus (endofenotípus) meghatározása tesztekkel (például: figyelem, munkaemlékezet, érzelemfelismerés stb. eltérései).” Végül pedig az agyi képalkotásnak és a genetikai jellemzők meghatározásának is fontos szerephez kell jutnia ebben a folyamatban. (Kéri, 2009: 904) Ezt a koncepciót nevezhetjük „biopszichoszociális” megközelítésnek, ám a mai tudományban még sajnos távol járunk e koncepció alkalmazásától, a szerző maga is utópiának tartja e rendszer megvalósulását.

Kéri a Mindentudás Egyetemén elhangzott előadásának leiratában így fogalmaz: „Ma már azt is figyelembe kell venni, hogy a pszichológiai és a szociológiai módszerek nem pusztán alsóbbrendű „lágymű” tudományok: egy-egy pszichológiai vagy szociológiai módszer kialakítása, hatékonysági ellenőrzése és oktatása legalább olyan intenzív kutatás-fejlesztési befektetést igényel, mint a gyógyszerfejlesztés és az agyi képalkotás, nem beszélve a határterületekről (pl. szociális idegtudományok). Így hát – akármennyire is

nehéz az út – mentális egészségünk jövője attól függ, hogy ezek a tudományterületek mennyire sikeresen tudnak együttműködni.”¹⁵

A fentiek alapján azt gondolom, hogy a „biopszichoszociális” megközelítés új irányt nyújthat a pszichiátriai diagnosztika jövőjében. A történeti áttekintés és a XX. századi változások azt mutatják, hogy fontos szerepe van a pszichiátriai betegségek kialakulásában a genetikai adottságoknak, a környezeti hatásoknak, a családnak, a társadalmi berendezkedésnek, a normarendszernek, tehát a kulturális kontextusnak. Mivel a betegségek kialakulásában ok-okozati összefüggésekre sok esetben nem talált még a pszichiátria, ezért meglátásom szerint az egyetlen út a betegségek jobb megismeréséhez – ebből adódóan jobb kezeléséhez – az, hogy azok a tudományágak, melyek valamilyen módon az ember viselkedésével (motivációival, érzelmeivel, életmódjával, életvitelével, társas kapcsolataival) foglalkoznak, párbeszéddel, egymásra reflektálással vizsgálódnak tovább, egymás eredményeit a lehető legtermékenyebben használják fel.

Irodalom

Atkinson & Hilgard: *Pszichológia*; Harmadik átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Dr. Buda Béla: *Szexuális viselkedés. Jelenségek és zavarok – társadalmi és orvosi dilemmák* (Tanulmányok). Animula Kiadó, Budapest, 1994.

Foucault, Michel: *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása (II. kötet)*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999.

Internetes források:

Az APA (American Psychiatric Association) hivatalos weboldala, melyen elérhető a DSM-IV és az új tervezet is egymás mellé rendelve, tünetcsoportonként és zavaronként tárgyalva. Az oldal elérhetősége: <http://www.dsm5.org>. Az általam használt részlet elérhetősége és forrása: <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=186#>. Letöltve: 2011.03. 30.

BNO: a WHO által kiadott Betegségek Nemzetközi Osztályozása, angolul: ICD (International Classification of Diseases) elérhetősége: <http://www.who.int/classifications/icd/en/>

DSM-IV-TR Diagnosis and Statistical Manual of Mental Disorder-IV, Text Revision, 2000, Elérhető: <http://www.dsmivtr.org/>

¹⁵ Kéri Szabolcs: Tudjuk-e, mi a lelki egészség? – A mentális folyamatok biológiai, pszichológiai és társadalmi összetevői. A 2011.01.22-én a Mindentudás Egyetemén elhangzott előadás leirata elérhető itt: <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/2516-tudjuk-e-mi-a-lelki-eg%C3%A9szs%C3%A9g?-%E2%80%93-a-ment%C3%A1lis-folyamatok-biol%C3%B3giai-pszichol%C3%B3giai-%C3%A9s-t%C3%A1rsadalmi-%C3%B6sszetev%C5%91i.html> Letöltve: 2011.04.07.

- DSM-5 elérhetősége: <http://www.dsm5.org/ProposedRevisions/Pages/proposedrevision.aspx?rid=186#>
- Foucault hatalomkoncepciójáról: <http://www.antikva.hu/onan/rezletek.jsp;sessionid=0FDDEA15BCDBBAD5BAF65B82CC2DC57D?katalogusid=236210&affiliate=bo> ngeszes. Letöltve: 2011. 04. 03.
- Ma sincs bocsánat a szexuális tabuk leleplezésére. *HVG, 2006. augusztus 23.* <http://hvg.hu/Tudomany/20060823kinsey>
- Kéri Szabolcs: A pszichiátriai betegség fogalma és értelmezése az újabb idegtudományi kutatások tükrében. In.: *Magyar Tudomány, 2009. augusztusi szám*, <http://www.matud.iif.hu/09aug/02.htm>. Letöltve: 2011. 04. 02.
- Kéri Szabolcs: Tudjuk-e, mi a lelki egészség? – A mentális folyamatok biológiai, pszichológiai és társadalmi összetevői. A 2011.01.22-én a Mindentudás Egyetemén elhangzott előadás leírata elérhető itt: <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/2516-tudjuk-e-mi-a-lelki-eg%C3%A9szs%C3%A9g?-%E2%80%93-a-ment%C3%A1lis-folyamatok-biol%C3%B3giai-pszichol%C3%B3giai-%C3%A9s-t%C3%A1rsadalmi-%C3%B6sszetev%C5%91i.html>. Letöltve: 2011.04.07.
- Stöckert Gábor: Új pszichiátriai betegségek jönnek. *Index, 2011. március 9.* http://index.hu/tudomany/2011/03/09/mik_azok_a_pszichiatricai_betegsegek/. Letöltve: 2010. 03. 19.

További internetes oldalak:

- Kéri Szabolcs munkásságáról a Mindentudás Egyeteme honlapján: <http://mindentudas.hu/szemelyek/item/2532-k%C3%A9ri-szabolcs.html>. Letöltve: 2011. 03. 30.
- A Wikipédia Magnus Hirschfeld életéről és munkásságáról: http://hu.wikipedia.org/wiki/Magnus_Hirschfeld. Letöltve: 2011. 03. 22.
- A Wikipédia rövid és kiegészítést igénylő leírása Richard von Krafft-Ebingről és munkásságáról: http://en.wikipedia.org/wiki/Richard_von_Krafft-Ebing. Letöltve: 2011. 03. 22.
- A Wikipédia a DSM-5-ről: http://en.wikipedia.org/wiki/Diagnostic_and_Statistical_Manual_of_Mental_Disorders. Letöltve: 2011. 03. 15.

A cselekvőképesség elvesztésének megjelenései az egyéni narratívában

Esettanulmányok

A cselekvőképesség elvesztésének lépései

Magyarországon a felnőtt személyek cselekvőképességének meghatározása két intézmény között oszlik meg. Annak korlátozását, illetve megvonását kizárólag a bíróság mondhatja ki, a gondnok kijelölése, illetve a gondnoki viszony felügyelete viszont a gyámhatóság feladata. Alapvetően bárki kérvényezheti a gyámhivatalnál, hogy kezdeményezzen vizsgálatot egy személy gondnokság alá vételének szükségességéről. Ebben az esetben a gyámhivatal saját hatáskörén belül, a körülményeket mérlegelve dönt az ügy elindításáról.

A magyar jog által meghatározott okok, amelyek alapján a polgári peres ügyet el lehet indítani legtöbbször magát a személy állapotát jelentik (pszichés állapot, értelmi fogyatékos, szenvedélybetegség). Ez némiképp ellentmond a cselekvőképesség korlátozásának alapelveivel, mely a belátási képességek hiányából indul ki, hiszen az eljárási okok között nem magának ennek a képességnek a hiányát kell megjelölni, hanem a személy azon állapotát, melyből cselekvőképtelenségére következettnek. Törvényi kerete van annak az értelmi fogyatékosokkal szembeni előítéletnek, hogy az ő belátási képességük pusztán fogyatékoságuk tényéből következően alacsonyabb, mint bárki másé. Ez az általánosítás nem veszi figyelembe a különbséget az egyes fogyatékosok között sem. Mondhatnánk azt is, hogy homogén csoportként tartja számon az értelmi fogyatékosokat, akikkel szemben megjelenő negatív attitűd közrejátszik abban, hogy cselekvőképességüktől megfosztva a társadalom felelős tagjai közül kizárják őket.

Maga az eljárás azzal kezdődik, hogy a gyámhatóság benyújtja a cselekvőképesség korlátozására/kizárására irányuló kérvényt a bíróság felé. Ilyen közvetlen lehetősége a folyamat elindítására még az ügyésznek, valamint a rokonok meghatározott körének (nagykorú házastárs, egyenes ági rokonok és testvérek) van.¹ Ezt követően a bí-

¹ Ptk. 15. §(2). bekezdés

róság meghallgatást tart a bizonyítékokról. Az egyén mindaddig cselekvőképés, míg ennek ellenkezőjét a bíróság ki nem mondja, így a per alatt szabadon védekezhet. A bíróság feladata az ítélet kimondásával ér véget, melyben meghatározhatja az egyén cselekvőképességének fokát, illetve adott esetben fel is függesztheti az eljárást, ha úgy ítéli szükségtelen a cselekvőképesség korlátozása.² Az MDAC 2007-es jelentése szerint a jogszabályokban nincs pontosan körülhatárolva, hogy milyen bizonyítékok alapján lehet helyt adni a keresetnek, ami némiképpen aggályos, hiszen így bármilyen esetben megvádolható valaki pusztán állapotából kiindulva a cselekvőképesség hiányával. A tanulmány kiemeli, hogy különböző emberi jogi követelmények alapján is szükségeltetnék egy olyan lista megalkotása, mely pontos útmutatást ad azokra a bizonyítékokra vonatkozóan, mely alapján valakinek a cselekvőképességét korlátozni lehet.

Esettanulmányok

Az interjúk elkészítésének körülményei, módszertana

Hipotézisem szerint a gondnokság jelenlegi formája sok esetben indokolatlanul és megfelelő tájékoztatás nélkül foszt meg a cselekvőképességétől értelmi fogyatékos embereket. Ennek igazolására nyolc interjút készítettem korlátozó, illetve kizáró gondnokság alatt álló személyekkel. A válaszolók mindannyian egy Budapesten működő alapítványnál élnek, illetve a szervezet alkalmazásában állnak. Nemükre, életkorukra, gondnoksági státuszukra, valamint jelenlegi életkörülményeikre vonatkozóan igyekeztem különböző háttérű személyeket választani. Az interjúk elkészítését megelőzően mindannyiszor rendelkeztem a szükséges engedélyekkel. Az interjúk minden esetben négy szemközt zajlottak, diktafonon lettek rögzítve. A beszélgetések hossza változó volt, a legrövidebb: 9 perc 41 másodperc, a leghosszabb pedig 47 perc 28 másodperc. Az interjúk felvételére 2009. február 1. és március 31. között került sor.

Az összehasonlíthatóság érdekében három olyan értelmi sérült személlyel is készítettem interjút, akik nem állnak gondnokság alatt. Egyrészt érdekes lehet annak vizsgálata, hogy az ő esetükben az állampolgári felelősségtudat erősebb-e, mint cselekvőképességüktől megfosztott társaiknak, másrészt sajnálatos módon nem sikerült olyan személlyel interjút készítenem, aki bár nem áll gondnokság alatt, soha életében nem gyakorolta állampolgári jogait, mely az összehasonlítást bizonyos szempontból nehézkessé teszi. Az elemzés során a válaszolók anonimitását olyan monogramokkal biztosítom, melyek nem felelnek meg nevük valódi rövidítésének.

Azt a tényt, hogy az értelmi fogyatékosokról szóló értekezés során magukkal az érintettekkel készített interjúkat elemzek, fontos módszertani és szakmai kérdésnek tartom. Ahogy a népszámlálások során, úgy a kutatások esetében is, számos alkalommal

² MDAC, Guardianship and Human Rights in Hungary, Analysis of Law, Policy and Practise, MDAC, 2007 <http://www.mdac.info/en/reports> (2009.11.18.)

az értelmi fogyatékosok helyett családjaik, gondozóik válaszolnak a feltett kérdésekre. A társadalmi integráció fontos része az is, hogy az adott csoportot maguk az érintettek képviseljék egy róluk szóló kutatásban. Ellenkező esetben ugyanaz a kirekesztettség és negatív attitűd valósul meg velük szemben, amire sok esetben maga a kutatás is rá szeretne mutatni. Ellentmondásos lenne azt feltételezni az értelmi fogyatékosokról, hogy egy részük mindenképpen rendelkezik a belátás képességével, miközben a kutatásnál nem tartjuk őket alkalmasnak arra, hogy saját véleményüket megfogalmazzák.

Az értelmi fogyatékos személyekkel való interjúzásnak – a nem túl nagyszámú szakirodalom alapján – speciális módszertani és etikai szabályai vannak, melyeket nagyrészt Vanessa Baxter saját kutatása alatt szerzett tapasztalatai alapján írok le. (Baxter, 2005: 175–180) Az alábbiakban röviden összegyűjtöm azokat a szempontokat, melyek az interjúk vezérfonalának kialakításakor nagy jelentőséggel bírnak, a lekérdezés folyamán fontosak lehetnek, és amikre magam is figyeltem az interjúk felvételekor. Az értelmi fogyatékos személyek kutatása során más csoportokhoz hasonlóan ugyanúgy fontos, hogy olyan kérdéseket tegyenek fel nekik, amelyek érthetők a válaszadó számára. Ennek a faktornak lehetőleg két síkon kell végbemennie. Egyrészt nyelvtanilag, a csoport számára közérthető, egyszerű mondatokban kell megalkotni a kérdéseket, kerülve az összetett szerkezetek és a bonyolult, idegen eredetű szavak használatát, csakúgy, mint az eldöntendő kérdések alkalmazását, hiszen utóbbi könnyen automatikus választást eredményezhet. Másrészt tartalmilag kell figyelni arra a tényre, hogy az értelmi fogyatékos emberek nagy részének nehézséget okoz az absztrakt gondolkodás, így minden olyan kérdés, ahol nem valamilyen saját maguk által átélt élményre kérdeznek rá. A kérdések optimális esetben kapcsolódnak egy, az egyén számára ismerős helyzethez, és amennyiben szükséges képpel vagy szimbólummal tehető még érthetőbbé. Problémás kérdésnek számít az összes olyan, ahol a válaszadónak valamilyen feltételes módban elképzelt szituációról kell véleményt alkotnia, illetve magát egy konstruált helyzetbe beleképzelnie. A szakirodalom alapján az interjúk hossza nem haladhatja meg az egy órát, mert az alacsony értelmi és kommunikációs képességekkel rendelkezőknél problémát jelenthet a hosszabb ideig tartó figyelem fenntartása. Bizonyos esetekben szükséges lehet ezt az időtartamot is kisebb szünetekkel megszakítani a koncentráció fenntartása érdekében; különösen érdemes hangsúlyozni a válaszadó felé ennek lehetőségét. Saját tapasztalatom is azt mutatja, hogy az egyének állapotától függően rendkívül változó volt az időtartam, amíg összpontosítani tudtak.

Más interjúalanyokhoz képest még fokozottabban érvényes az értelmi fogyatékos-sággal élőkre, hogy az új, hirtelen kialakult, megszokottól eltérő helyzetekben kényelmetlenül érzik magukat, ezért a velük való interjúzás előtt mindenképpen érdemes őket alaposan felkészíteni, vagy felkészíttetni. „Interjúztatva lenni” nem egy ismert szituáció a csoport tagjai számára, hiszen nagy valószínűséggel a közvetlen környezetükben élők példáján keresztül sem találkoztak efféle helyzettel. A felkészítés optimális esetben két lépcsőben történik, egyrészt az alanyhoz közel álló segítő, esetleg családtag beszámol a helyzetről, azontúl, hogy egy beleegyező nyilatkozat formájában megkérdezi, szeretne-e egyáltalán interjút adni. Második lépésként maga az interjúztató számol be

tevékenységéről és az interjú elkészítésének indokairól, közvetlenül a felvételt megelőzően. Baxter tapasztalatai szerint egy könnyen érthető formában elkészített információs lap, mely tartalmazza a kutatás részleteit és az interjúztató adatait, sokat segíthet a kliensnek a helyzet megértésében, egyúttal lehetővé teszi számára, hogy az eseményre bármikor visszaemlékezzen. (Baxter, 2005: 175–180)

A helyszín kiválasztásánál fontos szempont, hogy az a válaszadó számára közvetlenül ismert, otthonos legyen, mert ezzel csökkenteni lehet diszkonformitás érzetét. Az értelmi fogyatékosokkal élők egy részénél, amennyiben nem érzik komfortosnak a fennálló körülményeket, nehézséget okoz valami más dologra figyelni, így célszerű eleve megteremtetni azokat. Interjúim mindegyike vagy az alany otthonában, vagy abban az intézetben készült el, ahol napközben idejüket töltötték.

Az interjút megelőzően elengedhetetlen néhány etikai kérdés áttekintése. Ezek közé tartozik, hogy a válaszadó tisztában legyen vele, nincsenek jó vagy rossz válaszok, hanem az önreflektálás, a vélemény kifejezése az, ami szerepet játszik és mellyel szíve szerint élhet. Ezzel elkerülhetővé válik az a megfelelési kényszer, mely egyaránt hat az egyén frusztráltságára és az interjú tartalmára. A másik fontos dolog az egyén tájékoztatása az általa mondottak későbbi felhasználásáról, egyúttal biztosítása az interjú anonimitásáról abban az esetben, ha a kutató a későbbiekben nem szándékozik nevével összefüggésben felhasználni az anyagot. Tapasztalataim szerint az anonimitás fogalmának bevezetése az interjúkészítés legproblematicusabb része, a válaszadókon zavartságot és értetlenséget láttam annak tisztázásakor. Elengedhetetlen a kliens jogainak tisztázása, hogy a felvétel során ne érezze magát kötelezve arra, hogy a kérdésekre válaszoljon, különösképpen, ha nem akar vagy nem tud véleményt formálni egy adott dologról. Bár ezek az etikai elvek nem különböznek nagymértékben a nem-fogyatékos népesség körében végzett kutatásoktól, fontos hangsúlyozni, hogy a sérült személyek ezekről való tájékoztatása azért bír különös jelentőséggel, mert ők korábban kevésbé voltak informálva a jogok meglétéről és használatáról. Ez véleményem szerint részben ahhoz a „kiskorúsító” bánásmódhoz köthető, melynek eredményeképpen a fogyatékos emberek teljes szeparáltságban élik mindennapjaikat, és hiányát szenvedik mindenmű tájékoztatásnak lehetőségeiket és jogait illetően. Természetesen azoktól a személyektől, akiket megfosztanak cselekvőképességüktől és egyúttal alapvető jogaiktól, nehezen várható el, hogy egy interjú alatt ezen jogok használata határozza meg viselkedésüket, ám az esélyt mindenképpen meg kell adni, még akkor is, ha lesznek olyanok, akik nem értik meg az elmondottak egy részét.

A kutatás során érdemes kerülni a pontos adatokra, számokra való rákérdezést, mert az ezekre való visszaemlékezés rendszerint gondot okoz az értelmi fogyatékosokkal élők számára. Érdekes módon bizonyos, az életükben fontos szerepet játszó dátumokat, melyek többnyire családi eseményekhez kötődnek, egészen pontosan felidéznek és elmondanak az interjú közben.

Az interjúk felvételekor használt tegező formát nem az indokolta, hogy a válaszadók értelmi sérültek voltak, hanem az a körülmény, hogy alapítványi munkából kifolyólag mindegyiküket személyesen ismertem és emiatt tegező viszonyban álltunk egymás-

sal. Amennyiben nem áll fönn személyes kapcsolat, a közvetlen tegezés degradáló lehet és tükrözheti a „kiskorúsítást”, ami az értelmi fogyatékosokhoz kapcsolódó attitűdöt sok esetben meghatározza. Tapasztalataim azt mutatják, hogy a társadalom felnőtt, ép része könnyen szólít meg – akárcsak ahogyan a gyerekeket szokás – tegező formával egy értelmi fogyatékos, különösen akkor, ha állapotának külsőleg látható jelei vannak (például Down-szindróma esetén). Ez a személyes kapcsolat ugyanakkor nem volt olyan mélységű, hogy akadályt képezte volna az interjúk elkészítésének.

Az interjúk elemzésének szempontjai

Ebben a dolgozatban nincs lehetőségem átfogó kutatás elvégzésére, így állításaimból sem tudok a csoport egészére általános következtetéseket levonni. Szándékom szerint egyéni életutakon keresztül mutatnék rá a gondnoksági rendszer néhány olyan hibájára, melyek szélesebb körben is érvényesek lehetnek a gondnokság alá vettek, valamint az ebből a szempontból veszélyeztetettek csoportjára. Bár a gondnokság alá vétel során nem áll rendelkezésre az esetleges bizonyítékok részletes jegyzéke, megpróbálom felállítani olyan szempontokat, amelyek mérhetővé és összehasonlíthatóvá teszik a válaszolók belátási képességét.

Két olyan állítást fogalmazok meg, melyek alátámasztására a felvett interjúkból szeretnék bizonyosságot nyerni. Első állításom szerint, amennyiben az egyén felismeri azokat a hátrányokat, amelyek életében a cselekvőképesség elvesztésével párhuzamosan bekövetkeznek, valamint képes véleményt formálni a saját életére és környezetére vonatkozó kérdésekben, nem zárható ki a cselekvőképesség birtoklásából. Esettanulmányokon keresztül szeretnék néhány olyan példát bemutatni, amikor az egyént állásponatom szerint érdemtelenül fosztották meg cselekvőképességétől. Természetesen néhány esetből kiindulva nem jelenthetjük ki, hogy minden, ma gondnokság alatt álló értelmi fogyatékos rendelkezik az ügyei intézéséhez szükséges belátási képességgel, ám akkor, ha a rendszer akár csak egyetlen esetben is jogfosztottá tett egy önmagáról gondoskodni tudó és akaró embert, érdemes elgondolkodni a rendszer jelenlegi működésén és a szükséges változtatásokon, hiszen nem tudhatjuk, hány másik ember ellen jártak el hasonló módon.

Másik feltevésem szerint, amennyiben el is fogadjuk, hogy bizonyos személyeknek szükségük van a jogvédelemre döntéseik meghozatala során, azt nem vitathatjuk, hogy ennek a szelekciónak a tényleges képességek alapján kellene történnie. Ez azt jelenti, hogy optimális esetben minden olyan értelmi fogyatékos embert megfosztanak a cselekvőképességüktől, aki a felállított szempontok szerint nem találtatik alkalmasnak jogai gyakorlására, de azokat, akik belátási képességük birtokában vannak, teljes jogú állampolgárként tartjuk számon. Állításom szerint a ma Magyarországon gondnokság alatt álló személyek csoportja nem a fenti leírás szerint szelektálódott, tehát nincs mindenki gondnokság alatt, aki képtelen ügyei elintézésére, viszont olyanok is meg vannak fosztva a cselekvőképességüktől, akik erre nem méltóak. Az, hogy hazánkban egy értelmi fogyatékos gondnokság alá kerül-e, nem a képességein, hanem a szerencséjén múlik.

Azoknál az eseteknél, ahol nem állnak gondnokság alatt, a döntő tényező nem alkalmasságukban, hanem a gondnoksági eljárás elindításának hiányában keresendő. Ez akár azt is jelentheti, hogyha egy napon egyszerre elindítanánk az összes jelenleg cselekvőképes értelmi sérült ellen a gondnoksági eljárást, könnyen lehet, hogy mindnyájukat kizárnák állampolgári jogaik gyakorlásából. Ez arra enged következtetni, hogy a gyakorlatban fogyatékosnak és cselekvőképtelennek lenni egybeeső kategóriák.

Azoknál az eseteknél, ahol gondnokságba vétel zajlott, kérdéseket tettem fel magára az ügymenetre vonatkozóan. Szerettem volna képet kapni arról, hogy az érintettek szemével hogyan zajlik egy ilyen eljárás, milyen mértékben vannak tájékoztatva az esetleges elmarasztaló ítélet jelentőségéről. Hogyan megy végbe pontosan a jogfosztás, illetve miként írható le az a fordulópont, amikortól az egyén ráébredve arra, hogy elvesztette addig birtokolt jogait, cselekvőképtelenné válik? Természetesen ennek a pontnak a megtalálása és felfogása változó lehet az egyes fogyatékoságtípusok és esetek szerint, így jelen elemzésben csak példákat tudok felmutatni a lehetséges reakciók bemutatására. Le szeretnék írni néhány olyan technikát, ahogyan az egyének a cselekvőképesség elvesztésére reagálnak, illetve össze szeretném gyűjteni az életükben, a gondnokság hatására bekövetkező legdominánsabb faktorokat.

Politikai életben való részvétel szerinti csoportosítás

Az interjúk során a politikai életben való részvétel egy könnyen mérhető indikátorként rákérdeztem arra, hogy a válaszolók voltak-e már szavazni életükben, hiszen a gondnokság alatt álló személyek többek közt politikai jogaiktól is teljes mértékben meg vannak fosztva. Véleményem szerint a szavazás nem a legerősebb, de a legegyszerűbb mutatója annak, hogy valakit állampolgárként foglalkoztatnak-e a köz ügyei. A szavazás kapcsán minden válaszolónál, aki valaha szavazott – akár gondnokolt, akár nem – igyekeztem feltérképezni a mögöttes motivációt. Véleményem szerint, az értelmi fogyatékos személyek alkalmasságát bizonyítja, ha képesek megfogalmazni azokat az okokat, amelyek őket szavazásra készítették. Az interjúk alapján négyféle kategóriába sorolhatók a válaszolók, a gondnokság alá vétel és a szavazási hajlandóság szerint:

1. csoport: Aktívak, akik nincsenek gondnokság alatt és szavaznak.
2. csoport: Kizártak, akik gondnokság alatt vannak, de szavaztak már életükben.
3. csoport: Kimaradók, akik gondnokság alatt állnak, és nem szavaztak.
4. csoport: Passzívak, akik nincsenek gondnokság alatt, és nem szavaztak.

A felvett tizenegy darab interjúban az alábbi megoszlás figyelhető meg:

	Szavazott valaha	Még sose szavazott
Gondnokság alá vett	5	3
Nincs gondnokság alatt	3	0

Mivel nem sikerült olyan személlyel interjút készítenem, aki nem áll gondnokság alatt, viszont sosem élt szavazati jogával, ebben a dolgozatban nem tudok választ adni azokra a félelmekre, melyek a gondnokság alól felszabadított értelmi fogyatékos szavazók befolyásolhatóságuk okán történő automatikus szavazásáról szólnak. Ettől függetlenül feltételezhetjük, hogy a nem fogyatékosokhoz hasonlóan az ő esetükben is a politika iránti érdeklődés határozná meg a politikai életben, így a választáson való részvételi arányukat.

a) **Aktívak:** Az első csoportba tartozó személyek teljes jogú állampolgárok, akik élnek is az ebből adódó jogok valamelyikével, jelesül gyakorolták már valamikor politikai jogaik egyikét. Az ő esetükben nem lényegtelen, hogy a motiváció elsődleges forrása külső vagy belső indíttatású volt-e. Fontos kiemelnem, hogy jelen dolgozatban nem az a célom, hogy bemutassam, az értelmi fogyatékos személyek kizárólag belső indíttatás által mennek el szavazni, hiszen azt gondolom, a demokráciában természetes és normális dolog, hogy bizonyos emberek a környezetük hatására döntenek arról, hogy szavazatukkal hangot adnak véleményüknek a választáson, mások pedig önálló elhatározásból jutnak erre a döntésre. Véleményem szerint mindig lesznek értelmi fogyatékosok, akik inkább a környezeti nyomásra, míg mások inkább saját elhatározásból gyakorolják politikai jogaikat, de ugyanígy vannak olyan nem fogyatékos állampolgárok is, akiknél a döntést mások véleménye határozza meg és olyanok, akik maguk mérlegelnek. Ebből a szempontból azt gondolom, nem tehetünk különbséget két ember között, hiszen egyik szavazat mögött sem tudjuk felmérni a környezeti hatás mértékét. Így pontosan azt várom, hogy mindkét fajta motiváció megjelenik az interjúalanyok válaszaiban, ami megfelelne a társadalomban is tapasztalható kétféle iránynak.

b) **Kizártak:** A második csoportban lévők nem kerültek rögtön 18 éves életkoruk betöltése után gondnokság alá, így történhetett meg, hogy már szavaztak életükben. Az ő esetükben azt várnánk, hogy különösen fontos az állampolgári jogok gyakorlása, így maga a szavazás is, összehasonlítva akár azokkal, akik sosem tapasztalhatták meg azt. Ők a korábban rendelkezésre álló és gyakorolt jogoktól estek el egyik napról a másikra, aminek erős lenyomatot kellett hagyni a narratívájukban.

c) **Kimaradók:** Akik gondnokság alatt állnak és még nem szavaztak, vagy azért nem tették, mert közvetlenül a 18. születésnapjuk után elindították ellenük a gondnoksági eljárást, vagy cselekvőképességük elvesztése előtt sem voltak érdekelték a politikában, ezért nem maga a gondnokság az elsődleges ok, ami miatt nem élnek szavazati jogukkal. Az ő esetükben nem tudjuk biztosan, hogy a támogatott döntéshozatal bevezetésével, aktív állampolgárokká válnának-e.

d) **Passzívak:** Az utolsó csoportban vannak a politikai jogok gyakorlása szempontjából passzívak, nekik jogi lehetőségük lenne, ám mégsem gyakorolják szavazati jogukat. Fontos leszögezni, hogy a szavazás alapján nem lehet általánosítani az egyén állampolgári jogainak gyakorlására, hiszen nem mondhatjuk, hogy azért, mert valaki nem szavaz, nem érdemli meg azok gyakorlásának lehetőségét.

Az értelmi fogyatékos emberek közügyekben való részvétele

Az interjúk során azon túl, hogy az egyén szavazott-e valaha a választásokon, megpróbáltam feltérképezni a mögöttes indokokat és az élményeket az eseménnyel kapcsolatban. Miért tartja fontosnak egy értelmi fogyatékos személy, hogy ily módon adjon hangot véleményének, illetve milyen tényezők játszottak közre döntésük meghozatalakor? Van-e különbség gondnokolt és cselekvőképes fogyatékos véleményében az adott kérdéssel kapcsolatban? Amennyiben elfogadjuk, hogy a cselekvőképtelen státusz azokat illeti meg, akik nem rendelkeznek kellő belátási képességgel, úgy jelentős értelmi különbséget kéne, hogy találjunk ezen válaszolók között. Gyakran elhangzó érv az értelmi fogyatékos személyek szavazati jogával kapcsolatos vitában, hogy befolyásolhatóságuk okán nem lehet rájuk bízni a felelős döntés lehetőségét. Álláspontom szerint már a kérdés alapvető feltevése is inadekvát, hiszen egy demokráciában minden emberre egyaránt hat a környezetében élők véleménye. Szocializációnk során a család, a kortárskapcsolatok, az iskola, valamint a tömegkommunikációs eszközök is alapvetően meghatározzák és befolyásolják gondolkodásunkat, viselkedésünket, akár politikai nézetrendszerünket és pártpreferenciánkat. (Giddens, 2008: 101–111) A politikai vélemény formálása a választási kampány során többek közt a médián keresztül, intézményes keretek közt zajlik. Egyetlen szavazat esetében sem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy befolyásoltság nélkül született, illetve nem mérhetjük föl annak arányát, hogy milyen mértékben nyilvánul meg benne az egyén jól megalapozott, hosszú mérlegelés után meghozott döntése, és mennyiben a környezetében uralkodó szemlélet. Ezt figyelembe véve nincs jogunk azt állítani, hogy minden egyes értelmi fogyatékos személy által leadott szavazat mögött több külső hatás húzódik meg, mint bárki más szavazata esetén.

Feltételezésem szerint a gondnokság alá vett, valamint a cselekvőképes értelmi sérült személyek közt is vannak olyanok, akik megfelelően tudják indokolni, miért vettek részt a szavazáson. Azt várom, hogy különböző okok és közös motívumok egyaránt megjelenjenek, melyek arra utalhatnak, hogy közöttük is jelentős eltérések vannak a témáról való gondolkodásban. A következőkben külön elemezném az „aktívak” és a „kizártak” közügyekben való részvételének fő mozgatórugóit, majd igyekszem a két csoport véleményét egymáshoz viszonyítva értékelni.

A „kizártak” megjelenése a választásokon

Ebbe a csoportba azokat a válaszadókat soroltam, akik jelenleg gondnokság alatt állnak, korábban azonban életükben legalább egyszer szavaztak. A következőkben semmilyen általános állítás megfogalmazására nem vállalkozom, hiszen a minta, amiből dolgozom nem tekinthető reprezentatívnak, csupán áttekintem, hogy a kérdéses öt interjúalany válaszaiban miként jelenik meg a szavazás aktusa, és válaszaik indokolhatják, vagy éppen igazolhatják-e azt, hogy cselekvőképességüktől megfosztották őket.

A kérdésre, hogy miért mentek el szavazni, leginkább két faktor, a jobbítás szándéka és a részvétel a közös döntéshozatalban domináltak. Több helyen is előkerült, hogy a szavazatokra szüksége van annak, aki be akar jutni a Parlamentbe, így egyfajta segítségként tekintettek a választás aktusára. Mindössze egy alany esetében derült ki, hogy azért ment el szavazni, mert édesapja mondta neki. A választások alapvető szerepét, az egyén közvetlen részvételi lehetőségét a demokratikus rendszer működésében, az értelmi fogyatékos személyek felismerték és legtöbbször belső szándéktól vezérelve adott hangot a korábbiakban véleményének.

Hogy döntésüket pontosan mi alapján hozták meg, viszonylag nehéz feltérképezni, főleg azért, mert a legutolsó ilyen élmény több évvel ezelőtt történt velük, így könnyen előfordulhat, hogy nem képesek felidézni azokat a tényezőket, amelyek akkor befolyásoló tényezőként hatottak. Éppen ezért véleményem szerint válaszaik azt is tükrözik, hogy mit gondolnak a jelenben, mi alapján döntenének, hogyan formálnának véleményt, ha most kéne szavazniuk. Érdekes szempont lehet, hogy legtöbbször esetében, lévén örökletes értelmi fogyatékossgal (Down-szindróma) élnek, állapotukban nem ment végbe nagymértékű változás a között, amikor még szavazhattak és a már gondnokolt státusz között. Ennek tükrében, amennyiben válaszaikat megfelelőnek, átgondoltnak, egy átlagos állampolgár válaszóási tartományába illőnek tartjuk, vagy gondnoksági állapotuk ezen téren való korlátozását kell megkérdőjeleznünk, vagy azokat a határokat átgondolnunk, melyek alapján személyeket alkalmasnak találunk arra, hogy szavazzanak.

A válaszadók rendszerint több helyről tájékozódtak, mielőtt meghozták döntésüket. Az elsődleges tájékozódási pont a televízióban sugárzott politikai műsorok, valamint a közvetlen környezettel, családdal való beszélgetések voltak, ami nem mutat különösebb eltérést az emberek átlagos politikai tájékozódásától. Nem egy esetben a válaszadó magától hozta szóba és hangsúlyozta ki, hogy saját belátása szerint, ellentétesen döntött, mint családja.

„K: Előtte beszélgettél valakivel, hogy kire kéne szavazni?

V: Családommal, mamám MSZP-t mondta, de én nem.

K: Erről voltak viták otthon?

V: Igen, mamám MSZP-re szavazott, de én nem, hanem a Fideszre.

K: Azt figyelted, hogy mit ígért a kampányában?

V: Az MSZP ígérte a nyugdíjat, ő hozta be, de a Fidesz mindent olcsóbban akart.

K: Befolyásolta a döntésed, amit hallottál?

V: Nem folyásolta be, mert én nem hallgattam senkire.” (Zs. Á.)

Volt, aki arról beszélt, hogy nem lehet a külső szimpátia alapján megítélni az illető politikus teljesítményét, ennél sokkal fontosabb, hogyan akarja megoldani a problémákat, miként képviseli az érdekeket. Ez a gondolkodás rendkívül felelős magatartásra utal, mely tisztában van azzal, hogy az ország irányítása elsősorban nem külső tulajdonságok, hanem belső képességek alapján határozódik meg. Természetesen az, hogy

egy választópolgár mi alapján vél alkalmasnak egy politikust saját érdekei képviseletére az egyén kizárólagos magányügye. Sehol nem kell elszámolni azokkal a döntő érvekkel, amelyek a döntést befolyásolták, rendkívül érdekes azonban meglátni, hogy azok a személyek, akik jogilag ki vannak zárva a felelős gondolkodás kategóriájából, esetenként milyen megfontoltan és bölcsen képesek gondolkodni.

„(...) mert az ember nem a kép alapján ítéli meg, hogy fúú ez milyen jól néz ki, vagy az milyen ronda, hanem a teljesítmény, hogy ez mit tud, ha majd annak idején ötöt megválasszák, akkor mit tud tenni az országért, vagy mit tud tenni a polgármesteri hivatalban, ez a fontos, nem a kép. Miért, lehetek én aranyból, ha a munkám meg egyenlő a nullával.” (E. V.)

„Hát néztem a TV-ben a politikusokat, és amelyik úgy jobban képviselte azt az érdeket, amit én is szeretnék, arra.” (E. L.)

A fent leírt példákkal szemben olyannal is találkoztam, ahol a döntés kizárólag a politikus iránti szimpátián alapult, és a válaszadó beismerten nem tudott semmit az illető programjáról, terveiről. A harmadik típusú válaszban az illető nem tudta semmivel megindokolni preferenciáját.

Ezekből a különböző típusú válaszokból világosan kirajzolódik, hogy a jelenleg gondnokság alá helyezett értelmi fogyatékos emberek véleménye és gondolkodása is mennyire széles spektrumon helyezhető el, a felelősen gondolkodóktól kezdve egészen a kialakult véleménnyel nem rendelkezőkig.

Külön kérdéseket tettem fel arra vonatkozólag, hogy milyen élmény volt számukra a szavazás, honnan tudták mit kell csinálni, illetve mennyire értették meg a szavazólapot? Az interjúalanyok válaszaiból az derül ki, hogy legtöbbszörnek a helyszínen mondták el a szavazás menetét, de előtte többen a televízióból, rádióból, vagy családjuk révén tájékozódtak. Saját bevallásuk szerint gyakran néznek híradót, és az ingyenesen kapható napi hírújságot is több válaszoló említette, mint a mindennapi tájékozódás formáját. A szavazásról az öt ebbe a kategóriába tartozó válaszolóból négy pozitív emlékeket őriz magában, leggyakrabban a „kedves” és „rendes” szóval írják le a bizottság velük szemben tanúsított viselkedését. Egy esetben külön megemlítette a válaszadó, hogy a szavazás során úgy viselkedtek vele, mint egy egészséggel. Ennek többek közt az is lehet a magyarázata, hogy mivel az emberek olyan helyzetben találkoztak vele, ahol nem volt egyértelmű fogyatékosága, valószínűleg nem érzékelték azt. Az egyik interjúalany őriz csak különösen rossz emlékeket első szavazásáról, mely egy példája is lehet annak, miként dolgozzák fel az értelmi fogyatékosok a velük szemben tanúsított megkülönböztető bánásmódot.

„(...) Hát mikor először voltam 18 évesen, merthogy ugye akkor lehet menni először, úgy néztek rám, mint egy hülye idiótára, aztán én megkérdeztem tőlük, hogy mi a bajuk velem, nem jól végeztem a dolgomat? És közölték, hogy „de, csak olyan furcsán néztem ki.”

K: Erre te mit válaszoltál?

V: Megkérdeztem, hogy most miért, nem úgy nézek ki, mint mikor bejöttem az ajtón? És akkor közölte a közjegyző, hogy de, most mit variálnak. De ráfáztak, mert másodjára, amikor voltam köszöntek illedelmesen, hogy jónapot kívánok, gondoltam magamban, hogy mi van bal lábbal keltél föl.

K: Mit gondolsz, miért néztek rád így?

V: Mert akkor voltam az első szavazó és azt hitték, pedig személyi igazolvány alapján láthatták, hogy 18 éves vagyok, azt hitték, hogy valami pszichopata, vagy nem tudom, mert megkérdeztem, hogy mit kell csinálni, azért. De most teszem föl, ha valaki bemegy egy idegen helyre és nem tudja mit kell csinálni, hát csak megkérdezi, nem? Hogy mit kell... és ez nekik olyan izé volt, feltűnő.” (E. V.)

Az „aktívak” megjelenése a választásokon

Az „aktívak” csoportjába soroltam jelen dolgozatban mindenkit, aki nem áll gondnokság alatt, és szavazott már életében. Sajnos arra való tekintettel, hogy az értelmi fogyatékos emberek számára nehézséget okoz az adatok és számok pontos kezelése, nem tudom pontosan megmondani, hogy ők hányszor vettek részt választáson, az interjú során arra kérdeztem rá, valaha szavazott-e az illető.

Tapasztalataim szerint a három felvett interjúban, különböző álláspontok fogalmazódtak meg, melyek tartalmilag nem mutattak jelentős eltérést a „kizártak” válaszaikhoz képest. Ennél a csoportnál is megjelent a felelősségteljes, a segítőkész, valamint a közös döntéshozatalban kötelező jelleggel részt venni akaró álláspont. A jog gyakorlása, az emberek közös összefogása saját képviselőjük érdekében igen tiszta fogalmakként domináltak.

Érdekes módon arra a kérdésre, hogy mi alapján hozták meg döntésüket, ennél a csoportnál kevésbé adtak jól indokolt, sokrétű válaszokat. Egyikük arról számolt be, hogy rendszerint édesanyja mondja meg neki, kire szavazzon. Itt bukkant fel először a befolyásoltság kérdése is:

„Öö, arra a döntésre jutottam, hogy ki mit mond. Tudom, hogy ez fura, de én egy kicsit befolyásolható vagyok, úgy érzem, így hát, amit mondanak, azt elhiszem, mint minden ember, hogy hiú, az jó lesz, rászavaztam, és semmi nem lett belőle.” (I. Sz.)

Ez az interjúalany több helyen is utal arra, hogy számára csalódás volt a szavazás abból a szempontból, hogy akiben megbízott nem javítottak a helyzetén, a döntését így tévedésként fogja fel. A harmadik válaszoló úgy nyilatkozott, hogy döntésében a legnagyobb szerepet az játszotta, hogy javuljon Magyarország helyzete.

A tájékozódás szintjén is ugyanazok a válaszminták jelennek meg a cselekvőképek esetében, így a televízió, a rádió, és a család játszották ebben a főszerepet. Az egyik válaszoló kiemelte, hogy bármennyire is igyekszik nyomon követni a pártok ígéreteit,

feledékenysége folytán gyakran nem emlékszik pontosan a hallottakra. Egy másik esetben a televízióval kapcsolatban hangzott el az a kritika, hogy ott számos alkalommal olyan dolgokról beszélnek, amit nem ért az illető, holott érdeklődik iránta. Ezek a megjegyzések az értelmi fogyatékosokon túlmutató problémára és szükségletre hívják fel a figyelmet, miszerint a médiában elhangzó információk megértése nehézséget jelenthet az emberek bizonyos csoportjának, akár időseknek, vagy alacsony iskolai végzettséggel rendelkezőknek is. Az egyik interjúalany mondta a következőt, mikor arról faggattam, hogy mennyire érthető számára a szavazólap:

„Hát most nekem igen, de lehet, hogy a nálam idősebbnek nem biztos. Jó, az hogy mondjuk a képviselőknek a neve, vagy pedig a polgármesterek neve ki volt nyomtatva nagybetűkkel, de a kérdés kisebb volt, és nem biztos, hogy egy nyugdíjas el tudta volna olvasni.

K: És szerinted van, amin változtatni kéne?

V: Változtatni azt igen, annyit kéne, hogy legyenek vagy egyformák a kérdések, na van egy kérdés, és hogy az is legyen rendesen, normális betűmérettel nyomtatva, nem a hangányival. Ez mindenhol probléma, akárhova mész, szavazásnál is rossz. Jó, most nem magamat nézem, mert én el tudom olvasni, de ha bejön egy idős nő vagy férfi, annak a látása is rossz és nem biztos, hogy el tudja olvasni.”
(E. V.)

A két csoport válaszainak összehasonlítása alapján leszögezhetjük, hogy egyáltalán nincs különbség a jelenleg cselekvőképes és a gondnokság alá helyezett egyének választással kapcsolatos gondolatainak változatossága és színvonala között, sem pedig a két csoport közügyekben való tájékozódási szándéka között. Ezalatt azt értem, hogy mindenhol jelentek meg olyan válaszok, melyek összetett és átgondolt véleményeket tükröztek, és olyanok is, melyek arra mutatnak, hogy az egyén bár élt szavazati jogával, valójában nem értette meg annak jelentőségét, illetve a döntését pillanatnyi hangulatra, vagy más személy döntésére hagyta. Nem tudom elégszer hangsúlyozni, hogy a megalapozott vélemény hiányát véleményem szerint – a demokratikus rendszer jelenlegi működési keretei közt – nem róhatjuk fel az értelmi fogyatékos embereknek. A fenti állításom két dolgot jelenthet, a gondnoksági rendszer ebből a szempontból rosszul szelektál az egyének között, illetve olyanokat is gondnokság alá helyez, akiket nem kéne, viszont néhány embert a véletlen folytán szabadnak hagy, holott képességeiket tekintve bizonyos szempontból elmaradnak gondnokolt társaiktól.

A cselekvőképesség elvesztésének folyamata az érintettek szemével

Az értelmi fogyatékos emberek intézményes keretek közt történő jogfosztása és kizárása állampolgári jogaik gyakorlásából önmagában rengeteg, a korábbiakban már felsorolt problémát vet fel, a folyamatnak az egyéni életút szintjén történő feldolgozásáról azonban kevesebb szó esett. Az a tény, hogy egy külső döntés hatására valakit a cselekvőképességétől megfosztanak, természetesen számos alapvető változást eredményez az illető életében. Ezekről a változásokról és a folyamat tétjéről az érintetteket mindenképpen tájékoztatni kellene az eljárás során, hiszen a törvény egészen addig cselekvőképességnek tartja a társadalom 18. életévét betöltött tagjait, míg annak ellenkezőjéről a bíróság állást nem foglal.

A felvett interjúk során külön rákérdeztem a tájékoztatás meglétére, a módra, ahogyan az értelmi fogyatékos személyek előtt világossá vált jogfosztottságuk, illetve a döntésnek életükre gyakorolt közvetlen hatásaira. A gondnokság alá vételi eljárásról tapasztalataim szerint általánosságban elmondható, hogy az érintettek nincsenek sem céljaival, sem lefolyásával tisztában, sokszor értetlenül fogadják az elmeorvos szakértői vizsgálat során felmerülő kérdéseket, valamint az egész folyamatot. Egyikük ezt a következőképpen írja le:

„százszor elmondták, hogy el tudom-e tartani magam, vagy nem? Ezen törték a fejüket, hogy tud-e számolni, tud-e írni és én mindig meg voltam lepődve, hogy minek ez a sok kérdés.” (A. G.)

Az egyik interjúalany azt mondta, hogy a kérdések közt, amiket feltettek neki, szerepelt olyan, mely családja apai ágára vonatkozott, ám ezekre azért nem tudott válaszolni, mert sosem ismerte a családnak azt a részét. Óriási problémára mutat rá, ha a cselekvőképességet mérő eljárás során felmerülhetnek olyan kérdések, melyek ismerete nem várható el valakitől, ám szerepet játszik abban, hogy valakit miként minősítenek. Természetesen ebből a példából nem derül ki, hogy az eljárás során a bíróság elvonatkoztatott-e ennek a válasznak a beszámításától, és a döntést a többi kérdés során tanúsított magatartás alapján hozta-e meg. Az érintett narratívájában mindenesetre ennek a kérdésnek a jelentősége felértékelődik, és a gondnokság alá vétel egyik fontos elemévé válik. A kategóriába soroló rendszer és az egyén között úgy tűnik, nincs teljes konszenzus arra vonatkozólag, hogy mi indokolja a cselekvőképtelenség kimondását, az egyén feje fölött történő döntéshozatal egyik szerencsétlen járuléka, hogy miután valakit megfosztanak jogaitól, utólag nem is kötelesek felvilágosítani, hogy miért tették azt vele. A döntésből következik az egyén alkalmatlanná nyilvánítása a mögöttes indokok megértésére.

„V: Hát két kérdésre nem tudtam, az egyik apámnak a szüleit, hogy hívták, meg ilyen dolgok, hát honnan tudjam. Meg hogy hol vannak eltemetve, hát azt se

tudtam, mondtam nekik, hogy ilyen kérdéseket ne is kérdezzenek, mert erre nem tudok válaszolni.

K: Ezt azért nem tudtad megválaszolni, mert nem ismerted őket, vagy...

V: Nem, nem ismertem őket.” (Zs. Á.)

Egy másik érintett állítása szerint mivel a kérdésekre tudta a választ – különösen abból kifolyólag, hogy szakközépiskolát is végzett –, utólag biztos abban, hogy a gondnokság alá helyezés előre el volt döntve az intézet falai közt, ahol gyakorlatilag mindenkit gondnokoltak. Két alany válaszaiban is úgy jelenik meg a folyamat, mint aminek eredményét kifejezetten igazságtalannak érzik. Zs. Á. arra a kérdésre, hogy igazságosnak tartja-e az ügyében hozott döntést, a következőt mondta:

„Nem... Ha valamit akarok, az legyen meg. Ha én normálisnak tartom magam, be tudom osztani a pénzt, akkor minék (...) Hogyha kell valami, akkor hirtelen a gondnokhoz kell forduljak. Nekem ez rosszul esik.”

A tájékoztatás hiányára és magára a folyamatra természetesen nem reagált mindenki meglepetten, a válaszadók között akadt olyan, aki nem emlékezett sem magára az ügymenetre, sem azokra az érzésekre, amik benne kavargtak. E.L. szükséges eseményként beszél róla, mivel édesanyja halála után természetesnek tartja, hogy valaki más vette át a korábban a szülő által betöltött gondoskodó szerepet. Az ő esetében, mivel gyámnak saját testvére lett kijelölve, kevésbé volt drámai a végbement változás. Kijelenthetjük, hogy a gondnokság folyamata azokban az esetekben, ahol a korábbi élethez képest nagy változást jelent az egyének életében, jelentős traumával jár, rendszerint erős negatív érzelmekkel, csalódottsággal, haraggal, vagy éppen értetlenséggel reagálnak rá. Azok a személyek, akik korábban is gyakorlatilag cselekvőképtelenként – állapotuk és/vagy környezetük hatására –, az állampolgári jogok gyakorlása nélkül éltek, nem rendelkeznek kialakult véleménnyel, vagy nem bánják különösképpen azt.

Utóbbi kevésbé tájékozott, és a gondnoksági folyamatra passzívan tekintő attitűdre is találunk néhány példát a felvett interjúkban:

„K: És közben helyeztek gondnokság alá?

V: Igen.

K: Miért?

V: Édesapám meghalt 1997. március 23-án, most lesz az évforduló, hogy 12 éve meghalt.

K: Miután meghalt, azután vettek gondnokság alá.

V: Nem tudom, anyukámat kéne megkérdezni.

K: Milyen érzés volt? Elmentél egy ilyen beszélgetésre?

V: Már nem emlékszek.

K: Emlékszel milyen kérdéseket tettek fel neked?

V: Már nem tudom, régen volt nagyon.

K: Azt elmondták, hogyha valaki gondnokság alatt van, az pontosan milyen következményekkel jár az életére nézve?

V: Nem tudom.

K: Tudod, hogy az, hogy gondnokság alatt vagy, az mit jelent?

V: Hogy anyukám a gyámom.” (T. B.)

Egy esetben a válaszdónak megkönnyebbülést jelentett, hogy életének irányítása más kezébe került, de ő is tisztán reflektált a kialakult helyzetre, és a szokásostól eltérően ítélte meg azt. Ez a hozzáállás arra utalhat, hogy a sérült emberek életét támogató, segítő rendszer természetesen szükségszerű, és sok esetben az egyén által is pozitívan megélt forma. Azoknál a fogyatékos klienseknél, akiknek állapota nem feltétlenül indokolná, hogy jogaiktól teljesen megfosztva éljenek, ám bizonyos ügyek intézésénél szívesen igénybe vennék/rászorulnak a támogató, vagy éppen helyettes döntéshozatalra, a jelenlegi rendszer fekete-fehér megoldást nyújt. Jogilag vagy teljes mértékben jogfosztottá teszi őket, vagy rájuk hagyja életük ügyeinek intézését, mely abban az esetben jelent problémát, ha nem áll a háttérben olyan család, mely optimális mértékben tudná segíteni mindennapos dolgai intézésében. A lenti idézetből az is kitűnik, hogy milyen ellentmondásos helyzetet teremt az egyén számára annak az állapotnak a tudomásulvétele, mely leginkább az öregekéhez hasonlít, valamint milyen ambivalens magának a pénz kezelésének a másra történő átruházása.

„K: Andrea a gondnok?

V: Őt választottam, ő kezelte a pénzt mindig. Volt főnökasszonyom. Ő belement, hogy ő kezeljen mindent, az irataimat. Volt ilyen szociális foglalkoztató, le vagyok százalékolva, csak annyi van, hogy nehéz elmondani... Hogy nyugdíjas, rokkant nyugdíjas vagy, mert amúgy 60 évesek szoktak nyugdíjasok lenni, én meg 40 vagyok. Régebben volt a pénzem, amit elkölthettem, most az Andrea osztja be, a bankban ő intézi. Kaptam ilyen utazási kedvezményeket, Volán, meg a metrón. Volt ilyen utalvány...” (L. Gy.)

Az a pillanat, amikor az egyének realizálták jogfosztottságukat rendszerint nem az ítélet kimondásakor, hanem a gondnok személyes megjelenése után következett be, amikor ismertette velük az új helyzetet. Több interjúban úgy írják le, hogy a gondnok egyszer csak váratlanul feltűnt és bejelentette, az életüket érintő kérdésekben a továbbiakban ő hoz döntéseket. Voltak olyan személyek, akik maguk érdeklődtek arról, hogy mivel jár a gondnokság az életükre nézve, másokkal az intézetben közölték, hogy gyámjuk van, ám annak következményeit csak folyamatában tapasztalták meg. A cselekvőképességüktől megfosztott válaszdók majdnem mindegyikénél egyértelműen negatív, rossz élményként szerepel a gondnokkal való találkozás, melyre érzelmileg zaklatottan és csalódottan reagálnak. Úgy is mondhatnánk, hogy egyfajta kudarcént és szegényként élik meg, akárcsak magát a döntést is, mely azt is jelenti, hogy felfogják a jogfosztott státusz jelentőségét. Erre jó példa lehet, hogy két válaszdó is megemlí-

ti másik, szintén fogyatékossgal élő társát, akiket rosszabb állapotukból kifolyólag inkább gondolnak cselekvőképtelennek, mint saját magukat.³ Ez különösképpen igaz akkor, amikor váratlanul szembesültek korábbi lehetőségeik gyökeres változásával. Az egyik válaszdó így számol be az eseményről:

„...mert ugye ezt velem nem közölték, én ezt csak a gondnokomtól tudtam meg, mikor kirendelték a gondnokot. (...) Közölte, hogy ő fogja kezelni a pénzemet, és hogy nem sok választásom van, mert, hogy neki ez a feladata, hogy minden hónapba hozza a pénzt, meg minden hónapban bevásárol. Most ez hülyén néz ki, mert például nekem vett olyan dolgot, amit nem is kértem.” (E. V.)

Egy másik esetben pedig:

„Hát, hogy gondnokság alá tettem, hogy se ide, se oda. Hogy ne tudjak sehova se menni. Az az értelme ennek.” (A. G.)

A jogfosztottság ilyen tiszta átlátása az általam meginterjúvolt nyolc cselekvőképtelennek nyilvánított egyén közül hat esetében megfigyelhető. Különböző mértékben ugyan, de képesek voltak megnevezni a folyamat következményeit, visszaemlékeztek belőlük kiváltott érzelmekre, és állást foglaltak az ítélet jogosságát illetően.

„K: Milyen érzés volt, hogy gondnokság alá vettek?

V: Hát nem volt jó, nekem nem volt jó. Jó volt azért, de nem igaziból. Nem úgy voltam gondozás alatt, különben én takarítottam azelőtt a foglalkoztatót... most is milyen kosz van ott...” (A. A.)

„K: Hogyan fogadtad, amikor meg tudtad, hogy gondnokság alá kerültél?

V: Hát, meglepődtem. Mert sokáig azt se tudtam, hogy ebben a betegségben szenvedek.” (E. L.)

Az ő esetükben álláspontom szerint feltétlenül szükséges volna a gondnoksági rendszer reformjának differenciált struktúrája, aminek során különböző ügcsoportokban vizsgálhatnák meg képességeiket.

A fenti idézetek is jól példázzák azt a tehetetlen dühöt, vagy meglepettséget, amivel az értelmi fogyatékos személyek egy része fogadja gondnoksága hírét, és áll értetlenül azelőtt, hogy számos, korábban általa végzett tevékenység más irányítása alá kerül. Az

³ „Okányban is megmondták az ottani gondozók is, hogy minek gondnok nekem. De volt egy tolókcocsis, annak meg nem volt gondnoka.” (Zs. Á.)

„Én nagyon bízok, abban, hogy majd most, 2010-ben megyek és el fogják törölni, mert voltam már felülvizsgálaton, hogy igazából nem értik, hogy én miért vagyok gondnokság alatt. Hogy vannak nálam sokkal elesettebbek, meg sokkal tehetetlenebbek és azok nincsenek gondnokság alatt. Én meg ugye, aki önálló életet élek, tudok főzni, tudok mosni, tudok takarítani...” (E. V.)

ilyen, kétségkívül emberi méltóságot sértő helyzetek elkerülése végett lenne célszerű az egyének megfelelő tájékoztatása a procedúra életükre gyakorolt hatásairól, illetve egyúttal felvetődik a kérdés, hogy mennyiben tekinthető cselekvőképtelennek valaki, aki ilyen mértékig képes felismerni és megfogalmazni a szituációból adódó hátrányokat. Az a terület, ahonnan kizárják őket, nem idegen számukra, korábban maguk is benne mozogtak. A gondnokság az arra való képtelenség elismerése, hogy az egyén belátási képességeinek birtokában döntéseket hozzon. Nehéz lenne megállapítani, az életvezetés mely foka tartozik már a cselekvőképtelen tartományba, mely marad a normalitás síkjában. Interjúim során többször éreztem, hogy bár fogyatékos személyekkel beszélek, az általuk meghozott döntések, a megfogalmazott vélemények sok szempontból nem szolgálhatnának annak alapjául, hogy felettük gyám rendelkezzen. Ezzel az állítással nem sérültségük tényét szándékozom kétségbe vonni, csupán annak a felismerésnek szeretnék hangot adni, hogy a határ jó döntés és rossz döntés, valamint felelős és nem felelős belátási képesség között igen relatív. Az ő szándékaik, terveik nem tértek el jelentősen a „normális” emberek vágyaitól, a megvalósításban való akadályozottság felismerését követően helyesen érzékelték mindazon képességek hiányát, melyben korlátozva lettek. Az, hogy a cselekvőképtelenek kategóriájának kialakítását a sérült emberek szimbolikus elnyomására való törekvés okozta, egyre világosabban látszik.

A cselekvőképtelenség mindennapi érzékelése

A leggyakoribb területek, ahol a válaszadók az általános önállótlanyságon túl különösképpen hiányát érezték döntési kompetenciájuknak a pénzkezelés és a házasságkötés voltak.

Pénzkezelés

A pénz feletti rendelkezés a legkézenfekvőbb és legközvetlenebbül jelentkező tünete a cselekvőképtelenségnek, különösképpen abban az esetben, ha az egyén korábban rendelkezett némi jövedelemmel, vagy akár vagyonnal. A csalódottságon túl több helyen a gyanakvás motívuma jelent meg, mint egyfajta félelem, vagy éppen már meglévő tapasztalat, hogy pénzüik kezelője kifosztja őket. Két interjúban konkrétan felmerültek a gyámmal szemben pénzkezeléssel kapcsolatos vádak:

„Meg voltam lepődve, nem tudtam se nyelni, se köpni. Ne úgy álljon már oda... Ha tudom, hogy most adtuk el a házat, akkor ne mondja, hogy nincs pénzem, mikor tudom, hogy van ... (szünet) utána kiderült, hogy van pénzem, utána két nap múlva jött, hogy tudok neked venni ruhát, meg ilyen dolgokat... ne csináljanak belőlem, ilyen... hülyét, nekem ilyen nem kell.” (Zs. Á.)

„Hát nekem a Rita a harmadik gondnokom, mert előtte volt a párom testvére, aki most mondhatom nyíltan? Eltette a pénzünköt, mert tudni kell, hogy akit ki-

rendelnek gondnokul, a fele nyugdíj az őhöz megy, a másik fele meg énhozzám és mi soha nem láttuk a nyugdíjunknak a másik felét. Akárhányszor rákérdeztünk, azt mondta, hogy nem tudom, úgyhogy eltette, úgyhogy le lett váltva.” (E. V.)

A második interjúrészletből kitűnik, hogy a kliens szemszögéből a pénz más által történő kezelése lopásnak, eltulajdonításnak minősül, függetlenül attól, hogy a hivatalosan kijelölt gyám valóban visszaélt-e a helyzetével és bűncselekményt követett el, vagy csupán munkáját végezve, legjobb belátása szerint a kliensre fordította a kérdéses összeget. Ahogy erre már korábban is utaltam, kétségtelenül számos lehetőség van arra, hogy a kirendelt gondnok visszaéljen az anyagi javak felett gyakorolt hatalommal. Ennek egyik módja, hogy a kliens pénzét saját célra költik el, majd úgy számolnak el vele, mintha rá fordították volna. A másik módszer elsősorban azokban az esetekben fordulhat elő, amikor a gyám a családtagok közül kerül ki, és emiatt érdekében áll hátráltatni a pénz elköltését jövőbeni örökösödésének reményében. Tapasztalataim szerint az egyén észlelésében ez utóbbi kevésbé tűnik fel, aggodalomra leginkább az ad okot, ha a gondnok költi a pénzüket, holott az nem minden esetben jelent károkozást vagyonukra nézve. Ennek a két síknak az elválasztása több személy esetében nehézséget okozott.

„Az jó, hogy amíg a pénzecském ott van és tartogatják... nem tudtam azt, hogy nőszülni se fogok tudni meg... és egyszer volt a tolvaj, aki az első gondnokom volt, az már tuti, az már az izére ment, a lakásra, hogy menjek onnan ki. Engemet ki-dobott onnan, onnan meg szépen betettek a Balassába, hogy melyik lesz a legjobb gyógyszer az epilepszia ellen.” (A. G.)

Házasságkötés

A házasságkötés két olyan esetben merült fel, ahol az értelmi fogyatékosok komoly kapcsolatban éltek és igazságtalannak érezték, hogy szándékuk ellenére nem vehetik feleségül párjukat. Ezen a területen is jelentős problémákat okoz az értelmi fogyatékos személyek alultájékoztatása, melynek következtében akkor szembesülnek a korlátozás jelentőségével, amikor közvetlenül szeretnének élni a lehetőséggel. Ebben az esetben feltehető persze a kérdés, hogy az érintettek megértenék-e egyáltalán, ha felvilágosítanák őket a pontos következményekről. Álláspontom szerint a jelenlegi gondnoksági rendszer egyik legnagyobb hibája, hogy olyanokat is korlátoz, akik képesek életüket és szükségleteiket átlátni, igényeiket kifejezni, viszont a cselekvőképtelen kategóriába kerülve elvesztik jogosultságukat még arra is, hogy megfelelően tájékoztassák őket arról, mit vettek el tőlük.

„Most itt van ez a szerencsétlen asszony, az asszonyt kérdezi a mamája. Én szeretem, befogadtam 2003-ban, jó lesz, majd meg fogunk esküdni, majd viszem valahová, ahol fogunk élni (...) nem tudtam azt, hogy nőszülni se fogok tudni meg...

Ezen még a fejemen se ment keresztül, hogy nem jöhet hozzám. Ezt senki se mondta.” (A. G.)

A házasság és a párkapcsolat egy másik interjúban úgy jelent meg, mint amire az illető fogyatékoságából kifolyólag képtelen. Ez az interjúalany közvetlenül 18. születésnapja után került édesanyja gyámsága alá, és elmondása szerint ő az, aki nem engedi neki, hogy barátnője legyen. A tiltás ellenére ő szeretne családot, gyerekeket, ám elfogadta, elhitte, hogy erre nem alkalmas. A cselekvőképesség korlátozásának bizonyos esetekben szélesebb körű közvetett hatása is lehet, mint jelen példa esetében, magának a párkapcsolat létesítésének korlátozása, holott azt semmilyen írott törvénnyel nem akadályozzák meg.

„(...) szívesebben lennék önálló, ha nem lett volna ez az értágulatom, akkor lehet, hogy már megnősültem volna, lenne feleségem, gyerekeim. Nem tudom felnevelni a gyerekeimet, az a baj. Mert én sérültnék születtem. Biztos fel tudnám én is. Csak nem tudom... de megadnám neki a nagy szeretetet.

K: El tudod képzelni, hogy lesz egyszer feleséged vagy gyereked?

V: Anyukám nem engedi meg.

K: Mit mond, miért nem engedi meg?

V: Senki nem állna velem szóba. De azért én szeretnék szerezni egy csajt, egy barátnőt, hogy legalább egy barátnőm legyen.” (T. B.)

Fontos aspektusa a párkapcsolatról való gondolkodásnak a gyerekvállalás, hiszen egy értelmi fogyatékos embernek ugyanúgy lehet igénye arra, hogy családot alapítson. A gondnokság intézménye ha megakadályozni nem is tudja gyermekek fogantatását, a párok életébe ezen a területen is jelentős akadályokat gördíthet. Jelen dolgozatban nem áll módomban a sérült emberek családalapítási lehetőségeinek jogi, gyakorlati és etikai síkon történő elemzése, mindössze arra szeretnék rámutatni, hogy egy gondnokság alá helyezett személy narratívájában hogyan jelenhet meg ez az ügy. Az egyik interjúalany a következőt válaszolta arra a kérdésre, hogy tisztában van-e azzal, nem köthet házasságot:

„V: Tudok róla, mi akkor is boldogok leszünk. B.B. mondja mindig, hogy lesz kisbabánk, mi meg mondtuk neki, hogy nem lesz még gyerekünk.

K: És terveztek a jövőben?

V: Jánossal már beszéltem, azt mondta, hogy fogadjunk örökbe, két fiút szeretnénk.” (A. A.)

A fenti idézet arról tanúskodik, hogy a cselekvőképtelennek nyilvánított személy amellet, hogy tisztában van a korlátozás következményeivel, életét anélkül is megpróbálja saját magának tetszően kialakítani. Az interjú többi részéből kiderül, hogy a pár több mint egy éve van együtt, talán ez indokolja, hogy nem a jelenben, csak a távoli jövőben terveznek családot alapítani. Ez a mozzanat rendkívül felelős gondolkodás-

ra vall, mint ahogy az a tény is, hogy saját gyermek helyett örökbe fogadni akarnak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az egyén saját magát nem tartja erre alkalmatlannak. A rendszer véleménye itt homlokegyenest ellentétes megoldást nyújt az értelmi fogyatékos személy állapotából fakadó problémájára, mint ő maga.

A nemzetközi dokumentumok sorában a legutolsó fontos lépés az ENSZ Közgyűlése által 2006. december 13-án elfogadott, a Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény, melyet Magyarország is ratifikált 2007. július 20-án. A dokumentumot aláíró államok garantálják számukra mindazoknak az állampolgári és emberi jogoknak a biztosítását, melyek mindenki mást megilletnek. Dolgozatomban a gondnokság jelenlegi intézményének bemutatásán keresztül kívántam rávilágítani arra, hogyan folytatható az a klasszicizmus kori szimbolikus elnyomási/elzárási forma, mely az emberek egy csoportját a cselekvőképtelenség kimondásával a társadalmon kívülre helyezi. A gondnokság jelenlegi jogi intézménye számos aggályt vet föl, egyrészt, mert nem veszi figyelembe a nemzetközi dokumentumokban Magyarország által vállalt kötelezettségeket, másrészt több tízezer embert tesz jogfosztottá egy olyan bürokratikus eljárás során, melynek alapjául a társadalom átlagos személyiség-struktúrájától és kompetencia-szerkezetétől való eltérés szolgál, tehát a normától, normalistól való különbözőség olyan foka, amit a jogalkotó veszélyesnek ítél elsősorban az egyén saját életére nézve. A jogi védelem szándéka a belátási képesség hiányára hivatkozva valójában megvon minden jogot, mely az egyéneket illeti meg, átruház egy kijelölt személyre, a gondnokra, aki a továbbiakban a helyettes döntéshozatal elve szerint dönt a fogyatékos személy életét érintő kérdésekben. A döntési kompetencia átruházása egy másik félre lehetetlenné teszi a társadalmi integrációt, így az autonóm, önálló élet megvalósulását, melynek során az egyén maga hozhatja meg döntéseit, vállalva azok esetleges negatív következményeit is. A fogyatékosok kategóriájának története itt visszanyúlik a klasszicista kori elzáráshoz, csakhogy a fizikai elkülönítés jogi értelemben, szimbolikusan kerül megvalósításra. A gondnoksági rendszer széleskörű következménye a csoport életére nézve, hogy a kiskorúsító, cselekvőképtelenként való meghatározás azokra az értelmi fogyatékosokra is kiterjed, akik jogilag teljes jogú állampolgárként élik mindennapjaikat. Egyik feltevésem szerint, a gondnokság jelenlegi intézménye sok esetben indokolatlanul és megfelelő tájékoztatás nélkül foszt meg a cselekvőképességétől értelmi fogyatékos embereket. Az ennek igazolására készített interjúkból világosan kirajzolódott, hogy sem az eljárás előtt, sem a kedvezőtlen ítélet után nincsenek tájékoztatva az egyének az életükben bekövetkező gyökeres változásokról. Számos esetben tehetetlen dühvel és értetlenséggel reagáltak arra, hogy életük irányítása más kezébe került. Véleményem szerint abban az esetben, ha az érintettek képesek megfogalmazni és felmérni azokat a hátrányokat, melyek a cselekvőképesség elvesztésével járnak, nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy semmilyen szinten sem rendelkeznek a belátás képességével. A legtöbb esetben a válaszadók pontosan érzékelték a változásokat és komoly érzelmi traumaként élték meg azt a pillanatot, mikor a gondnok megjelenésével szembesültek jogfosztottságukkal. Ennek a jogi intézménynek a létezése tehát súlyosan szemben áll mindenféle emberi jogi normákkal. Úgy vélem, a gondnoksági rendszer

egyik legnagyobb hibája, hogy rosszul szelektál, és sok esetben értelmetlenül foszt meg embereket cselekvőképességük gyakorlásától. Az interjúk során a politikai életben való részvétel kapcsán azt találtam, hogy mind a gondnokoltak, mind a cselekvőképeselek válaszaiban megtalálható azoknak a választási magatartásoknak a széles spektruma, melyek a többségi társadalom válaszait is jellemzik. Ez alighanem azt jelenti, hogy a gondnokság alá vétel sok esetben a szerencsén múlik, és adott esetben minden fogyatékos jogfosztottá tehetnének, akármilyen képességekkel is rendelkeznek. A folyamat strukturálisan alkalmatlan arra, hogy emberek belátási képességét meghatározza, ennek egyik bizonyítéka az, hogy csupán orvosi szempont felhasználásával nyilatkozik teljes körűen az életvezetéshez szükséges képességekről. A megoldást kétségkívül az új Polgári Törvénykönyvben szereplő úgynevezett támogatott döntéshozatal intézménye nyújtaná, mely külön ügycsoportokban határozná meg az egyének képességét és egy kijelölt segítő szerepével, csupán segítséget kívánna nyújtani a döntések meghozatalához. Ennek hiányában, a jelenlegi szabályozás mellett nem mehet végbe hazánkban az értelmi fogyatékos személyek társadalmi integrációja, holott nemzetközi egyezményben vállaltunk erre kötelezettséget. Ahhoz, hogy a klasszicista kori elzárás-politika jelenkori örökségét felszámoljuk, Magyarországnak is biztosítania kéne az integráció megvalósulásához szükséges feltételeket a gondnoksági rendszer teljes strukturális átalakulásával.

Irodalom

Baxter, Vanessa: Learning to Interview People with a Learning Disability. In.: *Research Policy and Planning* 23 (3), 2005.

Giddens, Anthony: *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

MDAC, Guardianship and Human Rights in Hungary, Analysis of Law, Policy and Practise, 2007. <http://www.mdac.info/en/reports> (2009.11.18.)

A fogyatékossgal élő hallgatók felsőoktatásba való bekapcsolódását meghatározó tényezők

„A leszakadásra hajlamos rétegek társadalmi integrációja azon is múlik, hogy hogyan alakul motiváltságuk, aspirációjuk, a humán erőforrás-fejlesztésbe való személyes beruházási hajlandóságuk. Ezeket a közvetlen oktatási feltételek és a munkaerő-piaci kilátások mellett az egészségügyi ellátás, a szociális biztonság és számos más tényező is befolyásolja, amely így a képzési-felzárkóztatási folyamat tágabb környezeteként is értelmezhető, és amelyekre egyidejű figyelmet kell fordítani.”¹

Mártonfi György és Tordai Péter szakértői vitájának e részlete jól mutatja, hogy a fogyatékossgal élő személyek társadalmi integrációjának sikerét, mikéntjét számos tényező határozza meg. Az integráció megteremtésében a felsőoktatásnak meghatározó szerepe van, (Sulyok Tamás, 2010) és egyértelműen hozzájárul ahhoz, hogy a fogyatékossgal élők munkavállalási lehetőségei kiszélesedjenek, életminőségük javuljon.

Míg korábban az érettségit tekintették az elhelyezkedés előfeltételének, manapság a felsőfokú végzettség vette át ezt a szerepet. Az európai uniós és hazai trendeknek megfelelően egyre inkább az egész életen át tartó tanulás válik meghatározóvá. „A F fiatal Diplomások Életpálya Vizsgálata alapján [...] kiderült, hogy minden korcsoportban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők foglalkoztatási rátája a legmagasabb.”² Ezzel kapcsolatban azt gondolom, hogy a jelen munkaerő-piaci légkörben, amikor egyre élesebb verseny folyik a munkavállalók között, az állások betöltésére a fogyatékossgal élő személyek számára is meg kell teremteni, vagy akár növelni annak lehetőségét, hogy hasonló esélyekkel induljanak, mint nem fogyatékossgal élő társaik. Ennek egyik fontos előfeltétele, hogy magasabb iskolai végzettséget érjenek el. Ezért válik egyre sürgetőbb kérdéssé a fogyatékossgal élő személyek minél nagyobb arányú bevonása az oktatásba, és ezen belül a felsőoktatásba is. Az oktatás, felsőoktatás társadalmi integ-

¹ Mártonfi György és Tordai Péter „Az oktatás és a munkaerőpiac kapcsolódása” című, a Nemzeti Fejlesztési Terv II. előkészítését szolgáló, az oktatási szektor fejlesztési szükségleteiről szóló szakértői vita strukturált összefoglalója: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=egyeb-munkaeropiac>

² <http://www.hetek.hu/fokusz/200705/diplomagyar>

rációt elősegítő szerepe, hogy hozzájárul a fogyatékkal élő személyek munkavállalási lehetőségeinek kiszélesedéséhez.

Jelen dolgozatban azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a fogyatékossgal élők felsőoktatásba való bekapcsolódását milyen tényezők befolyásolják.

Hátrányok és küzdelem

Kétféle hátrányt különböztetünk meg: az egyik a fogyatékossgai hátrány, a másik a szociokulturális hátrányos helyzet. „Fogyatékossguk súlyosságának fokozatai vannak, ezek meghatározzák segítségük, oktatásuk lehetőségeit. Másként hátrányos helyzetűek, mint azok, akik szociokulturális hátrányokkal küzdenek. A kétféleképpen okolható hátrány nem tévesztendő össze egymással, azonban a fogyatékossgai hátrány összekapcsolódhat szociokulturális hátrányokkal.” (Csoma Gyula, 2006)

A felsőoktatásban való részvételt befolyásoló tényezőként tartjuk számon a családi hátteret, egyéni döntéseket, tanulmányi eredményeket, illetve egyéb szociokulturális tényezőket, melyek ugyan mindenki esetében meghatározóak, azonban ezek is tartalmaznak az érintett csoportra jellemző specifikus elemeket. A következőkben külön-külön veszem sorra a különböző tényezők szerepét.

Mindenekelőtt szeretném meghatározni, hogy mit értek a nehézségekkel való megküzdés alatt. A fogyatékossgal élő személyeknek az állapotukból adódó nehézségekkel az élet számos területén meg kell küzdeniük.³ Nem kizárólagosan az egyént érinti mindez, hanem családját, környezetét is. Az első állomás a bekövetkezett állapot felismerése, s a vele való szembesülés. Mindezt a helyzetfelmérés, elfogadás, alkalmazkodás lezáródása jelenti. A második állomás a megoldási alternatívák keresésével és a gyermek megfelelő elindításával zárul. A harmadik mérföldkő a tankötelezettség befejezésével kezdődik, ez lehet a továbbtanulás, vagy a munka világába lépés. Olyan megoldást kell találni, amely a leginkább megfelelő a fogyatékossgal élő gyermek önálló életvitele szempontjából. (Kálmán, 1994)

Első állomás: szembesülés a bekövetkezett állapottal

A fogyatékossgal született gyermek világrajövetelét követően átstrukturálódik a család helyzete. Az első állomásnál, amikor a szülő szembesül gyermeke állapotával, bekövetkezhet, hogy úgy érzi, a gyermeke által hordozott stigma áthagyományozódik rá is. (Goffman, 1981) A stigma Goffman meghatározásában „olyan nem kívánatos eltérőség jele, amely [egy személyt] a mások által vártnál különbözőnek mutat”. Három

³ Fogyatékossgatudományi Tanulmányok III. Disability Studies Fogyatékossg definíciói Európában Összehasonlító elemzés 2009 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar

típust különböztet meg: a testi fogyatékoságok, „a jellem torzulásai”, valamint a faji, nemzeti, vallási kisebbséghez tartozás. Goffman azt hangsúlyozza, hogy nem feltétlenül szükséges látni a fogyatékoságot, elég a fogyatékoság ismerete is. (Goffman, 1981: 184) A stigma egy „érzelemmel megtöltött címke” egy bizonyos kognitív kategória megnevezésére. Két lényegi összetevőt tartalmaz: egy erőteljes érzelmi viszonyulást kifejező attitűd-tényezőt, és egy túláltalánosított nézet-tényezőt. A stigmával való együttlés szempontjából fontos, mit gondol a stigmatizált. Milyen hatást gyakorol rá az, ha valóban ismerik stigmájának valódi lényegét? Vajon a kívülállók tisztában vannak azzal a stigmával, amelyet az érintett sajátjának gondol? Az áthagyományozódott stigmatizáltság érzése előidézheti, hogy a szülők szégyenként élik meg a bekövetkezett helyzetet, s begubóznak. Legszívesebben elrejteneik a gyermeküket és tudomást sem vennének a történekről. Ebben az átalakult helyzetben életük valamelyest beszűkülhet, zárt forma alakulhat ki. A gyermek fejlődésére negatív hatással lehet, ha látja, érzi, hogy a szülőnek nem sikerült megbékélnie a kialakult helyzettel. A stigma ereje változik az idők során, a tömegkommunikáció, a felvilágosítás jelentős hatást érhet el ennek gyengítése, de erősítése terén is. (Allport, 1977)

Ugyanakkor megfelelő körülmények esetén a fogyatékosággal élő személy olyan erőforrásokhoz nyúlhat, melyek segítik a probléma megoldásában és a stigmákkal való megküzdésben. Ha ezek közül az erőforrások közül meg szűnik egy-egy, akkor is újabb támaszokba kapaszkodhat. (Welch, 1987) Ilyen erőforrásként tekinthetünk azokra a küzdési stratégiákra (Lányiné Engelmayer Á., Takács K., 2004)⁴, amelyek részei az egészséges és erős személyiségnek, de a külső segítség informális, baráti, családi, és intézményes formáira (pszichológiai segítség, családsegítő szolgálat stb.) is.

A magyar helyzetről kevés szisztematikus tudásunk van. Legutóbb 1994/1995-ben készült egy kutatás a sérült gyermekeket nevelő szülők körében. Ebben a kutatásban megkérdezték az érintett szülőket, hogy a gyermek megszületését követően kikre, milyen típusú segítségre támaszkodhatnak. A válaszoló sérült gyermekeket nevelő családok 45 százaléka legközelebbi személyként a gyermekkel foglalkozó orvost, terapeutát jelölte meg. Vekerdy Zsuzsa azt is említi, hogy a megkérdezettek mindössze 5 százalékának volt rehabilitációs központtal kapcsolata, 3 százalékuk említette, hogy korai fejlesztő központokkal is kapcsolatban vannak. Arra is fény derült az elmondottakból, hogy a szolgáltatások messze vannak és nehezen hozzáférhetőek. (Vekerdy Zsuzsanna, 1997: 51-64)

⁴ „nem csak a sérült képességeket kell vizsgálni, hanem azt az embert, aki ezeknek a hordozója...”

Második állomás: az alternatívák felkutatása a gyermek életének megfelelő elindításához

A családnak, szülőnek nagy felelőssége van abban, hogy milyen irányba egyengeti fogyatékossgal élő gyermeke életét, hiszen törvény szerint a gyermek nagykorúvá válásáig az ő döntései meghatározóak. A család izolálódásának, illetve az izolált nevelésnek következménye lehet az is, hogy mind a szűk környezet, mind az egyén kilátástalannak látja a társadalmi előmenetelét. (Bánfalvy Csaba, 2000: 81–116) Szerintem ez is közrejátszhat abban, hogy később hogyan vélekednek a szülők a gyermek önálló életviteli képességéről, munkavállalásáról, illetve a felsőoktatásban való továbbtanulásáról.

„A családi háttér a tanulás, és tudásértékként való kezelése a tanulási folyamat egyik kulcsa.” (Bajusz Klára, 2000) „Az önbecsülés sarkalatos pont a fogyatékos gyermek számára, mert ezzel eljuthat a sikerhez. Ha hisznek saját képességükben, keményebben fognak próbálkozni. Ha keményebben próbálkoznak, sokkal valószínűbb, hogy sikert érnek el, és ezáltal tovább növekszik a hitük saját értékükben.” (Selikowitz, 1996) Az egészséges önbecsülés mindenképpen hatással van a gyermek jövőjére is. Jobban meg fog birkózni az élet gondjaival, ha képességei korlátozottak is. A szegregálódás már a korai időszakban megkezdődhet. (Tausz Katalin, 1997) A család az úgynevezett „kapcsolati tőke” (az embereknek a másokkal kialakított informális és segítő hálózatai) alapja is, ami az egyének társadalmi előmeneteli lehetőségeit ugyanolyan, vagy még nagyobb erővel szabja meg, mint a formális intézmények, szabályok és rendszerek.” (Bourdieu, 1978) A családi szocializáció mellett leginkább az iskola tölti be ezt a szerepet. Az iskolai hátrányok a gyermekkor korai időszakában is elkezdődhetnek.

Welch humán-ökorendszerének rétegeit alapul véve továbbhaladok a személyes segítségen túli rétegre, s szemügyre veszem, az érintettet és családját segítő szociális, és érdekvédelmi nonprofit szervezeteket. Az államszocializmus éveiben felszámolták az addig működő nonprofit szervezetek⁵ jelentős részét. Amelyeket meghagytak, például a politikailag neutrális szervezeti közeg szövetségeit (működött a MVGYSZ,⁶ a MEOSZ,⁷ és az ÉFOÉSZ⁸), azok az állam részét képezték, így semmiképpen nem működhettek a rendszerváltozás utáni független formában. Ahogy Tausz Katalin 1997-es tanulmányában (Tausz Katalin, 1997: 77–87) is említi, a rendszerváltozást követően a nonprofit szervezetek jelentős részét ténylegesen szülői kezdeményezésekre, ismerősök hozták létre. Lassanként formalizálódtak. Példaként szeretném megemlíteni az ÉFOÉSZ-t,

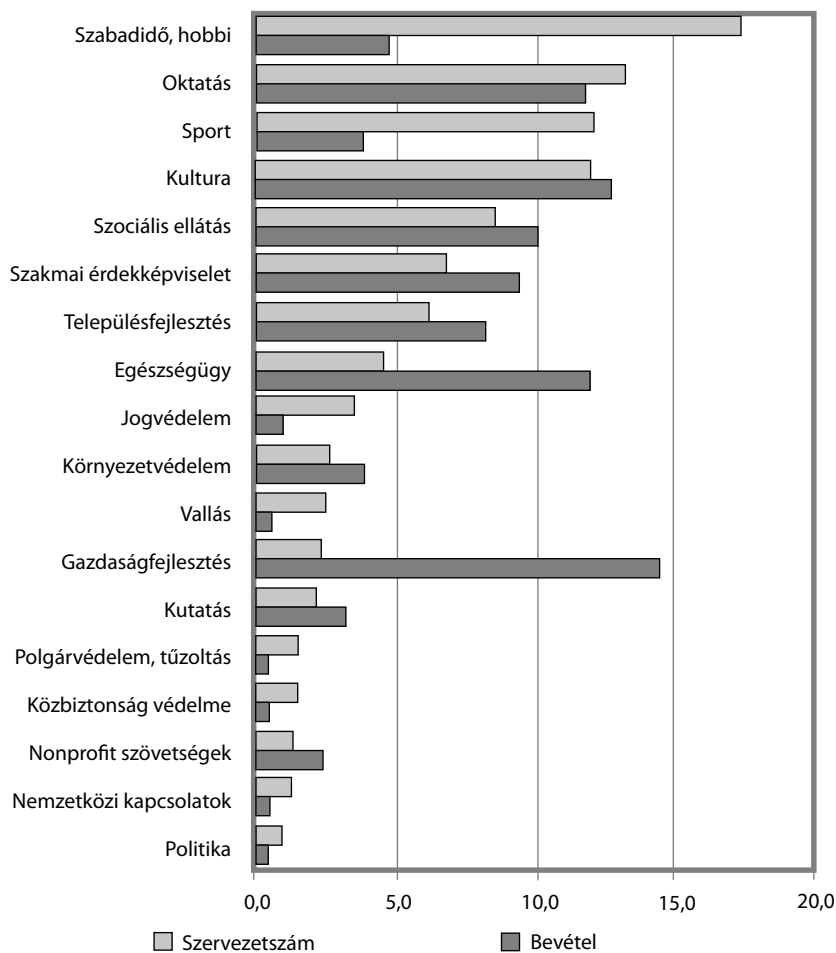
⁵ A nonprofit szervezeteket jellegük szerint három típusba soroljuk. Klasszikus civil szervezetnek tekintjük a magánalapítványokat és az egyesületeket, az érdekképviselőket csoportjába tartoznak a köztestületek, szakszervezetek, szakmai munkáltatói érdekképviselőket és az egyesületek. Az egyéb nonprofit szervezetekhez soroljuk a közalapítványokat és a közhasznú társaságokat.

⁶ Magyar Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége

⁷ Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége

⁸ Értelmi Fogyatékosok Országos Szövetsége (1981-ben alakult szülői kezdeményezésre)

*A nonprofit szervezetek és összes bevételük megoszlása
tevékenységcsoportok szerint, 2009*

mely 1981-ben jött létre szülői kezdeményezésre, vagy az 1988-ban alapított Végtaghiányos Gyermekéért Alapítványt.

2009-ben 66 145 szervezet működött Magyarországon kicsivel több, mint egyharmaduk (23 667) alapítványi formában. Az alapítványok 62 százaléka három tevékenységi területhez: az oktatáshoz (32%), a szociális ellátáshoz (16%), valamint a kultúrához

(14%) köthető. A közhasznú státust szerzett szervezetek aránya 2009-ben 48 százalék, a kiemelkedően közhasznúvá nyilvánítottaké 6 százalék volt.⁹

A nehézségekkel való megküzdés sikeressége nemcsak az egyén személyiségének sajátosságaitól és a gyógypedagógiai, pszichológiai, jogi, szociálpolitikai segítség feltételeitől függ, hanem attól is, hogyan vélekedik a fogyatékossgal élőkről a többségi társadalom.

A közoktatáson innen és túl: a továbbtanulás

Magyarország is csatlakozott az ENSZ 1989-es gyermekek jogairól szóló egyezményhez,¹⁰ amelyben megfogalmazták a fogyatékossgal élő gyermek jogait az oktatáshoz, képzéshez, egészségügyi ellátáshoz, gyógyító neveléshez, a munkára való felkészítéshez, továbbá a szabadidős tevékenységekhez, hogy minél teljesebb életet élhessenek. Az 1993-as magyar közoktatási törvénybe¹¹ beillesztették, hogy a fogyatékossgal élő gyermekeknek joguk van az integrált oktatáshoz. A törvény minden gyermeket képezhetőnek tekint, valamint kimondja, hogy állapotuknak megfelelő óvodai, pedagógiai ellátásban kell részesülniük. Noha a jog biztosított, a gyakorlati megvalósuláshoz számos, személyi, tárgyi, ismereti eszköz szükségeltetik. Hazánkban a fogyatékossgal élő gyermekek/tanulók „állapotának” megfelelő pedagógiai ellátása gyógypedagógiai nevelési-oktatási intézményekben szegregáltan, vagy társaikkal együtt integráltan, „befogadó” iskolai környezetben történik.

A fogyatékossg típusa és súlya nagyban meghatározza, hogy az érintett milyen típusú közoktatási intézményben tudja megkezdeni tanulmányait.

A közoktatási intézmény típusa

A családi szocializációs közeg mellett az iskola a szocializáció második színtere. Az iskolai hátrányok szintén a gyermekkor korai időszakában elkezdődhetnek és már a beiskolázásnál is előbukkanhatnak.

Integrált iskolai környezet

A Közoktatási Törvény¹² már évek óta lehetőséget teremt az integrációra, mégis a speciális intézményekben (többnyire bentlakásos speciális iskolákban) zajló szegregált oktatás tekinthető gyakorinak. Csányi Yvonne tanulmányában megkülönbözteti az in-

⁹ www.ksh.hu A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2009-ben, Statisztikai Tükör

¹⁰ ENSZ egyezmény 1989 New York <http://www.cirp.org/library/ethics/UN-convention/>

¹¹ 1993. évi LXXIX. Törvény a közoktatásról <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9021>

¹² 1993. évi LXXIX. Törvény a közoktatásról <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9021>

tegráció szintjében bekövetkező minőségi különbségeket. „A befogadás (integráció) és az inklúzió kifejezésekkel értelmezhetőek. A fogadó iskolában a sajátos nevelési igényű gyermek csak jelen van, különleges igényeit nem veszik figyelembe, beilleszkedését és tanulását nem segítik adekvát módon. Az inkluzív (befogadó) iskolai oktatás és nevelés az integrált nevelés továbbfejlesztett formája. A befogadó intézmény pedagógusai az egyéni differenciálás talaján az egyéni kibontakoztatás és fejlesztés szemléletét képviselik.” (Csányi Yvonne, 2001)

A 2009/2010-es Oktatási Évkönyv alapján a 2009/2010-es tanévben 5027 SNI¹³ óvodás gyermek közül 3820-an, az 52 572 SNI általános iskolás gyermekből 31 762-en tanultak integrált környezetben. 5252 SNI szakiskolából 5057 szakiskolás, az 1769 SNI gimnáziumi diákból 1635-en, a 2652 szakközépiskolás tanulóból (mivel nem volt külön győgy pedagógiai tanterv,) mindenki, azaz 2652 diák integrált körülmények közt tanult.

Bár ennél az intézménytípusnál, az intézmények zászlajára tűzik az integráció jelmondatát, mégsem valósul meg a megfelelő ellátás. „Azt a fajta integrációt, amely csak statisztikailag valósul meg, és nem jelenti a fogyatékos személyek integrált keretek közötti, adekvát ellátását, gyakran a „*rideg integráció*” elnevezéssel illetve a pedagógus szakma. Sokszor ugyanis – miközben formailag és statisztikailag megvalósult a különböző adottságú gyerekek együtt képzése – a tanulási vagy viselkedési nehézségeket mutató gyerekek képzéséhez szükséges speciális feltételek (tárgyi környezet, adekvát pedagógiai módszerek, pedagógiai tudás, a többi gyerek és szülő, valamint a pedagógusok elfogadó attitűdje stb.) nem adóttak az integráló iskolákban. A megfelelő speciális feltételek hiánya miatt gyakran a „befogadó” iskola az integráltak számára még a szeparált intézményeknél is kevésbé volt komfortos, és bár az integrált gyerekek továbbtanulási lehetőségei javulhatnak, iskolai előmenetelük jobbá válhat, az iskolai élmények a gyerekek számára sok kudarcot is hordozhatnak.”¹⁴ Az integrált oktatás előnyei közé sorolható, hogy felkészíti a sérült gyermeket társadalomba való beilleszkedésre, megfelelő a többség érzékenyítésére, a tolerancia növelésére, elősegíti, hogy a fogyatékos gyermektől ne riadjanak meg, hanem jelenlétüket tekintsék természetesnek. Én is az integrált oktatást támogatom, azonban tudomásul kell vennem nekem is, hogy mindent még számos tényező akadályozza, s amíg nincsenek meg ennek a hozzáállásbeli, szervezeti és infrastrukturális keretei, addig lehet, hogy inkább rombol, mint ahogy az a gyakorlatom idején, az Addetur Iskola néhány tanulójának véleményében is elhangzott. Az itthoni oktatáspolitikai álláspontokon túl, figyelembe kell vennünk az Európai Unió irányelveket, melyek hazánkra is érvényesek a csatlakozás óta.

Az Unió egyre erőteljesebb álláspontja az inkluzív oktatás hangsúlyozása. Ez az irányelv valószínűleg másképp alakul az Európai Unió olyan országaiban, ahol már hosszabb hagyományai, illetve előkészületei vannak az együttoktatásnak. Hazánkban még hosszú időbe telhet, míg eljuthatunk a széleskörű megvalósításig.

¹³ sajátos nevelési igényű diákok

¹⁴ http://www.esely.org/kiadvanyok/2009_2/001BANFALVY.pdf

A gyógypedagógiai nevelési-oktatási intézmények

Egyre több ellenvetés hallatszik a zárt intézményes formával szemben, amelynek során a gyógypedagógiai nevelési-oktatási intézményekben szegregált iskolai környezetben történik a pedagógiai ellátás. Létezik-e kiút ezen intézményekből, el lehet-e indulni innen a felsőoktatásba?

A sajátos nevelési igény fogalmába hazánkban a testi fogyatékoságokat, értelmi fogyatékoságok különböző fajtáit, valamint a pszichés fejlődés zavarait, diszlexiát, diszkalkuliát, diszgráfiát sorolják be.¹⁵ Ennek tényét a Tanulási Képességet Vizsgáló Szakértői és Rehabilitációs Bizottság állapítja meg. A sajátos neveléshez és oktatáshoz elengedhetetlen, hogy a speciális igényeknek megfelelő szakembereket biztosítsák. Követelmény megfelelő számú szakképzettséggel rendelkező gyógypedagógus alkalmazása az óvodai és iskolai neveléshez, oktatáshoz, valamint a speciális tanterv és tankönyv, speciális gyógyászati és technikai eszközök és más segédletek megléte, továbbá a gyermek/tanuló részére a Szakértői és Rehabilitációs bizottság által meghatározott szakmai szolgáltatások nyújtása.¹⁶ Különösen igaz ez a súlyosan fogyatékos személyeknél, akik sok esetben teljes körű ellátást igényelnek. Ezekre megoldást nyújthat az egyik szülő munkaerőpiacról való kilépése, amely azonban nemcsak szegénységi kockázatot rejt magában, hanem a szülőre pszichés terhelést ró. (Tausz Katalin, 1997) Ilyen esetekben inkább hajlanak a szülők arra, hogy gyógypedagógiai nevelési-oktatási intézményekben helyezték el a gyermeket. A Köznevelési Törvény¹⁷ már évek óta lehetőséget teremt az integrációra, mégis a – többnyire bentlakásos – speciális intézményekben zajló szegregált oktatás tekinthető gyakorinak. A 2009/2010-es tanévről szóló Oktatási Évkönyvben¹⁸ szereplő adatok alapján az a 2009/2010-es tanévben 90 óvodai intézmény, 424 általános iskola, 7 szakiskola, 141 speciális szakiskola, és egy gimnázium működik, azonban egyetlen szakközépiskola sem (lásd: Speciális oktatási intézmények száma¹⁹).

A fogyatékosági hátrányok által meghatározott intézménytípusok a gyógypedagógiai és terápiás képzés mellett a fogyatékosokkal élők között olyan szubkultúrákat teremt, melyek a szélesebb társadalomba való beilleszkedést megnehezítik. Ez a jelenség még ma is megfigyelhető. „A társadalom egészétől elkülönítetten nevelt tanulók ugyanis nehezen ismerik ki magukat, nehezen igazodnak el a szűk fogyatékos szubkultúra határain kívül, az épek társadalmában, és társadalmi előmenetelükben sokoldalúan megsínylik azt, hogy kora gyermekkoruktól csak a normál társadalomtól elkülönített élethez szoktak hozzá.” (Kovács A.-Tausz K., 1997) Úgy vélem, hogy súlyosan vagy halmozottan fogyatékosokkal élő személyek esetében a speciális foglalkozás és

¹⁵ Köznevelési Törvény 121. § (1)

¹⁶ <http://www.ofi.hu/tudastar/fogyatekos-tanulok>

¹⁷ 1993. évi LXXIX. Törvény a köznevelésről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9021>

¹⁸ <http://www.nefmi.gov.hu/miniszterium/oktatasi-statisztikak/oktatasi-evkonyv-2009-2010>

¹⁹ <http://www.nefmi.gov.hu/miniszterium/oktatasi-statisztikak/oktatasi-evkonyv-2009-2010>

Speciális oktatási intézmények száma

Tanév	Óvoda	Általános iskola	Szakiskola	Speciális szakiskola	Gimnázium	Szakközépiskola
1960/1961	–	–	–	–	–	–
1970/1971	–	–	–	–	–	–
1980/1981	–	–	–	–	–	–
1990/1991	–	–	–	49	–	–
1991/1992	–	–	–	64	–	–
1992/1993	–	–	–	68	–	–
1993/1994	–	–	–	72	–	–
1994/1995	–	–	–	78	–	–
1995/1996	–	–	–	70	–	–
1996/1997	–	–	–	64	–	–
1997/1998	–	–	–	67	–	–
1998/1999	–	–	–	75	–	–
1999/2000	–	–	–	81	–	–
2000/2001	–	–	–	95	–	–
2001/2002	93	665	–	116	5	1
2002/2003	102	648	7	119	2	0
2003/2004	107	633	7	127	3	0
2004/2005	98	612	9	126	2	0
2005/2006	94	583	10	131	2	2
2006/2007	102	551	6	137	2	1
2007/2008	92	463	7	137	1	1
2008/2009	90	409	6	140	1	1
2009/2010	90	424	7	141	1	0

Forrás: Speciális oktatási intézmények száma; <http://www.nefmi.gov.hu/miniszterium/oktatasi-statisztikak/oktatasi-evkonyv-2009-2010>

oktatás adekvátabb keretet nyújt, s számukra is ez a megfelelő megoldás, különösen, ha a családban nem tudnak minden speciális segítséget megadni. Vannak azonban olyan személyek, akik fogyatékosági állapotuk alapján nem feltétlenül szorulnának rá, hogy elkülönített intézményben kelljen nevelni, oktatni őket. Ennek később mutatkozik meg a hátránya, más szemléletmóddal állnak hozzá a felsőfokú továbbtanulás-

hoz, munkavállaláshoz. Ezek a gyerekek eleve szűkebb perspektívában gondolkodnak, a fogyatékosági hátrányt azzal lezárva, hogy „nekünk ez úgysem megy”. „Az ilyen ellátás járulékos hátrányt is okoz, mivel a szegregált iskola mesterséges környezetben igyekszik felkészíteni a társadalomba való beilleszkedésre. Természetes közegében kell felkészíteni a fogyatékos gyermeket és a társadalmat arra, hogy az iskolából kilépve megállhassa a helyét.”²⁰

Önkéntes gyakorlatomat 2010-ben a Mozgássérült Emberek Rehabilitációs Központjában teljesítettem. Az érdekelt, hogy milyen iskolákban végezték az alapfokú képzést a nem súlyosan fogyatékos diákok. Többnyire olyan iskolákról beszéltek, ahol épekkal tanultak együtt, viszont nem érezték jól magukat, nem érezték a körülvevő környezet elfogadását, támogatását. Ezek után döntöttek az Addetur Alapítványi Gimnázium és Szakképző Iskola mellett, mely együttműködik a Mozgássérült Emberek Rehabilitációs Központjával.²¹ Ez természetesen nem reprezentatív minta, így az általánosításra nem alkalmas, azonban ezeknek a gyermekeknek az esete jól jelzi, hogy noha a jogszabályi háttér létezik, a gyakorlatban másképp alakul az integráció, az intézmények még nem kellően felkészültek. A Mozgássérült Emberek Rehabilitációs Központjában töltött gyakorlatom idején megfigyeltem, hogy a szülők, mennyire nagy odafigyeléssel, alázatossággal és féltő gonddal viseltetnek a gyermekük iránt, tudják, hogy mekkora feladat egy fogyatékossgal élő gyermek nevelése. Azt feltételezem, hogy úgy válaszolnak az adott helyzetre (oktatás formájának milyensége), hogy a biztos utat választják a bizonytalan helyett. Azt az intézménytípust részesítik előnyben, ahol biztosítottak a feltételek, s befogadó a környezet. Létezik a szabad iskolaválasztás deklarált joga²², de sok esetben azzal kell szembenézni a speciális szükségletű gyermekek szüleinek, hogy gyakran maga az iskola, de a szülők is igyekeznek befolyást gyakorolni, hogy a problémás (fogyatékos gyermeket) elvigye a szülő az osztályból. Az érintett szülők ilyenkor az egyszerűbb megoldást választják, és speciális iskolákba íratják be gyermeküket. Az egyik legfőbb probléma, hogy addig nehezen juthatunk el az integrált oktatás következő lépcsőjéig, amíg nem teljesül az első, hogy a fejekben az ellenállás megszűnjön.

Azt feltételezem, hogy a szegregált közoktatás következményei, a felsőoktatásban való továbbtanulás, illetve munka világába való belépés kérdésének felmerülésekor ütköznek ki először. Nem lehet feketén-fehéren azt mondani, hogy az egyik helytelen módszer a másik pedig helyes. Mind a kettőnek megvannak az előnyei és hátrányai.

²⁰ http://www.bibl.u-szeged.hu/inf/szakdoli/2004/seredine/htm/a_kitores_lehetosegei-oktatas.htm#_ftn3

²¹ <http://www.addeturiskola.hu/>

²² Kt. 13. § (1) A szülőt megilleti a nevelési, illetőleg nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga. A nevelési, nevelési-oktatási intézmény szabad megválasztásának joga alapján gyermeke adottságainak, képességeinek, érdeklődésének, saját vallási, illetve világnézeti meggyőződésének, nemzeti vagy etnikai hovatartozásának megfelelően választhat óvodát, iskolát, kollégiumot.

A továbbtanulási döntés, az iskolai teljesítmények

Magyarországon a tankötelezettség 18 éves korig tart²³, ezt követően a továbbtanulás a középfokú oktatási intézményben elért iskolai teljesítményen és egyéni döntésen alapul. Az egyéni döntést befolyásolhatják a szülői vélemények, tanácsok.²⁴ Ezen kívül a fogyatékossgal élők felsőfokú tanulmányainak folytatását ösztönöznie kell az államnak, illetékes szerveknek.

A fogyatékossgal élő hallgatók állapotuknak megfelelően bizonyos mentességeket élvezhetnek az érettségi vizsgán.²⁵ Ez az intézkedés is hozzájárul ahhoz, hogy sikerebben tegyék le az érettségit, s megkönnyíti a felsőoktatásba való bekapcsolódást. Az érettségi vizsga eredményei átalakulnak pontokká, valamint ehhez a teljesítménybeli eredményhez adódnak hozzá a többletpontok (sport, művészet, verseny, nyelvvizsga, valamint szociális hátrány), amik a fogyatékossgal igazolása esetén²⁶ is járnak. A fogyatékossgal jogcímen adott többletpont kérdése megosztotta a közvélekedést. A vélemények azon a ponton tértek el, hogy melyik szinten érvényesüljön a pozitív diszkrimináció, mennyiben jogos a felsőoktatásba való belépésnél megadni. A kritikusok felvetették, hogyha a tanulmányi teljesítménnyel kell megütni a belépési szintet, akkor hogyan lehetséges ezt összemosni egy „állapotot” díjazó pluszponttal. Mikor, és kinek kell a hátrányos helyzetet kiegyenlíteni azzal, hogy ugyanazon a rajtvonalon állhassanak a jelentkezők?

Az egyéni döntésben szintén szerepet kap, hogy mennyiben hozzáférhetőek azok a jogok és kedvezmények, amelyek megilletik és segítik a tanulmányai során a leendő diákot. Hét interjújt készítettem, mely felderítő célt szolgált. Ezekben az interjúkban, a fentebb említett többletpontok kapcsán is kérdeztem a felsőoktatásban tanuló fogyatékossgal élő hallgatókat. Az interjúk során az egyik alany, egy vak lány kifejtette, hogy a többletpontok segítenek a bejutásban, azonban annyiban nem tudják befolyásolni a tanulmányi eredményeket, hogy rossz érettségi eredménnyel is be lehessen kerülni.

Az Alkotmány 70/A. § (3) bekezdése és a 70/F. § (2) kimondja, hogy az államnak a jó képességű, de társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetben lévő diákok számára egyenlő esélyt kell biztosítania a felsőoktatási intézménybe való bejutásra. A felzárkóztatás és a hátrányok kiegyenlítése nem a felsőoktatási intézménnyel indul

²³ A közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény.

²⁴ Ogbu az amerikai társadalmi ideált a „menj iskolába – szerezz képesítést – hogy munkád legyen” (go to school – get credential – to get a job) kerettel magyarázza, ahol több vagy jobb oktatás jobb munkát, több bért és előrelépést jelent.

²⁵ Az érettségi vizsga vizsgaszabályzatáról szóló 100/1997. (VI. 13.) Korm. rendelet 20. § (7) bekezdése határozza meg, hogy az írásbeli érettségi vizsgán a vizsgát szervező intézmény igazgatója milyen „mentességeket” engedélyezhet.

²⁶ A 79/2006 (IV.5.) Korm. rendelet értelmében a fogyatékossgal élő hallgató fogyatékossgának típusát és mértékét, annak végleges vagy időszakos voltát szakvéleménnyel igazolja.

útjára. Befolyásolják a jelen dolgozatomban már korábban említett tényezők is. A felsőoktatásba való bejutáshoz az úgynevezett előzménytényezők a fogyatékossgal élő személy esetében specifikus tartalmat is kapnak.

Ahogy az egyik interjúalanyom is említette, a fogyatékossgért járó többletpontok önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy a hallgató felvételt nyerjen. Nem helyettesítik az elért tanulmányi eredményeket az érettségi vizsgán. A felvételt követően ugyanúgy eleget kell tenniük a követelményeknek, mint bárki másnak. Az előnyben részesítő szabályok hátránykiegyenlítő, azaz egy esélyt biztosítanak, de nem felsőfokú végzettséget. A felsőoktatási törvény²⁷ meghatározza, hogy az előnyben részesítés nem eredményezhet a végzettségi szint és a szakképzettség megszerzéséhez szükséges alapvető tanulmányi követelmények alóli felmentést. Egyetértek Kovács Krisztina álláspontjával, miszerint a többletpontokat megállapító kormányrendelet célja nem sért egyéni jogot, és alkalmas a kívánt cél elérésére, de nem elegendő. (Kovács Krisztina, 2009) Azt gondolom, hogy a többletpont nem váltja ki a család, a közoktatás esélykiegyenlítő munkáját. Valamint a többletpontokkal, a felsőoktatás kapuján könnyebb az átlépés, de a tanulmányi időszak alatt is helyt kell állni, s a nehézségekkel szembenézni. A személyes döntéskor érdemes megfontolni, mi az érdeklődési kör, milyenek az egyéni képességek, milyen tudás birtokában van az adott személy (ezek mindenkinél megjelenő tényezők); valamint, hogy állapota mennyiben befolyásolja felsőoktatási továbbtanulását, a szak kiválasztását, az intézmény megközelíthetőségét, speciális szállás (kollégium) elérhetőségét. A felsőoktatási törvényben, valamint a felsőoktatási intézmények esélyegyenlőségi tervében szerepel az a kitétel, miszerint „...a hallgatójelöltek tájékoztatása, a követelmények ismertetése mellett javasolhatják a szak megváltoztatását, de fogyatékossguk miatt a felvételre jelentkezésük nem akadályozható meg.”²⁸

Korunk olaja, az információ

Az információ a mindennapi életben egyfajta tájékoztatást, értesülést jelent. Az izolált életmód szűkebb társasági kört, szegényesebb információ- és élményszerzést, a fogyatékos szubkultúra szociális és pszichikus belterjességét eredményezi. (Bánfalvy Csaba, 2000: 81–116) Elengedhetetlen lenne, hogy a szülőket és a gyermeket folyamatosan informálják a jövőbeli lehetőségekről. A jól informáltság megnyit olyan kapukat, amelyek könnyebbé teszik a mindennapjaikat.

Az információáramlás dinamikája jelentősen változott az elmúlt két évtizedben. A témában érintett civil szervezetek (amelyekről információk már internetes felületeken is elérhetők), közösségi oldalak, blogok, fogyatékossgai témájú portálok kiszélesítik

²⁷ 2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról

²⁸ A tájékoztató anyagot készítette: Andrásné Dr. Teleki Judit szakmai főtanácsadó Oktatási és Kulturális Minisztérium, Tájékoztató, Fogyatékossgal élő hallgatók a felsőoktatásban 2009.

a tájékozódás formáit. Az Európai Unió fontos kezdeményezése az eEUROPE²⁹ (1999), mely meghatározza, hogy biztosítani kell az elektronikus információk és szolgáltatások elérhetőségét a társadalmilag hátrányos helyzetű emberek számára, így a fogyatékos-sággal élők számára is. A fogyatékos-sággal élők weboldalához és elektronikus kormányzati szolgáltatásokhoz való hozzáféréseinek elősegítését szorgalmazza az eEurope 2005: Információs Társadalmat Mindenkinék³⁰ elnevezésű program is. Az információ-áramlás a felsőoktatásba való bekapcsolódáskor is elengedhetetlen tényező. A leendő hallgatóknak értesülniük kell az intézménybeli segítségnyújtás formáiról, melyet a felsőoktatási intézmény biztosít.

Három mozzanatot tartok lényegesnek a tanulmányok során, az első a középiskolai tanulmányok utáni továbbtanulás megfontolása, a második a tanulmányok során kapott segítség és tanácsadás, valamint a harmadik, a karrier tanácsadás. Az első mozzanatnál a felvételi nyílt napok járulhatnak hozzá a továbbtanulás megfontolásának erősítéséhez. Hozzá kell tenni, ez is egyéni aspiráción, felderítésen múlik. Elképzeléseim szerint a fogyatékos-sággal élő diákság bekapcsolását a felsőoktatásba úgy lehetne ösztönözni, hogy az általános (mainstream) és a speciális oktatási intézményekben tájékoztatókat tartanának a felsőoktatást érintő kérdésekről. Lehetséges, hogy léteznek a fogyatékos-sággal élő hallgatók számára felsőoktatásba való integráláshoz kapcsolódó tanácsadások, tájékoztatások, de véleményem szerint hatékony lenne, ha erre központosítottan nyílna lehetőség. A diákok számára önmagában is fontos, hogy a felsőoktatásba kerülvén segítő kezekre találjanak ahhoz, hogy belezököljenek a felsőoktatási életbe. Általában a gólyaprogramok szervezői válnak az első időben a segítőikké. A fogyatékos-sággal élő hallgatók esetében feltételezem, hogy ennek jelentősége megsokszorozódik egyéni állapotuk miatt. A harmadik mozzanat a karrier tanácsadás, ami a felsőoktatási intézmény által is megvalósulhat. Az utolsó mozzanattal szinte befejeződik a felsőoktatás szerepe. Tanulmányai idején bizonyos fokú burok vette körül a hallgatót, ahol segítő kezek egyengették útját. A munka világában kell igazán kapaszkodók nélkül helyt állni. Ezekben belül természetesen kivételnek számítanak a védett munkahelyek.

Útban a felsőoktatás felé

A fogyatékos-sággal élő hallgató felsőfokú tanulmányainak elvégzéséhez szükséges, hogy a felsőoktatási intézmény biztosítsa a segítségnyújtást. Egy 2006 óta hatályos kormányrendelet³¹ alapján a felsőoktatási felvételi tájékoztatókban közlik a speciális szükségletű hallgatókat érintő információkat, valamint kötelesek nyílt napjaikon is információval szolgálni. A felsőoktatási intézmény kötelezően biztosítandó feltételeit

²⁹ http://europa.eu/legislation_summaries/information_society/l24221_en.htm

³⁰ http://europa.eu/legislation_summaries/information_society/l24226_en.htm

³¹ 237/2006. (XI. 27.) Korm. Rendelet a felsőoktatási intézmények felvételi eljárásairól

a 29/2002 (V.17.) OM rendelet szabályozza. A fogyatékosügyi koordinátor a hallgatói önkormányzat esélyegyenlőségi referensével köteles segíteni a felsőoktatásban tanuló fogyatékossgal élő hallgatók tanulmányait. A hallgatót befolyásolja felvételi döntésében, hogy milyen az épület infrastruktúrája (nemcsak az épített környezet, hanem a speciális szükségleteket kielégítő technikai felszereltség is), hozzáférhetősége, megközelíthetősége.

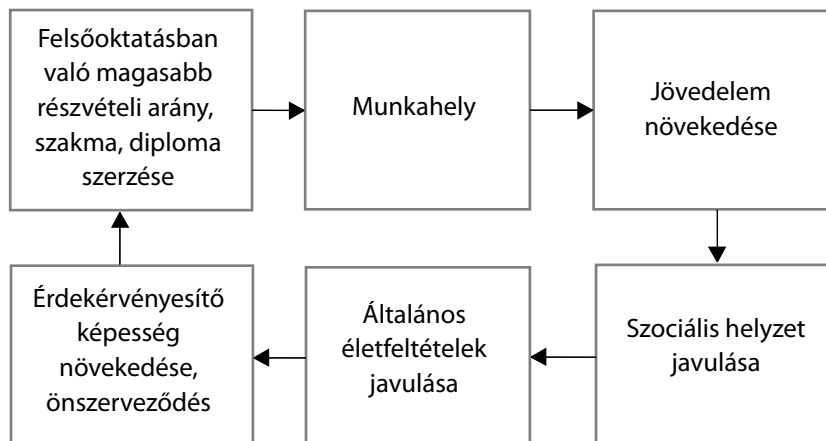
Összefoglalás

A dolgozatomban érintett tényezők különböző szinteken és különböző súllyal esnek latba, és befolyásolják a fogyatékossgal élő személyek felsőoktatásba való bekapcsolódásának lehetőségeit. Igyekeztem feltárni azokat a speciális elemeket, melyek a fogyatékossgal élő személyekre vonatkoznak a bölcsőtől egészen a felsőoktatás kapujáig. A dolgozatom keretei nem teszik lehetővé, hogy a kapun belépjek, de célom, hogy legközelebb megkíséreljem az átlépést, s felfedjem a titkokat. A fogyatékossgal élő személyek társadalmi integrációs folyamata bonyolult és kusza, számos szintér kapcsolódik össze benne. Dolgozatomban utaltam arra, hogy a jogszabályi háttér adja meg a megvalósításhoz szükséges keretet. Azonban a jogszabályi kerettel nem jutunk el az azonnali megvalósuláshoz. Meg kell teremteni az ehhez szükséges személyi, tárgyi feltételrendszert. A társadalmi integrációhoz szükséges, bizonyos önkényesen kiválasztott feltételrendszer helyzetéről adtam tudósítást. Mivel vitaindító vélemény részlettel kezdtem, dolgozatom kerek egészzé úgy válik, ha további vitára bocsátom.

A fogyatékossgal élő személyek eljutása a felsőoktatásba illetve a munkaerőpiacra egy hosszú és nehézségekkel teli folyamat, sokszor még a szakemberek sem értenek egyet abban, hogy milyen módon lehetne őket segíteni ebben. Bizonyos fokig egyetértésben Mazzag Éva álláspontjával³², azt gondolom, hogy a felsőoktatásban való magasabb részvételi arány hozzájárul az egyén személyes helyzetének változásához, valamint a társadalmi integrációjának elősegítéséhez. Ugyanakkor továbbra is kérdés, hogy vajon a felsőoktatás, vagy a felnőttképzés, szakképzés járul-e inkább hozzá a társadalmi integrációhoz. Bizonyos folyamatok már elindultak Magyarországon, de a teljes megoldás még várat magára.

³² <http://feek.pte.hu/feek/feek/index.php?urlink=714>

Az oktatás, képzés integráló, esélyegyenlítő szerepe

Irodalom

- Bánfalvy Csaba: Fogyatékoság és szociális hátrány. In: Illyés Sándor (szerk.): *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Budapest, ELTE B.G. Gyógypedagógiai Főiskolai Kar 2000, pp. 81–116
- Csányi Yvonne: *Az együttnevelés fontosabb tényezői, feltételei*. Budapest, 2001.
- Csoma Gyula: Az esélyegyenlítő oktatás, mint utópia. In.: *Pedagógiai Szemle*, 2006. december
- Erving, Goffman: Stigma és szociális identitás. In: *uő.: A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat, Budapest, 1981.
- Kovács Krisztina: A támogató különbségtétel és az alkotmány. In.: *Miskolci Jogi Szemle*, 4. Évfolyam (2009) 2. szám
- Lányiné Engelmayer Á., Takács K. In.: Zászkaliczky P., Verdes T. (szerk.) *A tágabb értelemben vett gyógypedagógia*. ELTE BGYPPFK, Budapest, 2004
- Sulyok Tamás: *A fogyatékosokkal élők tanulási lehetőségei és problémái a felsőoktatásban*. MSZT konferencia 2010.
- Tausz Katalin: A fogyatékos gyermekek helyzete és a civil társadalom az átmenet időszakában, *Esély* 1997/6
- Vekerdy Zsuzsanna: *A sérült gyermekek helyzete Magyarországon: küzdelem a társadalmi elfogadásért*, *Esély* 9. 1997. 6. (51–64.)

Nemzetközi gyakorlatok a civil hitelezésben

Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégiumban 2010 tavaszán szerveződött kurzus¹ a civil szervezetek finanszírozási gyakorlatának nemzetközi összehasonlító vizsgálatát végezte el, desk research technikával. A Szakkollégiumot a vizsgálatral a Tükörterem Egyesület bízta meg egy, a Nemzeti Civil Alapprogram finanszírozásában megvalósuló kutatási pályázat keretében, amely a Civil szervezetek többforrású finanszírozási címmel valósult meg.

A kutatás egyik fókuszába a civil szervezetek hitelezési lehetőségei kerültek – a kutatás során a hitelezésre a pénzügyi gazdálkodást segítő olyan elemként tekintettünk, amelyhez való hozzáférés biztosítja a működési stabilitást, valamint elősegíti a hitelhez jutók innovációit, beruházásaik megvalósulását. Széchenyi óta tudjuk, hogy hitelképesség és hitel nélkül – főként a tőkehiánnyal küzdő területeken – nincs lehetőség a prosperitásra, ugyanakkor a kockázattal együtt járó külső források bevonása igen messze áll a hazai non-profit civil² szervezetek működési logikájától. Épp ezért tartottuk rendkívül fontosnak a külföldi megoldások, tapasztalatok összegyűjtését. A nemzetközi összehasonlító desk research a kutatási projekt egyik pillérét jelentette, emellett további három pillér³ szolgálta a hazai helyzet feltárását.⁴

A kurzus első ütemében a résztvevők egy-egy országcsoport finanszírozási gyakorlatát dolgozták fel az interneten keresztül elérhető információk segítségével, majd

¹ A kurzust abszolválták: Bíró Andrea, Hajdu Miklós, Lakatos Zsombor, Somi Gábor

² A kutatás az un. klasszikus civil szervezetekre terjedt ki, ezek a magán alapítványok, valamint az egyesületek, amik természetesen non-profit (azaz nem a gazdasági haszon elérésére törekvő) szervezetek. Ugyanakkor a non-profit szervezetek köre jóval tágabb, ide tartoznak a közalapítványok, a szakszervezetek, az egyházak, a non-profit vállalkozások.

³ További a hazai helyzetet feltáró pillérek voltak: Survey technikájú kutatás a civil szervezetekkel, Fókusz-csoportos kutatás a civil szervezetek gazdasági vezetőivel, Szakértői interjúk pénzintézetek vezetőivel, forrásosztó szervezetekkel és döntéshozókkal.

⁴ A kutatás teljes anyaga elérhető a Tükörterem Egyesület honlapjáról: http://tukorterem.hu/sites/default/files/project/civil_szervezetek_toebfforrasu_finanszirozasa/nca_tukorterem_2010_primer_final.pdf

a második ütemben olyan „jó gyakorlatoknak” tekinthető pénzügyi konstrukciókat kerestek, amelyek hatékonyan képesek orvosolni a civil szervezetek erőforráshiányát, főként finanszírozási problémák esetén. A bevált külföldi modellek feltárása azért volt rendkívül fontos eleme a kutatásnak, mert egyik legfontosabb kérdésként az merült fel, hogy milyen már működő rendszerek adoptálásával lehetne növelni a hazai civil szervezetek hitelezési lehetőségeit. Jelen írásban igyekszünk összefoglalni a két ütem ismereteit a hitelezéssel kapcsolatban.

Civilek hitelhez jutási lehetőségei az OECD országokban

A világ minden táján a szektor fejlődésével párhuzamosan egyre jellemzőbb, hogy a civil szervezetek keresik azokat a forrásokat, melyekkel képesek stabilabbá tenni pénzügyi működésüket. A kurzus keretében a civil szektor finanszírozásával és a finanszírozási nehézségek megoldásával kapcsolatban számos sajátosságot tártunk fel a különböző országcsoportok körében.

A nyugat-európai országokban az állami támogatások és a magánadományok is jóval jelentősebbek, mint hazánkban⁵, de mellettük jelen vannak a bankok, elsősorban az etikus bankok, melyek története az 1970-es évekig vezethető vissza. Ezek jó része az egyházak szerepének újragondolásához, másik részük a zöld mozgalmak megerősödéséhez⁶, míg harmadik részük a társadalmi innovációk⁷ elősegítéséhez kötődik. A klaszszikus profitmaximalizálással szemben ezek a bankok olyan célok mind hatékonyabb támogatása érdekében fejlesztik ki üzletpolitikájukat, mint a fenntarthatóság, valamint az etikus és átlátható működés. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy előre meghatározott célok (pl.: környezetvédelem, társadalmi szolidaritás, elmaradott területek fejlesztése, stb.) mentén helyeznek ki hiteleket úgy, hogy a támogatott szervezetek köre nyilvános, sőt némelyek azt is lehetővé teszik, hogy a betétesek közvetlenül dedikálják befizetéseiket a célokhoz, vagy akár konkrét szervezetekhez. Jellemzően ezek a pénzintézetek betéteseik számára a haszonmaximalizálásra törekvő piaci szereplőknél kedvezőtlenebb pénzügyi kondíciókkal dolgoznak, ám épp emiatt képesek kedvezőbb hitelkonstrukciókat kínálni az általuk támogatásra méltónak ítélt projektekhez. A hitelért folyamodók számára a konstrukciók sok esetben nem kedvezőbb hitelkamatot jelentenek, hanem

⁵ Lásd erről bővebben: Sebestény István: A magyar nonprofit szektor nemzetközi és funkcionális megközelítésben. In.: Statisztikai Szemle, 79. évfolyam, 2001. 4–5. szám. Bár azóta jelentős nemzetközi összehasonlító kutatások nem állnak rendelkezésünkre, de az állami finanszírozási rész folyamatos növekedése jól mutatja, hogy a magánadományok szerepe tovább csökkent.

⁶ Az etikus bankok nagy részének alapító okiratában a környezetvédelem, mint cél megjelenik.

⁷ Ezek alatt elsődlegesen olyan gazdasági tevékenységeket, befektetéseket értünk, melyek megvalósulása jelentős társadalmi haszonnal jár, ugyanakkor üzleti szempontból jövedelmezőségük – ha egyáltalán van – igen alacsony. Például hajléktalanok munkaerő-piaci reintegrációját segítő bútorjavításra specializálódott asztalosműhely létesítése.

egyedi elbírálást, tanácsadást és rugalmas feltételeket, például a futamidő, az előtörlesztés, a hitelbírálathoz vagy a fedezetek esetében. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy az etikus bankok ügyfélköre jellemzően nem korlátozódik pusztán a civil szervezetekre, a hitelfelvevők között éppúgy lehetnek magánszemélyek és cégek is.⁸

Természetesen lokális jellemzői is vannak a civil szervezetek számára jobb kondíciókat biztosító hitelpiacoknak. Németországban nagy számban működnek egyházhoz kötődő bankok, melyek az etikus bankokhoz hasonlóan bizonyos ideológiai háttér alapján támogatnak projekteket, szervezeteket. Ausztriában a régi hagyományokra visszanyúló takarékszövetkezeti forma jellemző, melyek közül a sikeresek sem szakadnak el a közösségi céloktól. Franciaországban a lokálisan szerveződő etikus bankok a jellemzőek, amelyek gyakran bizonyos társadalmi célok elérése végett biztosítanak finanszírozási megoldásokat a civileknek, valamint a harmadik világ felzárkóztatását finanszírozó pénzügyi megoldások is itt vannak jelen legnagyobb számban. Belgiumban – nem meglepő módon – az olyan nagy nemzetközi szervezetek vannak jelen, amelyek több ország etikus és alternatív finanszírozási megoldásokkal foglalkozó etikus bankjait tömörítik.

Sajátos a skandináv modell: a jóléti államokban a közfeladatokkal kapcsolatban viszonylag kevés szerep jut az civileknek. A rendelkezésre álló információk alapján a civil szervezetek nem igazán küzdenek napi gondokkal, fő feladatuk az igen jelentős számú önkéntes szervezése. Néhány etikus bank itt is megvetette a lábát, amelyek elég határozott feltételekkel (pl.: jelentős biztosíték) szolgálják ki ügyfeleik döntően beruházási-hitel igényét.

A legérdekesebb képet Nagy-Britanniában találjuk, ahol a skandináv országoktól eltérően külön állami alapot hoztak létre azzal a céllal, hogy kölcsönökkel segítsék a civil szervezetek kapacitásának bővítését annak érdekében, hogy közfeladatot lássanak el.⁹ Emellett itt működik egy civilek által civileknek létrehozott, azaz csak civil ügyfélkörrel rendelkező bank (Charity Bank), amelynek csak civil szervezetek a tulajdonosai, és amellett, hogy non-profit, minden szempontból bankként működik. Továbbá érdemes megemlíteni az itt is létező, az USA-ban a '80-as, '90-es évektől elterjedt közösségi hitelalapokat (community development loan fund), amelyek legtöbbször regionálisan működnek. Céljuk a hátrányos helyzetű közösségek, civil szervezetek támogatása, de vállalkozásoknak is biztosítanak pénzt, leginkább otthon- és munkahely-teremtés, valamint szolgáltatásfejlesztés esetén. A legtöbb ilyen alap likviditási problémákra is kínál számlát (line of credit). Ezek a hitelek általában kedvezőbb kamatozásúak, mint az „általános” civil és egyéb hitelek, de ez a térségek fejletlenségével is magyarázható.

Nem szabad elfeledkezni a sajátos civil szférával és mechanizmusokkal rendelkező Olaszországról sem, ahol olyan sajátos szervezeti formák vannak jelen, mint

⁸ Az etikus bankok teljes listája, főbb jellemzőikkel elérhető a kutatás nemzetközi tanulmányának mellékletében.

⁹ Ilyen kezdeményezés a FutureBuilders <http://www.futurebuilders-england.org.uk/>

a szövetkezetek (cooperativa), vagy a banki tevékenységet végző alapítványok (Banking Foundations). Ráadásul az egyik legnagyobb pénzügyi intézmény a közelmúltban leányvállalattal alapított kizárólag civilek számára (Banca Prossima), erre az készítette őket, hogy a civil szervezetek specialitásainak (sajátos hitelbíráló, hitelkérelmek, rugalmasság) sajátos portfóliót akartak kiépíteni, valamint a civilek által létrehozott profit felét közösségi célok megvalósítására akarják fordítani.

A volt szocialista országok esetében a térség történelmi múltjából fakadóan több fontos tényezőre kell felhívunk a figyelmet. Ilyen a civil szervezetek társadalmi beágyazottságának alacsonyabb szintje, az amúgy is szűk középrétegek és az elit mecénási, adományozói attitűdjének hiánya, a cégek társadalmi felelősségvállalásának alacsony mivolta, a pénzügyi kultúra alacsony színvonala. Ezen tényezők között a térségre jellemző százalékos rendszer (házánkban 1 százalékos) bevezetése nemcsak sikeres, hanem nélkülözhetetlen is volt a szervezetek bizonyos körének megerősítéséhez. Ugyanakkor a térség civil szektorait erősen jellemzi az államtól/pályázati forrásoktól való függés, a likviditási problémák és a hosszú távú pénzügyi tervezés hiánya. A hitelezés „gyakorlata” leginkább abban áll, hogy a vezetői kör saját pénzét teszi a szervezetbe, a pályázati pénzek megérkezéséig. Van ugyan néhány modell értékű kezdeményezés (Lengyelországban, Szlovákiában), de ezek kölcsönei egyelőre nem jelentenek valós alternatívát, miközben a hagyományos pénzügyi szereplői nem tekintik potenciális ügyfélnek a civil szektor szereplőit, még ha egy-két lengyel példát találunk is arra, hogy ez a szemlélet lassan ugyan, de változik. Ugyanakkor az alternatív pénzügyi szolgáltatók egyelőre igencsak gyerekcipőben járnak.

A nemzetközi gyakorlatok alapján az alábbi állítások tehetők:

- A legtöbb országban létezik valamilyen konstrukció a civil szervezetek hitelezésére (banki, állami, civil, illetve ezek kombinációja), ugyanakkor a szervezetek elenyésző (maximum 2-3 százaléka), de annál fontosabb része vesz ilyeneket igénybe.
- Ezek a konstrukciók nem olcsóbbak (sőt), mint a „hagyományos” hitelek – melyeket általában a nagyobb civil szervezetek fel tudnak és bizonyos alkalmanként fel is szoktak venni a kereskedelmi bankoktól – sokkal inkább a rugalmasság tekintetében jelentenek más minőséget (de itt országonként és szervezetenként is jelentős különbségek vannak, pl.: a biztosíték, fedezet igénylése terén). Sokszor valamilyen kritériumhoz kötött a hitel: közösségi cél, fejletlenebb régió, etikus projekt stb., bár ebben az esetben általában nem csak a civil szervezetek számára elérhetőek.
- A legtöbb esetben a hitelt nyújtó szervezetek oktatást, tudatosítást, pénzügyi tanácsadást is kínálnak – a civil szervezetek gazdálkodási tudása még a fejlett országok harmadik szektorában is alacsony, hiszen a kisebbek ott sem engedhetik meg maguknak, hogy pénzügyi specialistákat alkalmazzanak.
- A civil szféra jó adós: a kutatás során megismert konstrukcióknál – már ahol ezzel kapcsolatos adatokat közzé tettek az általunk vizsgált szervezetek – nagyon alacsony a bedőlt hitelek száma: az alapos mérlegelés és a rugalmas konstrukciók megtérülnek.

- A hitel, mint finanszírozási forma a civil szektorban, egyre jelentősebbé válik – az általunk megismert programok, szervezetek döntő többsége az utóbbi öt évben gyarapodott, bővült, mind a kihelyezett hiteleket, mind az ügyfeleket illetően. A meglévő etikus bankok, illetve közösségfejlesztési alapok egyre sokrétűbb új szervezetekkel gyarapodnak a területen, kormányzati (Futurebuilders), civil (Charity Bank) és üzleti (Banca Prossima) modellek is jelen vannak.

Az adaptálhatóság, avagy miként alakuljon a hazai civilek hitelezése

Kétségtelen, hogy hazánk civil szektor hitelezési lehetőségei a fejlettnak tekinthető nyugat-európai és angolszász helyzethez képest elmaradottabbak, amit tovább növel a civil szektor társadalmi beágyazottságának relatív alacsony foka, mely a magánadományok alacsony szintjével párosul. A kérdés az, hogy a lemaradásunkat miként lehet orvosolni. Gerschenkron szerint erre alapvetően két lehetőség kínálkozik, az egyik az utánzás, azaz a fejlettebb területeken kipróbált technológiák átvétele, míg a másik a (kiemelt területek) állam általi erőteljes fejlesztése. Hazánk esetében – mint köztes ország – mindkét jelenség megfigyelhető. Számos nemzetközi civil szervezet rendelkezik hazai „leánnyal”, és az etikus bankok felől is van némi készség belépni a kelet-európai térségbe, illetve alakulnak hazai kezdeményezések is (részben külföldi pénzügyi segítséggel) a már működő minták adaptálására (Microhitel Zrt., ÖkoBank, MagNet). Ugyanakkor a civil szféra egészének fejlődésében Magyarországon az állam szerepének primátusa megkérdőjelezhetetlen, a szektor fejlődése olyan döntésekhez köthető az utóbbi negyed évszázadban, mint a társadalmi szerveződések alapításának engedélyezése; a pályázati rendszer kiépítése; az egyszázalékos-rendszer bevezetése, az állami feladatok kiszervezésének lehetővé tétele. Ám az állam dinamizáló szerepe az utolsó bő fél évtizedben lankadni látszik, a civil szektor fejlődése napjainkra jelentősen megtorpant, a civil szektor szereplőinek átlagos bevételei reálértéken csökkenést mutatnak¹⁰.

A helyzetet tovább súlyosbítja, hogy a kereskedelmi bankok és a civil szféra közötti kapcsolat meglehetősen gyenge. A civil szervezetek „rossz ügyfélnek” számítanak különösen hitelezés szempontjából, hiszen az általuk igényelt hitelösszegek alacsonyak, a hitelbírálatuk körülményes, gazdálkodásuk sok esetben átláthatatlan, és ez utóbbi sokszor a pénzügyi ismeretek alacsony szintjével kombinálódik, s mivel a szervezeteknek döntően nincs vagyonuk, ezért fedezetet sem tudnak felmutatni. Sok esetben találgottunk azzal, hogy a kereskedelmi bankok policy-je: „civileknek nincs hitel” – emögött az a megfontolás is meghúzódik, hogy a civil szervezetek hiteltartozás miatti

¹⁰ 2005 és 2008 között a klasszikus civil szervezetek szektorának bevétel nagysága nominálisan 14,9%-kal nőtt, míg a fogyasztói árak 19,1%-kal, ez reálértéken 4,2%-os csökkenést jelent a szektor számára. Ha ehhez hozzátesszük a szervezetek számának lassú emelkedését, akkor 6%-os reálérték csökkentéssel számolhatunk egy szervezetre vetítve. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/tab3_06_01i.html

bedöntése rosszat tehet az adott pénzügyi intézet jóhírének. (Ennek kiküszöbölésére néhány pénzügyi intézet pályázati rendszert tart fenn civilek számára, illetve társadalmi felelősségvállalásuk keretében von be partnereket.) Összegezve kijelenthetjük, hogy amennyiben egy értékes (pl.: több éve nélkülözhetetlen szociális tevékenységet végző) szervezet likviditási problémákkal kerül szembe, úgy meglehetősen korlátozottak a pénzügyi segítséghez való hozzájutás esélyei.

Véleményünk szerint a fentiek miatt egy a civil szervezetek hitellehetőségeit rendszerszinten biztosító programra van szükség, mely egyidejűleg több célt valósít meg.

- A legfontosabb, hogy hitelképesse kell válnia a társadalmilag hasznos¹¹ civil szervezeteknek. Ezt a problémát hazánkban sem a nagyon lassan gyökeret eresztő etikus bankok, sem a kereskedelmi bankok nem fogják profit megfontolásaik miatt önmaguk megoldani, ezért nélkülözhetetlen az állami szerepvállalás. (Így minden olyan külföldi modellt kizárhatunk a rendszerszintű kezelésben, melyben az állam nem vesz részt.)
- Az állam számára – véleményünk szerint – két út áll nyitva. Az egyik a pénzügyi alap, vagy hitelintézet alapítása (civilbank), amely a jelenlegi pénzügyi konstrukciónál jóval kedvezőbb hitelekkel képes biztosítani (extrém esetben: 0%-os hitel). A másik pedig a kereskedelmi banki források bevonása, azaz a civilek ezen forrásokhoz való hozzásegítése. (Nemzetközi kutatásunkból az derül ki, hogy az első verzió elsődlegesen a fejlesztéspolitikában, beruházási hitelkihelyezések esetén bevett eszköz, miközben a hazai erőforráshiánnyal küzdő civil szektor számára az életben maradás, azaz a rövidtávú likviditási problémák jelentik az elsődleges gondot).
- Tehát a kereskedelmi bankok esetében el kell érni, hogy a civil szervezetek „jó ügyfélként” jelenjenek meg, ez legegyszerűbben az állami kezességvállalással lehetséges. (Nyilván előfordul egyedi esetekben a civil szervezetek hiteleire történő állami kezességvállalás, de ilyen rendszerszintű megoldással nem találkoztunk. Azaz – akár mint az egyszázalékos rendszernél – hazánkban úttörő szerepet kell vállalnia a civil hitelezés elősegítésében, mely ugyanúgy követendő példa lehet Kelet-Közép-Európában.)
- Az állami kezességvállalás – melynek alapját az addigi szakmai munka (társadalmi hasznosság) képezné – egyben elismerő gesztus is lenne az államtól a civil szektor felé. Feltételezve, hogy az állam a forrásait hatékonyan osztja a társadalmi hasznosság mértékét az államtól származó bevételekhez lehet kötni, azaz a kezességvállalás mértékét az elmúlt évek ilyen jellegű bevételeinek arányában lehet meghatározni, ide értve a pályázatokat éppúgy, mint a normatív támogatásokat.
- Minden szervezet esetében a kezességvállalásnak automatikusnak kell lennie, a kezességvállalás maximális összegének pedig nyilvánosnak. Ez gyakorlatilag megszüntetné a hitelbírálattal kapcsolatos kiadásokat, illetve a hitelek átfutási idejét,

¹¹ Ez alatt a fogalom alatt elsődlegesen az állami feladatok ellátását értjük, de ezen túl minden olyan tevékenységet társadalmilag hasznosnak tekintünk, amely hozzájárul az érintettek életminőségének emeléséhez.

mely a szektor számára legfontosabb áthidaló kölcsönök esetében jelenleg sokszor ellehetetleníti a hitelfelvételt.

Összegezve kijelenthetjük, hogy Közép-Kelet-Európában a civil szektor fejlődésében fontos kérdés a hitelképesség, melynek megteremtése az államon múlik, mivel a civil szervezetek zöme nem képes javítani a hitelképességén, miközben a pénzügyi szektor szereplői inkább kockázatot, semmint kitörési pontot látnak a civil szektorban. Mivel a külföldi jó gyakorlatok átvétele, meghonosítása (pl.: etikus bankok) csak kisszámú szervezet számára segítség – vagyis rendszerszintű változást nem eredményeznek –, ezért a helyi körülmények figyelembevételével sajátos megoldást kell találni Magyarországon.

Irodalom

Gerschenkron, Alexander (1984): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Gondolat, Budapest, 1984.

Alexis de Tocqueville gondolatai a többség mindenhatóságáról és zsarnokságáról a XIX. századi Egyesült Államokban

Alexis de Tocqueville terjedelmes, három kötetben napvilágot látott műve, *Az amerikai demokrácia*, Európa-szerte hamar közismertté vált. Aktualitását máig megőrizte, pedig az első kötet megjelenése óta több mint százhetven év telt el. Tocqueville-t műve megírására 1831-ben tett amerikai utazása ihlette, melynek hivatalos célja az Amerikai Egyesült Államok igazságszolgáltatásának és büntetés-végrehajtási rendszerének tanulmányozása volt. Azonban az akkor még csak huszonhat éves, tekintélyes arisztokrata családból származó fiatalembert ennél mélyebb és komplexebb gondolatok foglalkoztatták.

Tocqueville lényegében egy olyan világhoz tartozott, amely vesztese volt a francia forradalomnak. Meg volt győződve róla, hogy a demokrácia feltartóztathatatlanul tör előre és gondolatrendszerének ez képezte egyik – ha nem alapvető – magvát. Ugyanakkor szomorúan vette tudomásul, hogy a „nemesség kora” leáldozott. (Barta, 2009: 114) Számos kortársával ellentétben a demokratizálódás felé mutató tendenciákat evidenciaként könyvelte el, így célja nem az volt, hogy megkérdőjelezze, vagy más színben tüntesse fel azt; igazából az átalakulás következményei érdekelték. Vagy, ahogy François Furet megjegyzi: „nem is annyira az foglalkoztatja, hogy melyek is az okai az egyenlőségnek; az ő szemében az az igazi probléma, hogy milyen következményekkel jár ez a politikai civilizációra nézve.” (Furet, 1993: 8)

A francia forradalom látszólagos paradoxonja² őt is erősen foglalkoztatta, ahogy a francia demokrácia jövője is. Ugyanakkor a bevett, Franciaországot az angol társa-

¹ ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium, Civil társadalom c. kurzus

² „(...) a francia forradalomban, amely valóságos jelképe a demokráciának, az a különös, hogy egyszerre volt liberális és antiliberalis, hogy 1793-mal válaszott 1789-re, míg végül olyan abszolút diktatúra zárta le, amely összehasonlíthatatlanul önkényesebb volt annál a monarchiánál, amelynek épp a forradalom vetett véget.” (idézet Furet-től uo. 8.)

dalmi fejlődéssel összehasonlító gyakorlattal szakítva fordult az Újvilág felé. A társadalomszervező elvként felfogott demokráciát kívánta tanulmányozni, nem a szabad demokratikus intézmények létrejöttének történetét. Tocqueville valójában Franciaország problémáira kereste a választ (Barta, 2009: 115), ezért olyan példára volt szüksége, ahol a demokratikus fejlődés már kibontakoztatta következményeit, de amelynek jellege, történeti-társadalmi háttere más volt, mint Angliában. (Tocqueville, 1993: 12-13) Ennek a követelménynek a korabeli Egyesült Államok kiválóan megfelelt.

Alexis de Tocqueville, ha úgy tetszik, a politikai gondolkodás történetében fedezte fel Amerikát. Kétségtelenül alapos munkát végzett ahhoz képest, hogy mindössze kilenc hónapot töltött Amerikában, és az államoknak csak egy részében fordult meg. Vállalkozása merész volt, mivel olyan területre vitte őt, amely a politikai filozófia számára akkoriban még csaknem szűz területnek számított. „Művében így nemcsak megértette és leírta egy újonnan formálódó társadalom szerkezetét, hanem (...) foglalkozott az események szerkezetével is (...) azzal, hogy hogyan formálódott a történelem.”³ Az *amerikai demokrácia* relevanciája és időnként fel-felbukkanó aktualitása ebben a tulajdonságában keresendő.

Az amerikai demokrácia Tocqueville szemével

„Az új jelenségek között, amelyek egyesült államokbeli tartózkodásom alatt figyelmelem felkeltették, a társadalmi rendek egyenlőségét találtam a legszembevetőbbnek” (Tocqueville, 1993: 23) – írja Tocqueville az első kötet bevezetőjében. És – mint folytatja – ezen alapvető tény jótékony hatással van a társadalom haladására, „irányt szab a közszellemnek, formát a törvénynek; új elveket ad a kormányzóknak és sajátosan alakítja a kormányzottak szokásait.” (Tocqueville, 1993: 23)

Vagyis a társadalmi egyenlőség jelenti számára azt az alapot, melyhez megfigyelései során mindig visszatér, melyben az egyedi fejlődés csíráját véli felfedezni, és amelybe számtalanszor beleütközik amerikai élményei során. De egyenlőség és szabadság közé nem tesz egyenlőségjelet: „Nála az egyenlőség a szabadság társadalmi előfeltételeként jelenik meg. Minél teljesebb az egyenlőség, annál jobban segíti elő a szabadság kibontakozását.” (Barta, 2009: 117) Ugyanakkor nem beszélhetünk arról, hogy az első szükségképpen determinálná a másodikat, ugyanis „az életkörülmények fokozatos kiegyenlítődése Tocqueville szerint nem zárja ki azt, hogy egymással homlokegyenest ellentétes rendszerek jöjjenek létre a jövőben.” (Barta, 2009: 117)

Hosszasan foglalkozik az Egyesült Államok sajátos történelmével, melynek ismerete véleménye szerint elengedhetetlen, hogy megérthessük és észrevehessük azokat

³ Lukacs, John (2006: 11): A nagy Tocqueville problémák, in: *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville tanulmányok* (szerk.: Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs). POFA-könyvek 1., Pilismarót, Politikai Filozófia Közhasznú Alapítvány, 2006., idézi Barta (2009: 114).

a tényezőket, melyek alapként szolgáltak a demokratikus köztársaság fokozatos kiteljesedése során.

Tocqueville úgy találja, hogy alapvetően három pillére van az amerikaiak demokratikus köztársaságának: az ország „sajátos és alkalomszerű” helyzete, a törvények, valamint a szokások és erkölcsök rendszere. Az első tényezőt vizsgálva a szerző kijelenti, hogy az amerikaiak a demokratikus köztársaság fejlődésének igencsak kedvező, gondviselészerű helyzetben vannak, ugyanis „nincsenek szomszédai, következésképp nem kell nagy háborúktól, pénzügyi válságoktól, pusztítástól, hódítástól tartaniuk; nincs szükségük sem hatalmas adókra, sem népes hadseregre, sem nagy tábornokokra; nemigen kell félniük a köztársaságokra nézve mindezeknél együttvéve is szörnyűsebb csapástól, a katonai dicsőségtől.” (Tocqueville, 1993: 398) Továbbá a hatalmas kontinens méretei kedveznek az általános jólét elterjedésének; a vég nélküli pusztaságok, a természeti kincsek, a belső területek érintetlensége a tömeges bevándorlás ellenére még sokáig lehetővé teszik a szükségletek kielégítését lakói számára. Tocqueville a demokratikus köztársaság fenntartásában ugyancsak kiemelt szerepet tulajdonít a törvények hatásának. Ezen belül a szövetségi formának, a községi önkormányzati intézményeknek, valamint a bírói hatalom létrehozásának fontosságát emeli ki. A harmadik tartópillér, az erkölcsök kapcsán Tocqueville megjegyzi: „(...) a földön, melyet laknak, atyáik hajdan elhintették a feltételek és az értelem egyenlőségének a magvait, melyekből azután természetesen demokratikus köztársaságnak kellett kinőnie. Ez még nem minden; a köztársasági társadalmi állapottal együtt örökül hagyták utódaikra a köztársaság felvirágoztatására leginkább alkalmas szokásokat, eszméket és erkölcsöket.” (Tocqueville, 1993: 400)

Ugyanakkor Tocqueville megfigyelései nem merülnek ki az amerikai demokrácia magasztalásában, felhívja figyelmünket veszélyeire és fogyatékosságaira egyaránt. Demokrácia-felfogása szerint a népuralom növekedése egyaránt vezethet zsarnoksághoz és szabadsághoz is attól függően, hogy miként „használja” azt a szuverenitás birtokában lévő többség. Tocqueville az előbbi bekövetkeztének veszélyét az Egyesült Államokra vonatkozóan is érvényesnek tartja, a többség hatalmának feltételek és korlátok nélküli növekedését aggódva figyeli, tartva a többség zsarnokságának lehetőségétől. Tanulmányom ezt a problémakört – mint a mű által felvetett egyik legérdekesebb és talán napjainkban is aktualitással bíró kérdést – igyekszik végigjárni a vonatkozó fejezetek ismertetésével.

A többség mindenhatósága és következményei

Az amerikai demokrácia – akárcsak a többi – a népszuverenitás elvén nyugszik. Mint Tocqueville hangsúlyozza, a népfenség elvét talán sehol nem találjuk annyira „valódi értékének megfelelő becsben”, mint az Egyesült Államokban. Tocqueville kiemeli, hogy Amerikában a népszuverenitás már keresztülment mindazon a gyakorlati fejlődésen, amelyet Európa felvilágosult szellemei csak elképzelni bírtak, beleivódott a társadalom szövetébe és szinte észrevétlenül, meglapulva annak mélyén, irányítja a mindennapo-

kat. Szilárdságának biztos alapot nyújt, hogy „elismerik az erkölcsök, hirdeti a törvény; szabadon terjed és akadálytalanul bontakozik ki a maga teljességében.” (Tocqueville, 1993: 90)

Ugyanakkor – folytatja Tocqueville – a népszuverenitás eme állapotának megvalósulásához hosszú út vezetett. Jóllehet kezdetől fogva jelen volt számos angol gyarmat szerveződési elvében, terjedését és kiteljesedését külső és belső tényezők akadályozták. Először is az anyaország hatalma, amelynek köszönhetően sokáig nem törhetett magának utat a törvénykezésben, így alsóbb szinteken, mintegy titokban kellett terjeszkednie. Másrészt akkoriban még maga a társadalom sem volt teljesen felkészülve, hogy teljes mértékben elfogadja. A választójogot különféle cenzusok korlátozták⁴, a déli államokban pedig az arisztokratikus befolyás abba az irányba hatott, hogy a hatalmat lehetőleg kevés kézben összpontosítsa.

Később a függetlenségi háború elszakította az államokat az angol koronától, az örökösödési törvény következményei pedig megtörték a helyi erők hatalmát. A cenzusok fokozatos lebomlásával párhuzamosan a népszuverenitás elve a társadalom mind több és mind mélyebb szegmenseibe jutott be, egyfajta spirált képezve, hiszen – Tocqueville szavait idézve – „minél szélesebb körben kiterjesztik a választói jogokat, annál jobban szükségét érzik, hogy még jobban kiterjesszék őket; hisz minden egyes újabb engedménnyel gyarapodnak a demokrácia erői, új hatalmával pedig az igényei is megnőnek.” (Tocqueville, 1993: 92)

A többség erkölcsi hatalma egyrészt azon az elven alapszik, hogy az emberek együtt, egyesülve bölcsőbb és felvilágosultabb döntéseket tudnak hozni, mint az egyén egymaga. Másrészt azon, hogy a többség érdekeit kell előnyben részesíteni a kisebbséggel szemben. A többség ebben a megközelítésben felmagasztosul, tévedhetetlensége mintegy megkérdőjelezhetetlenné válik; Tocqueville ezt az állapotot a régi monarchiákhoz hasonlítja, amikor alattvalói meg voltak győződve róla, hogy a király sohasem tévedhet.

A többség tényleges hatalma az Egyesült Államokban ennek köszönhetően óriási, hatása a közvéleményre szintúgy és nincs erő, amely ennek a hatalomnak ellenszegülhetne arról nem is beszélve, hogy feltartóztatása éppenséggel lehetetlen. Ezzel – mint Tocqueville megjegyzi – valamennyi párt tisztában van és a többség jogait elismerve igyekeznek is mindezt hasznukra fordítani.

A többség mindenhatóságának egyik lehetséges következménye, hogy felerősíti a demokratikus államberendezkedés természetes hibáit. A már eredendően meglévő törvényhozási és közigazgatási bizonytalanságokat tovább fokozza.⁵ Maga a tény, hogy „a többség hatalma mindenkifölött való, s akarata gyorsan és feltétlenül érvényesül az Egyesült Államokban; ez nemcsak a törvényt teszi ingataggá, de ugyanolyan hatást fejt ki a törvény végrehajtására és a közigazgatás tevékenységére is.” (Tocqueville,

⁴ Északon ezek a korlátozások enyhébbek voltak, mint a déli államokban.

⁵ „(...) a demokráciák természetükből következőleg emelnek új meg új embereket a hatalomba. Ám ez a baj attól függően nagyobb vagy kisebb, hogy mekkora hatalommal és cselekvési lehetőséggel ruházzák föl a törvényhozót.” (idézet Tocqueville-től uo. 358.)

1993: 359) Mint Tocqueville kiemeli, Amerikában sokkal gyorsabban és nagyobb hévvel hajtanak végre reformokat, mint Európában, ahol ugyanez lassabban, de következetesebben zajlik.

A többség zsarnoksága

A szerző a többség mindenhatóságában rejlő következményeket látja az egyik, az amerikai demokrácia jövőjét leginkább veszélyeztető tényezőnek. A korlátlan cselekvés joga éppúgy veszélyes fegyverré válhat a többség, mint bármilyen kisebbség (például az arisztokrácia vagy egy király) kezében. „(...) mindig kell lennie egy olyan társadalmi hatalomnak, amelyik az összes többi fölött áll; ám veszélyben hiszem a szabadságot, ha e hatalom nem ütközik semmiféle akadályba, mely visszafogná menetét és időt adna neki, hogy mérsékelje önmagát.” (Tocqueville, 1993: 362) Még világosabban szemléltetik a problémát a következő sorok: „Ha pedig feltesszük, hogy egy teljhatalommal felruházott ember visszaélhet vele ellenfeleivel szemben, miért ne feltételezhetnénk ugyanazt egy többségről? Vajon az emberek azáltal, hogy egyesülnek, megváltoztatták-e a jellemüket? Vajon erősebbekké válna a türelmük is növekedett az akadályok láttán?” (Tocqueville, 1993: 361)

A többség felruházva a szükséges jogokkal ugyanúgy hajlamos lehet a zsarnokoskodásra, mint egy despota. Ebben a helyzetben pedig azok, akiket valamilyen méltánytalanság ér, nem fordulhatnak sehova, hiszen mindenhol – lévén szó akár a törvényhozó, vagy a végrehajtó hatalomról, az esküdtszékről, esetleg a közvéleményről – az úgynevezett többség erejével kell, hogy szembesüljenek.

A zsarnokoskodásba áthajló hatalom akkor üti fel a fejét, ha az egyén elfordul a közügyek gyakorlásától. A nagyfokú individualizálódás, az egyének egymástól való izolálódása a hatalom centralizációját vonja maga után, amely során a demokrácia mintegy paradox módon önmaga ellentétévé válik: „Centralizáció (...) ott lehetséges, ahol az emberek elfordulnak a közügyektől és a magánboldogságukat keresik, és a politikai hatalmat a hivatásos politikusok, a politikai elit gyakorolja.” (Pogonyi, 2009: 56)

Mi enyhíti a többség zsarnokságát az Egyesült Államokban?

Tocqueville számba veszi azokat a tényezőket is, amelyek ésszerű alkalmazásával megelőzhetők a többség mindenhatóságából eredő negatív következmények. Megjegyzi, hogy egyelőre nem lehet azt mondani, hogy gyakran élne a többség a zsarnokság adta eszközökkel. Amiben a nagyobb problémát látja, az a zsarnokság bekövetkezte elleni biztosítékok hiánya.

Az amerikai társadalom felépítésében és működésében több olyan (néhol rejtett) „zátony” is található, amely mintegy feltartóztatja a népakarat áradását. Tocqueville először is a közigazgatási centralizáció hiányát, a községi testületek és megyei közigaz-

gatási szervek által betöltött szerepet említi meg. Mint mondja, „a szabadság menedéket találhat a törvény végrehajtásának módjában; a többség nem ereszkedik le a részletekig (...), nem megy bele a közigazgatási zsarnokság kisded játékaiba.” (Tocqueville, 1993: 376)

A másik tényezőt, amely a többség zsarnoksága ellen hat, Tocqueville jogászszellemnek nevezi. Ez a feltételezés abból a megfigyeléséből származik, hogy a jogászok igen előkelő helyet foglalnak el az amerikai társadalom hierarchiájában, sajátos kompetenciájukból adódóan a kormányzásra is nagy befolyással bírnak. A jogász pozíciójának megerősödését abban látja, hogy miután az egyeduralkodó, az arisztokrácia vagy a vagyonosok bármilyen osztálya kívül reked a hatalomból, a jogászok lesznek azok, akiknek „felvilágosultsága” arra predesztinálja őket, hogy a nép beemelje vezetői sorába. Tehát a demokratikus kormányzat különösen kedvez a jogászoknak. Ehhez Tocqueville szerint társul még egy sajátos amerikai társadalmi vonás, mégpedig az, hogy „Amerikában nincsenek se nemesek, se irodalmárok, és a nép nem hisz a gazdagoknak. A jogászok alkotják hát a társadalom legfelsőbb politikai osztályát és leginkább intellektuális, legműveltebb részét.” (Tocqueville, 1993: 384) A szerző továbbá kifejti, hogy a jogászok annak köszönhetően, hogy fontos közigazgatási pozíciókat töltenek be és ezáltal befolyást gyakorolnak a törvények meghozatalára és végrehajtására, a demokrácia talán legjelentősebb egyensúlyát jelentik, akiknek hatalma rugalmasan alkalmazkodik a kor követelményeihez, beszívárog a társadalmat alkotó összes osztályba, szinte észrevétlenül formálva azokat.

A harmadik tényező, amelyet Tocqueville említ, az esküdtszék intézménye és szerepe az amerikai társadalomban. Az esküdtszék „megtanítja az embereket a méltányosság gyakorlására. Bárki, aki felebarátjáról ítélik, joggal gondol rá, hogy fölötte is ítélezhetnek.” (Tocqueville, 1993: 392) Tocqueville szerint az esküdtszék intézményének fontossága abban rejlik, hogy kifejleszti az emberekben a bírói szellem szokásainak egy részét, és ezek a szokások nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a nép szabadon éljen. Minden osztályban elülteti a jog eszméjét és az ítélet iránti tiszteletet. Egy másik helyen kifejti, hogy a jogászoknak a fentiekben részletezett különleges hatalma nem anyagi természetű, hanem az emberi szellemre fejt ki hatását, így hatalmának fő forrását az esküdtszék intézményében találja meg.

A zsarnokoskodó hatalom kialakulása tehát az egyének közügyekben való részvételének fokozásával előzhető meg, amelyhez segítséget nyújthat a közigazgatás decentralizációja és a helyhatóságok megerősítése. (Barta, 2009: 135)

Összefoglalás

Jóllehet, az amerikai demokrácia Tocqueville korában valóban egyedülállónak számított a világon, ugyanakkor a szerző szavait nem árt némi fenntartással fogadnunk, hiszen akkoriban az Egyesült Államok bizonyos részeiben még korántsem uralkodtak a mai értelemben vett demokratikus állapotok (gondoljunk csak a déli államok arisztokratikus, rabszolgatartó társadalmi berendezkedésére). Továbbá az idő nem igazolta azon feltételezését, miszerint a központi hatalom további erősödése despotizmusba fogja hajszolni az amerikai demokráciát. Ugyanakkor jól szemlélteti az amerikai demokratikus rendszer sajátos helyzetét, egy átfogó, gondosan rendszerezett képet nyújt át az olvasónak.

Gyakran hangoztatott kérdés, hogy Tocqueville demokrácia-felfogása inkább az antik vagy a rousseau-i hagyományokat követi-e.⁶ Jellemző rá, hogy az amerikai demokrácia leírását nem kívánja egyik korábbi gondolatrendszerbe sem beskatulyázni: „A szerző sokkal inkább arra törekszik, hogy minél több szemszögből mutassa be az amerikai demokráciát, valamennyi esetben újabb és újabb ecsetvonással egészítse ki a már meglévő összképet. Komplex szemlélettel rendelkezik, ezért írása is komplex megközelítéssel bír.” (Barta, 2009: 117) Ugyanakkor Rousseau-val ellentétben Tocqueville demokráciája emberközelibb (Molnár, 2006: 28), és habár nem tekinthető a demokrácia ellenségének, gyakran hangot ad a demokrácia jövőjével kapcsolatos aggodalmainak.

Felfogásában a demokrácia kevésbé kap politikai töltetet, alatta elsősorban a létfeltételek egyenlőségét érti. A létfeltételek egyenlőségéhez pedig – értelmezése szerint – az egyenlőség szerete társul, ez pedig „olyan erős szenvedély, hogy a demokráciában élők, bár a szabadságban akarnak egyenlők lenni, de ha ezt nem lehet, akkor akár a szolgaságban.” (Molnár, 2006: 27) Vagyis a szabadság feláldozása az egyenlőség oltárán despotikus veszélyeket rejt magában. Ebben a kontextusban nyer magának jogosultságot a többség zsarnokságának elmélete.

Tocqueville ugyanakkor bizakodó. Bízik a helyi önkormányzatok, az önszerveződő közösségek erejében és további fejlődésében: „Az önszerveződő közösség körül érdekek, szenvedélyek, kötelességek és jogok csoportosulnak, s erősen kötődnek hozzá.”⁷ (Ocskay, 2006: 155) Ezeknek, az állami és individuális szféra közé beékelődő civil közösségeknek az erejében látja a legfőbb biztosítékot a többség zsarnoki elnyomása ellen.

⁶ Az antik gondolkodók a demokráciában a csöcselék uralmát látták (oklokrácia), míg Rousseau a demokratikus berendezkedést csak kisebb közösségek (pl. városállamok) esetében látta életképes alternatívának. Ugyanakkor úgy vélte, a tökéletes demokrácia a halandók számára elérhetetlen, azt csak egy istenekből álló társadalom tudná megvalósítani.

⁷ Ocskay Gyula: A szabadság térbelisége, in: *Szabadság és/vagy egyenlőség. Tocqueville-tanulmányok* (szerk.: Fülöp Endre – Ocskay Gyula – Pogonyi Szabolcs). POFA-könyvek 1., Pilismarót, Politikai Filozófia Közhazsnú Alapítvány, 2006., idézi Barta 2009. 135.

Irodalom

Barta Attila: Tocqueville az amerikai közigazgatásról. *Miskolci Jogi Szemle* 2009/1. 113–135. p.

Molnár Attila Károly: Tocqueville esete a demokráciával. *Kommentár* 2006/4. 24–42.

Pogonyi Szabolcs: Populizmus, demokrácia, Tocqueville. *Phronesis* 2009. nyár-tél, 53–58. p.

Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

